

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Кафедра цивільно-правових дисциплін

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ
з навчальної дисципліни
«ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН ВЛАСНОСТІ»

Для здобувачів вищої освіти
юридичного факультету

Дніпро – 2016

Конспект лекцій підготував В.Б. Саксонов – доцент кафедри цивільно-правових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Алфьорова Т.М. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін Дніпропетровського гуманітарного університету.

Бублейник В.А. – кандидат юридичних наук, адвокат.

Конспект лекцій обговорений та схвалений на засіданні кафедри цивільно-правових дисциплін юридичного факультету

“ ___ ” _____ 2016 р.,
протокол № _____

**ТЕМА № 1. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ПРО ПРАВО ВЛАСНОСТІ:
ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ І ЗМІСТ
(2 години)**

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Поняття права власності.
2. Зміст права власності як складова здійснення права власності.
3. Межі здійснення права власності.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р., із змінами, внесеними згідно із Законом №2222-IV (2222-15) від 08.12.2004, ВВР, 2005, N 2, ст.44 // Відомості Верховної Ради (ВВР), 1996, №30, ст. 141
2. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року // Відомості Верховної Ради, 2002, №21-22, ст.135
3. Житловий кодекс УРСР № 5464-X від 30.06.1983р. // Відомості Верховної Ради (ВВР), 1983, Додаток до N 28, ст.573
4. Земельний кодекс України від 25.10.2001 № 2768-III // Відомості Верховної Ради, 2002, № 3-4, ст. 27.
5. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. // ВВР, 2003, №№ 40-44 ст.356
6. Васильченко В.В., Михайленко О.О. Коментар та постатейні матеріали до законодавства України про власність та інші речові права. — Х.: Одісей, 2007. — 800 с.
7. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар Видання третє перероблене та доповнене — Х.: ТОВ «Одісей» 2006. — 1200 с.
8. Яворська О. С. Правове регулювання відносин власності за цивільним законодавством України: Навчальний посібник - К.: Атіка, 2008, - 256 с.
9. Мироненко І.В. Межі здійснення суб'єктивного права власності / І.В. Мироненко // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: збірник наукових статей. – Івано-Франківськ: Плай. - 2004. – Випуск XII. – С. 112-117.
10. Мироненко І.В. Законодавство України щодо меж здійснення права власності на землю: проблемні питання та пропозиції / І.В. Мироненко // Проблеми вдосконалення правового регулювання щодо забезпечення прав та основних свобод людини і громадянина в Україні: матеріали регіональної міжвузівської наукової конференції молодих учених та аспірантів (м. Івано-Франківськ, 22 квітня 2005 року). – Івано-Франківськ: Плай, 2005. – С. 143-148
11. Гавриленко О. А. Поняття і норми права власності в античних державах північного Причорномор'я (кінець VII ст. до н.е. – перша половина VI ст. н.е.) // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И.

Вернадского Серия «Юридические науки». – 2006. - Том 19 (58). - № 2. - С. 59-59

12. Резніченко С.В. Суб'єктивне право власності за чинним цивільним законодавством // Південноукраїнський правничий часопис. – 2010. - №1. – С. 80-81

13. Дзера О.В. «Розвиток права власності громадян в Україні». К.: Вентури.1996 р.

14. Дзера І. О. Цивільно-правові засоби захисту права власності в Україні: монографія/І.О. Дзера.- К., 2011.- 255 с

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Метою лекції є аналіз правового регулювання відносин щодо здійснення суб'єктивного права власності.

ВСТУП

На сучасному етапі побудови громадянського суспільства в Україні особливого значення набуває конституційне положення про те, що утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ст. 3 Конституції України).

Практична цінність будь-якого права особи – це перетворення можливостей, визначених у нормах права, у реальність.

Право власності є одним з найбільш важливих інститутів для будь-якої правової системи, правове регулювання відносин власності визначає зміст та спрямованість правового регулювання суспільних відносин в цілому. Таке регулювання в значній мірі обумовлене властивостями та суспільною важливістю самого об'єкта власності.

У межах цивілістичної науки питання змісту та меж здійснення права власності висвітлювались у працях О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової, Я.М. Шевченко та інших, в кандидатських дисертаціях ці питання досліджували Н.В. Безсмертна, І.Ф. Севрюкова, О.О Михайленко, М.Б. Гончаренко, О.В. Розгон, М.О. Стефанчук.

Водночас вивчення новітньої літератури дає підстави зробити висновок про відсутність комплексного дослідження щодо змісту та меж здійснення права власності. Наявні дослідження або присвячені більш широкому колу проблем та лише в загальному торкаються цих питань, або висвітлюють інші аспекти відносин власності. Крім того частина праць, в яких досліджувались питання права власності, певною мірою втратили свою актуальність через зміни в законодавстві, зокрема з прийняттям Цивільного кодексу України. Таким чином, питання про зміст та межі здійснення права власності в Україні залишається актуальним.

І. ПОНЯТТЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ

У Конституції кожної держави, незалежно від форми державного правління та панівної політичної ідеології, містяться норми, які певною мірою

визнають основоположні принципи здійснення права власності взагалі та такої її форми, як право приватної власності, а також їх захисту. В демократичній правовій державі система гарантій реалізації права власності закріплюється перш за все в Конституції. Тому це «передбачає пряму дію конституційних норм та ефективні процедури конституційного контролю»¹. Отже, переліченим у Конституції правам надано верховенство відносно норм, закріплених у чинному законодавстві, що, у свою чергу, є підставою для того, щоб визнати протизаконним будь-який законодавчий акт, адміністративні або інші урядові дії, які порушують конституційні права або суперечать їм.

Питання приватної власності знаходить своє відображення не лише в конституціях держав, а й у різних нормах цивільного, земельного, сімейного, житлового та іншого національного права. У різних державах по-різному розв'язуються питання приватної власності, але у більшості з них ті чи інші відносини, пов'язані із власністю, регулюються на рівні Основного Закону. Конституції, як і конституційне право в цілому, визначають лише «вихідні, принципові положення»², пов'язані з регулюванням відносин власності.

У Конституції України питанням власності присвячено вісім статей (13, 14, 41, 85, 92, 116, 142 та 143), а приватна власність в загальних рисах розглядається у ст. 41 Конституції України, згідно з якою кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю. Право приватної власності набувається в порядку, визначеному законом. Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Примусове відчуження права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього повного відшкодування їх вартості. Конфіскація майна може бути застосована виключно за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом. Такими є визначальні положення про власність Конституції України. Однак, щоб, нарешті, зробити висновок про те, що в Україні вже завершено формування інституту права власності ринкової орієнтації, конкретніше такої її форми, як право приватної власності, стало необхідним прийняття нового Цивільного кодексу (далі - ЦК) України. Саме ЦК повинен всебічно врегульовувати відносини всіх форм власності, в результаті чого відпала потреба в існуванні Закону України «Про власність». Але на цьому шляху було багато соціально-економічних перешкод, адже, як уже засвідчив післяконституційний період, нормотворчі процеси у сфері власності відбуваються досить повільно й суперечливо³.

Я вважаю, для того, щоб надати визначення праву приватної власності, необхідно спочатку дати загальне поняття права власності.

В науці поняття права власності трактувалося неоднозначно⁴.

¹ Четверний В. А. Демократическое конституционное государство: Введение в теорию. — М., 1993. — С. 127

² Сравнительное конституционное право. - М, 1996. - С. 330

³ Івершенко Л. Право приватної власності: теорія і практика функціонування в Україні // Підприємництво, господарство і право. - 2004. - №9. - С. 82

⁴ Ушакова Ю.А. Наукове трактування права власності // Бюлетень Міністерства юстиції України. - 2004. - №4. - С. 122

Перед науковцями, що розглядають проблему визначення поняття права власності, постає питання, яке свого часу найчіткіше сформулював академік О. В. Венедиктов: чи можливо, спираючись на зовнішню подібність формулювань про право власності в законодавстві різних правових систем, визначити право власності як право володіння, користування, розпорядження майном, у межах, встановлених законом⁵.

Найбільш глибокій і всебічній критиці визначення права власності як права володіння, користування і розпорядження майном було піддано в роботах О. В. Венедиктова, який вважав, що «сумою» трьох правомочностей не вичерпується зміст права власності. Окрім того, на його думку, ця тріада не виражає її сутності права власності, оскільки вона не зобов'язує дослідника розкрити специфічні класові особливості конкретно-історичних типів і форм права власності.

Академік О. В. Венедиктов зазначав, що, виходячи з правомочностей власника щодо володіння, користування і розпорядження майном, немає можливості простежити різницю між формами власності; відмежувати їх можна лише за способом привласнення. Саме тому, на його думку, в основу загального поняття права власності не може бути покладена сума окремих правомочностей власника або право розпорядження як найбільш характерну, за твердженням деяких авторів, правомочність власника, так само як і деякі формальні критерії: визначення права власності як права всеохопного, вищого, найбільш повного, абсолютного, необмеженого або виключного панування над річчю. Такі визначення, аналогічно правомочностям власника щодо володіння, користування і розпорядження майном, можуть бути наповнені специфічним конкретним змістом лише тоді, коли вони будуть пов'язані зі способом привласнення, властивим тій формі власності, для характеристики якої даються ці визначення.

Отже, позиція академіка О. В. Венедиктова полягає в тому, що в основу загального поняття права власності не можуть бути покладені ні згадані правомочності власника, ані вищенаведені формальні критерії.

Тому при формулюванні загального поняття права власності необхідно виділити специфічні ознаки, які відмежовували б право власності як право привласнення від інших прав на засоби виробництва (тобто виявити ті специфічні ознаки, що характеризували б право власності як привласнення, як відношення особи до засобів виробництва «як до своїх» та за числою допомогою право власності можна було б відмежувати від інших прав на майно, які набуває особа шляхом привласнення).

Сформульоване академіком О.В. Венедиктовим поняття права власності та висловлені ним заперечення щодо визначення права власності через суму трьох правомочностей власника по-різному були сприйняті науковцями. С. М.

⁵ Ушакова Ю.А. Наукове трактування права власності // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2004. - №4. – С. 122

Братусь, С. І. Вільнянський та В. П. Грибанов підтримали його висновки про непридатність тріади правомочностей для визначення права власності⁶.

З думкою академіка О. В. Венедиктова про неможливість визначення права власності як суми трьох правомочностей власника, на тій підставі, що таке визначення не розкриває суті права власності, оскільки не зобов'язує дослідника розкрити специфічні класові особливості конкретно-історичних типів і форм права власності, не погодився професор Ю. К. Толстой.

Ю.К. Толстой зазначає, що загальне поняття права власності безпосередньо не виражає і не може виражати соціальної сутності конкретно-історичних типів і форм права власності. "Тріада" зобов'язує при вивченні конкретних типів і форм права власності встановити, хто володіє засобами виробництва, і відповідно за якими особами, групами осіб закріплена законом юридично забезпечена можливість володіння засобами і продуктами виробництва; хто, як і в чітких інтересах розпоряджається цим майном і відповідно, за ким, в яких межах і цілях закон закріплює можливість отримання з речі її корисних властивостей і вчинення юридичних актів, які визначають долю речі.

Отже, значна частина юристів-науковців підтримує думку, що зміст права власності повністю вичерпується правомочностями власника з володіння, користування і розпорядження майном.

Точка зору академіка О. В. Венедиктова була відтворена професором Я.М. Шевченко. Професор Я.М. Шевченко звертає увагу на те, що «розкриття змісту права власності не завершується визначенням належних власникові правомочностей. Суті права власності не складає». Суть права власності, як зазначає Я. М. Шевченко⁷, «виявляється в стані привласнення, відношенні особи до речі як до своєї. Тільки тоді правомочності володіння, користування і розпорядження набувають суспільно-значимого вираження, виявляють, яке становище займає власник серед інших осіб щодо речі. Ці правомочності впливають з того, що річ належить певній особі, що річ його. Зазначені правомочності можуть належати не лише власникові, але й іншій особі (наприклад, володільцю). Однак передати ці правомочності іншій особі, не втрачаючи при цьому прив'язку до власності, може тільки власник. Тобто мова ведеться про волю власника, і саме належність речі власникові і його воля визначають долю речі». Ці два моменти, на думку Я. М. Шевченко, є визначальними для виявлення юридичної, отже, й соціальної природи права власності в кожному суспільстві. Я. М. Шевченко не погоджується з твердженням Ю. К. Толстого, що "володіння, користування і розпорядження як більш конкретні економічні категорії мають безспірну перевагу порівняно з абстрактною категорією привласнення. Коефіцієнт корисної дії вказаних категорій у визначенні власності значно вищий, ніж коефіцієнт привласнення"⁸. Категорії володіння, користування і розпорядження дійсно більш конкретні, але

⁶ Ушакова Ю.А. Наукове трактування права власності // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2004. - №4. – С. 124

⁷ Право власності в Україні / За ред Я. М.Шевченко.— К.: Бліц-Інформ, 1996.— С.18.

⁸ Толстой Ю. К. К учению о праве собственности // Правоведение.— 1992.— № 1.— С. 17.

вони визначають статус особи в суспільстві як власника зовсім в іншому розумінні — в розумінні його поведінки щодо речі та у відносинах з іншими людьми.

Точка зору академіка О. В. Венедиктова була відтворена професором Я.М. Шевченко. Професор Я.М. Шевченко звертає увагу на те, що «розкриття змісту права власності не завершується визначенням належних власникові правомочностей. Суті права власності не складає». Суть права власності, як зазначає Я. М. Шевченко⁹, «виявляється в стані привласнення, відношенні особи до речі як до своєї. Тільки тоді правомочності володіння, користування і розпорядження набувають суспільно-значимого вираження, виявляють, яке становище займає власник серед інших осіб щодо речі. Ці правомочності впливають з того, що річ належить певній особі, що річ його. Зазначені правомочності можуть належати не лише власникові, але й іншій особі (наприклад, володільцю). Однак передати ці правомочності іншій особі, не втрачаючи при цьому прив'язку до власності, може тільки власник. Тобто мова ведеться про волю власника, і саме належність речі власникові і його воля визначають долю речі». Ці два моменти, на думку Я. М. Шевченко, є визначальними для виявлення юридичної, отже, й соціальної природи права власності в кожному суспільстві. Я. М. Шевченко не погоджується з твердженням Ю. К. Толстого, що "володіння, користування і розпорядження як більш конкретні економічні категорії мають безспірну перевагу порівняно з абстрактною категорією привласнення. Коефіцієнт корисної дії вказаних категорій у визначенні власності значно вищий, ніж коефіцієнт привласнення"¹⁰. Категорії володіння, користування і розпорядження дійсно більш конкретні, але вони визначають статус особи в суспільстві як власника зовсім в іншому розумінні — в розумінні його поведінки щодо речі та у відносинах з іншими людьми.

Отже, Я. М. Шевченко та О. В. Дзера суть права власності вбачають у стані привласнення, відношенні особи до речі як до своєї.

Таким чином, я можу зробити висновок, що під правом власності розуміється система правових норм, які регулюють відносини щодо володіння, користування та розпорядження майном його власника.

Логічно припустити, що якщо Україна стала на шлях створення умов, необхідних для наступного утворення сучасної моделі економіки ринкового типу, то розуміння сучасного змісту права приватної власності та тенденцій її еволюції стає допоміжним елементом у реформуванні системи власності в цілому. Звичайно, приватна власність може розглядатися як речовий, майновий об'єкт, привласнений (за законом і фактично) окремою особою (не суспільством, не державою). Якщо таке присвоєння, володіння поширюється на об'єкти власної праці, на частку доходів від колективного виробництва, то приватна власність стає синонімом власності громадянина, індивіда. У даному випадку її походження та функціонування природні, соціально справедливі.

⁹ Право власності в Україні / За ред Я. М.Шевченко.— К.: Бліц-Інформ, 1996.— С.18.

¹⁰ Толстой Ю. К. К учению о праве собственности // Правоведение.— 1992.— № 1.— С. 17.

При цьому її можна розглядати як особисте, індивідуальне, не державне право на майно.

Отже, приватна власність за своєю природою є такою, що не може належати всім. Вона сама теж індивідуалізується залежно від тієї особи, якій належить об'єкт права. Приватна власність із найдавніших часів протиставлялася публічній, насамперед державній, власності.

Існує безліч понять і формулювань права приватної власності. Наприклад, у Цивільному кодексі Франції (ст. 544) зазначається, що приватна власність - це право користуватися й розпоряджатися речами найбільш абсолютним чином; згідно з п. 903 Німецького цивільного укладення - це право розпоряджатися речами на свій розсуд; відповідно до ст. 64 Цивільного кодексу Швейцарії - це повне та виняткове панування над річчю¹¹.

Однак можна з впевненістю стверджувати, що приватна власність, незважаючи на всі свої недоліки, відіграла і дотепер відіграє важливу роль у загальнолюдському прогресі.

На сучасному етапі ситуація змінюється досить швидко, поняття власності змінюється, розвивається і на сьогоднішній день сфера застосування інституту права приватної власності в Україні наближається до стандартів, що застосовуються в ринковій економіці промислово розвинутих країн Європи. В країні поступово формується концепція приватної власності.

Що стосується визначення суб'єктивного права приватної власності та права власності взагалі, то воно пов'язане з труднощами, незважаючи на певну простоту і ясність. Згідно з найбільш поширеним визначенням, що збігається з життєвим уявленням про право власності, останнє є необмеженим і винятковим пануванням особи над річчю.

Крім того в цивільно-правовій науці прийнято розмежовувати право власності в об'єктивному та суб'єктивному розумінні¹².

Так, в об'єктивному значенні право приватної власності громадян – це сукупність правових норм, які встановлюють і охороняють належність громадянам майна споживчого та фінансово-виробничого призначення та забезпечують власникам-громадянам здійснення права володіти, користуватися та розпоряджатися цим майном на свій розсуд, використовувати його для будь-яких цілей, якщо інше не передбачено законом. Право приватної власності в суб'єктивному значенні – це передбачене і гарантоване законом право власника-громадянина здійснювати володіння, користування і розпорядження належним йому майном на свій розсуд і з будь-якою метою, якщо інше не передбачено законом¹³.

¹¹ Івершенко Л. Поняття конституційного права приватної власності в сучасній юридичній науці // Підприємство, господарство і право. – 2004. - №10. – С. 69

¹² Цивільне право України: Підручник У 2 кн. / О.В. Дзера, Д.Б. Боброва, А.С. Довгерт та ін.; За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. – 2-е вид., допов. і перероб. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – С. 342

¹³ Цивільне право України: Підручник У 2 кн. / О.В. Дзера, Д.Б. Боброва, А.С. Довгерт та ін.; За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. – 2-е вид., допов. і перероб. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – С. 342

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Таким чином, підводячи підсумок по даному питанню можна сказати, що термін «власність» почасти вживається в самих різних значеннях. Ст. 316 ЦК України закріплює поняття права власності як суб'єктивного права особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб. А вже право приватної власності - це належність майна громадянину та можливість володіти, користуватися та розпоряджатися ним на власний розсуд.

II. ЗМІСТ ПРАВА ВЛАСНОСТІ ЯК СКЛАДОВА ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ

Системні трансформаційні процеси, через які проходить сьогодні Україна, зумовлюють необхідність докорінного реформування законодавчої бази для забезпечення ефективного та успішного їх протікання. Якщо у Законі України «Про власність» право власності визначалось як «врегульовані законом суспільні відносини щодо володіння, користування й розпорядження майном» (і таке його визначення не раз піддавалося справедливій критиці за намагання авторів Закону дати універсальне тлумачення поняття права власності в об'єктивному і суб'єктивному значенні, то чинний Цивільний кодекс України діє на принципах примату приватного права і прав людини, щоб право власності визначалося як «найбільш повне право, що його особа має на майно». До змісту права приватної власності віднесені права володіння, користування та розпорядження своїм майном. Необхідно зазначити, що згідно зі ст. 319 ЦК України «власник має право вчиняти щодо свого майна будь-які дії, які не суперечать закону». Існують всі підстави вважати таке тлумачення права приватної власності вдалим за даних умов і на даному етапі розвитку української правової системи.

Трансформаційні процеси в економіці України, перерозподіл власності, який триває, поширюючись і поступово охоплюючи все більш значні об'єкти, втягуючи у свою орбіту постійно зростаюче коло суб'єктів, вимагають чіткого врегулювання правовідносин власності, чіткого нормативного визначення понять і категорій, які можуть бути віднесені до інституту права приватної власності. Поділяючи в цілому думку Г. Задорожного про те, що на даний момент правовий режим власності у розмаїтті її форм і видів національним законодавством урегульовано недостатньо¹⁴, необхідно зазначити, що недостатньою поки що є і чіткість як сучасного понятійно-категоріального апарату, так і наукового інструментарію для повноцінного забезпечення такого регулювання.

Отже, зміст права приватної власності складається із таких правомочностей:

- 1) володіння,
- 2) користування,
- 3) розпорядження річчю (майном) власником.

¹⁴ Задорожный Г. В. Собственность и экономическая власть. - Х., 1996. - С. 45

Дані правомочності є універсальними, тому що охоплюють всі дії, які власник вправі здійснювати по відношенню до належного йому майна, тобто характеризують статику права власності, а не його динаміку.

Передбачені законом правомочності володіння, користування та розпорядження лише юридично закріплюють право власника вчиняти певні дії, а тому їх необхідно відмежовувати від конкретних дій, за допомогою яких вони реалізуються. Враховуючи це різниця між змістом суб'єктивного права і його здійсненням полягає перш за все у тому, що перше включає в себе лише можливу поведінку уповноваженої особи, тоді як здійснення права – це зміст реальних, конкретних дій, пов'язаних із перетворенням цієї можливості в дійсність.

Право володіння — це право фактичного, фізичного та господарського впливу на річ (майно).

Слід мати на увазі, що в юридичній літературі розрізняють володіння законне (таке, що ґрунтується на законі) та незаконне, яке в свою чергу поділяється на добросовісне і недобросовісне¹⁵.

Таким чином, законним володінням є володіння, яке ґрунтується на правовідносинах, які мають правові підстави, наприклад, укладення договору купівлі-продажу, дарування тощо. Законне володіння ще іменують титульним.

Законне (титульне) володіння може здійснюватися як власником речі (майна), так і іншими особами. Наприклад, заставодержатель має право володіння певною річчю (майном) на підставі договору, закону або рішення суду (ст. 574 ЦК України). Слід мати на увазі, що власник та інші законні володільці відрізняються тим, що власник наряду з правомочністю володіння, завжди має право користування і розпорядження річчю (майном), а законний (титульний) володілець може здійснювати інші правомочності лише за погодженням із власником. Так, наприклад, при договорі найму (оренди) майна орендар (наймач), окрім правомочності володіння, має і право користування цим майном. При укладенні договору комісії, комісіонер має право володіння та розпорядження майном.

Володіння, яке не ґрунтується на правових підставах називають незаконним (безтитульним). Незаконне володіння може бути добросовісне та недобросовісне. Так, добросовісним незаконним володінням визнається володіння, коли особа, яка володіє майном без правових підстав, не знала і не повинна була знати про його незаконність. Наприклад, особа придбала на ринку річ, і пізніше було з'ясовано, що вона вкрадена.

Недобросовісним незаконним володінням є таке володіння, коли володілець майна знає або повинен був знати про незаконність свого володіння. Наприклад, особа знайшла річ і не повідомила відповідні органи про знахідку, а залишила її собі.

Право користування — можливість власника або інших осіб вилучати з речі її корисні властивості, привласнення плодів і доходів, що приносяться річчю для задоволення своїх потреб. Наприклад, у власності особи є квартира,

¹⁵ Музика Л. Власність в економічному та правовому вимірі // 2001. - №12. – с. 47

яку вона може здавати в найм і отримувати плату за користування нею; якщо особа є власником цінних паперів, то може отримувати дивіденди; корова може приносити молоко або приплід; власник може використати своє майно і для здійснення підприємницької діяльності, від якої можуть бути отримані доходи або внести своє майно в уставний фонд юридичної особи, яка утворюється тощо.

Слід наголосити, що право володіння та право користування нерозривно пов'язані між собою. Без володіння не може бути здійснено користування річчю (майном).

Законними користувачами можуть бути як власник, так і інші особи, які користуються майном на законних підставах. Наприклад, наймач користується майном на підставі договору прокату; користувач користується річчю на підставі договору позички; державне підприємство користується майном, яке передано йому на праві повного господарського відання тощо.

За загальним правилом, відповідно до ст. 189 ЦК України продукція, плоди та доходи належать власникові речі, якщо інше не встановлено договором або законом. Наприклад, заставодержатель має право користуватися переданим йому предметом застави, якщо це буде встановлено в договорі тощо.

Право розпорядження — це можливість власника визначати юридичну і фактичну долю майна.

Право розпорядження може здійснюватися власником у різні способи: шляхом відчуження (продаж, дарування, рента тощо), шляхом передачі іншим особам у володіння та (або) користування (оренда, застава, позичка тощо), шляхом знищення або шляхом фізичної відмови від майна та ін.

Право розпорядження може бути обмежено у випадках, встановлених законом. Так, ст. 352 ЦК України передбачає викуп пам'ятки історії та культури, якій внаслідок дій або бездіяльності власника загрожує пошкодження або знищення тощо.

Необхідно знати, що право розпорядження, як і право володіння та право користування, може належати не лише власнику, а й іншим особам. Так, наприклад, за договором комісії комітент (власник) передає комісіонеру право розпорядження річчю, проте слід зауважити, що комісіонер набуває право володіння та право розпорядження, права ж користування він не має. Або, наприклад, за довіреністю власник може передати іншій особі всі три правомочності: володіння, користування та розпорядження його майном.

Всі правомочності: володіння, користування та розпорядження взаємопов'язані між собою і виникають всі разом, як правило, у власника майна. Таким чином, у сукупності вони визнають всі можливі дії, які можуть здійснюватися щодо майна в межах закону і становити зміст права власності. Необхідно зазначити, що на зміст права власності не впливають місце проживання власника та місцезнаходження майна.

Таким чином, здійснення права власності — це комплекс заходів (активних чи пасивних дій) власника, його представника, довірчого управителя, які спрямовані на реалізацію правомочностей володіння, користування та

розпорядження належним власнику майном з метою задоволення потреб та інтересів власника, а також осіб, визначених ним.

Важливою ознакою, яка характеризує сутність здійснення права власності, є ступінь свободи власника щодо належного йому майна. В юридичній літературі радянського періоду дана ступінь свободи визначалася по-різному: власник має право здійснювати належні йому правомочності своєю владою і в своєму інтересі (О.В. Венедиктов) чи незалежно від інших осіб (Д.М. Генкін), чи за своїм розсудом (Ю.К. Толстой). Розсуд власника при здійсненні свого суб'єктивного права поки-що не став предметом глибокого дослідження в юридичній літературі. Розсуд власника – це правомірна, владна, вольова діяльність щодо вибору бажаного варіанту реалізації правомочностей володіння, користування і розпорядження стосовно належного власнику майна, які забезпечують найбільш ефективно використання об'єкта власності, з урахуванням прав і законних інтересів інших осіб, а також суспільства в цілому.

Власнику належить абсолютне право на здійснення правомочностей володіння, користування та розпорядження, які засновані виключно на законі та існують незалежно від волі та влади інших осіб. Як відомо, здійснювати окремі з перерахованих правомочностей можуть й інші особи (наприклад, орендар, комісіонер та ін.). Однак дії вказаних осіб по здійсненню правомочностей з певною річчю ґрунтуються на зобов'язальних підставах, тобто є похідними від влади власника, відтак вони можуть бути відносно самостійними, а не абсолютними. Власник за своїм бажанням може відмовитися від реалізації даних правомочностей чи, навпаки, наполягати на них, якщо вони відповідають його інтересу. Саме тому здійснення суб'єктивного права власності необхідно розглядати в єдності з інтересами власника.

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ

Таким чином, підсумовуючи друге питання необхідно зазначити, що здійснення права власності відбувається на межі статичності та динаміки правовідносин, а тому на здійснення права власності поширюються норми як інституту права власності, так інституту зобов'язального права.

ІІІ. МЕЖІ ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ

Передбачене частиною 2 ст.319 ЦК України право власника на свій розсуд вчиняти будь-які дії стосовно власного майна, закономірно ставить питання визначення юридично допустимих меж панування над майном¹⁶. Межі є обов'язковою умовою існування суб'єктивного права. Обсяг свободи особи, особливо економічної, не є статичним — відчутний вплив на нього чинить ступінь соціально-економічного, політичного, техногенного розвитку суспільства, особливості національного менталітету, рівень законодавчої техніки тощо. Якнайточніше окреслення меж суб'єктивних прав є об'єктивною

¹⁶ Васильченко В.В., Михайленко О.О. Коментар та постатейні матеріали до законодавства України про власність та інші речові права. — Х.: Одиссей, 2007. — С. 17

необхідністю держави. Розумно встановлені межі суб'єктивних прав, що враховують інтереси різних осіб, виступають гарантією запобігання соціальної напруженості та конфліктів, адже соціальне буття та суспільний розвиток вимагають досягнення гармонії одиничного та цілого. Обмежуючи волю власника певними межами, держава забезпечує йому свободу дій зсередини встановлених меж та запобігає випадкам стороннього втручання та порушення їх ззовні. Тому встановлення меж суб'єктивних прав одночасно є гарантією реалізації прав.

Під межами здійснення права власності слід вважати нормативно визначені рамки правомірної поведінки власника по реалізації його суб'єктивного права, визначені за допомогою сукупності юридичних критеріїв¹⁷.

Одним з таких критеріїв є закон, тому власник повинен здійснювати своє суб'єктивне право правомірно, не порушуючи норм чинних нормативно-правових актів.

Слід зазначити, що частина 2 зазначеної статті цілком відповідає ч.1 ст.13 ЦК України, згідно з якою цивільні права особа здійснює в межах, наданих їй актами цивільного законодавства. Застосування в першому випадку для визначення критерію правомірності поведінки терміна «закон», а в іншому — ширшого за змістом поняття «акт цивільного законодавства» не містить суперечності, бо будь-які нормативно-правові акти, незалежно від їх юридичної сили та місця в системі цивільного законодавства є однаково обов'язковими для виконання суб'єктами цивільного права. Тому у ч.2 ст. 319 термін «закон» вживається у широкому значенні.

Заборона на вчинення дій, що суперечать закону, є втіленням передбаченого ст.68 Конституції України принципу законності, а його практична реалізація забезпечує стабільність та ефективність здійснення власником своїх правомочностей, одночасно усуваючи за межі правового поля суспільно небезпечні дії, а отже, гарантує належний рівень функціонування економіки та правопорядку.

Прикладами законодавчо заборонених дій власника, є, зокрема, наступні:

1) заборона порушення порядку набуття права власності, що стосуються, зокрема, випадків виникнення його у неуправомоченій особі. Так, ч.1 ст.68 ЦК України забороняє укладання правочинів, в тому числі спрямованих на перехід права власності (крім дарування або безоплатного користування за договором позички) між опікуном (піклувальником), його подружжям, близькими родичами та підопічним; ч.4 ст.22 ЗК України містить заборону передання у власність іноземного громадянина, особи без громадянства, іноземної юридичної особи та іноземної держави земель сільськогосподарського призначення; ст.348 ЦК України зобов'язує неуправомочену особу до відчуження речі, що не може їй належати.

¹⁷ Васильченко В.В., Михайленко О.О. Коментар та постатейні матеріали до законодавства України про власність та інші речові права. — Х.: Одісей, 2007. — С. 18

До категорії заборонених належать також дії з набуття фізичною або юридичною особою у власність об'єктів, вилучених з цивільного обігу згідно з «Переліком видів майна, що не може перебувати у власності громадян, громадських об'єднань, міжнародних організацій та юридичних осіб інших держав на території України», а також набуття у власність обмежено оборотоздатних речей, але з порушенням вимог «Спеціального порядку набуття права власності громадян на окремі види майна», затверджених Постановою Верховної Ради України «Про право власності на окремі види майна» від 17.06.1991 р. № 2471-XII; порушення порядку розповсюдження медичних препаратів, передбачених таблицями Закону України «Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів» від 15.02.1995 р. № 60/95-ВР.

2) До правил визначення процедури реалізації права власності належать заборони укладання правочинів, що суперечать публічному порядку (ст.228 ЦК України); відчуження частки майна, на яке поширюється режим спільної часткової власності, з недотриманням переважного права купівлі (ч.4 ст.362 ЦК України); порушення режиму цільового використання об'єктів права приватної власності (ст.21 ЗК України, ст.6 ЖК України, п.3 «Правил користування приміщеннями житлових будинків», затверджених Постановою Кабінету Міністрів від 08.10.1992 № 572 «Про механізм впровадження Закону України «Про приватизацію державного житлового фонду»).

3) Імперативні правила стосуються і порядку припинення права власності: зокрема, при регулюванні порядку передачі житлового комплексу або його частини з балансу на баланс (відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 11.10.2002 р. № 1521 «Про реалізацію Закону України «Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку»); забороняють відчуження будинку, квартири в яких проживають неповнолітні члени сім'ї власника без письмової згоди органів опіки та піклування (ст.71 ЦК України, ст.18 Закону України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001 р., ст. 19 СК України) тощо.

Правомірність здійснення права власності, крім дотримання імперативних норм, передбачає також обов'язкове дотримання власником принципів розумності, справедливості та добросовісності, які є загальними засадами цивільного законодавства (п.6 ч.1 ст.3 ЦК України). Принцип свободи волевиявлення означає поведінку власника, обумовлену його особистим розсудом, і не зв'язану волею сторонніх осіб. Сутність принципу «розумності» полягає у використанні майна власником в найефективніший спосіб, запобігаючи завданню собі й оточуючим необґрунтованої майнової шкоди. Зміст принципу «добросовісності» проявляється у суб'єктивній усвідомленості власником відсутності в його діях з реалізації суб'єктивного права винної протиправності¹⁸.

Також частиною 2 ст.319 ЦК України передбачено наступний критерій правомірності поведінки власника — дотримання моральних засад суспільства.

¹⁸ Шишка Р.Б. Принципи цивільного права // Держава та регіони. – 2004. - №1. – С. 85-87

Закріплення даного обов'язку у цивільному праві радянського періоду (ст.5 ЦК УРСР 1963 р.) спричинило жваву дискусію, не вичерпану і до теперішнього часу, адже абстрактність його змісту зумовлює певні труднощі для розуміння. Проблема полягає у багатозначності категорії моральності та справедливості її етичних постулатів у конкретний проміжок часу та щодо конкретних обставин. Але, оскільки мораль займає одне з провідних місць серед загальнолюдських цінностей, її регулюючий вплив на суспільні відносини заперечити складно. До того ж на пріоритеті моральних норм наголошується у «Загальній Декларації прав людини» ООН 1948 р., у ст.29 якої серед можливих цілей обмеження прав і свобод передбачається «забезпечення справедливих вимог моралі». В Україні діє Закон «Про захист суспільної моралі» від 20.11.2003 р. № 1296-IV, у ст.2 якого забороняється виробництво та обіг у будь-якій формі продукції порнографічного характеру, продукції, яка пропагує війну, національну та релігійну ворожнечу, зміну шляхом насильства конституційного ладу або територіальної цілісності України; пропагує фашизм та неофашизм; принижує або ображає націю чи особистість за національною ознакою; пропагує бузувірство, блюзнірство, неповагу до національних і релігійних святинь; принижує особистість, є проявом знуцання з приводу фізичних вад (каліцтва), з душевнохворих, літніх людей; пропагує невігластво, неповагу до батьків; наркоманію, токсикоманію, алкоголізм, тютюнопаління та інші шкідливі звички¹⁹.

Частина третя ст. 319 ЦК гарантує усім власникам рівні умови здійснення своїх прав, що є одним з проявів принципу рівності усіх суб'єктів права власності перед законом. Він є протиставленням радянській цивілістичній традиції, за якою право державної власності мало суттєві переваги перед іншим формами власності, зокрема, перед приватною (індивідуальною) власністю громадян. Забезпечувати усім суб'єктам рівні умови реалізації права власності є обов'язком держави, який полягає в тому, що жодному суб'єктові не можуть бути надані пільги, преференції або створені більш сприятливі умови порівняно із іншими.

Наступним критерієм окреслення меж права власності є обов'язок, сформульований коротко — власність зобов'язує (ч.4 ст.319 ЦК України). За даним визначенням приховано фундаментальний соціально-економічний принцип, опрацьований на початку XIX ст. представниками європейської соціологічної школи права Л.Дюгі, О.Контом та визнаний на вищому конституційному рівні (ст.13 Конституції України). Сутність даного принципу полягає в тому, що реалізація окремого приватного інтересу для запобігання свавільному та непродуктивному ставленню власника до належного йому майна повинна підкорятися загальносуспільному благу. Усі форми власності повинні бути орієнтовані в тому числі і на задоволення суспільних потреб. Тому право власності поєднує для власника приємне благо володіння майном з обтяжуючим обов'язком — дбайливого ставлення до майна, сплати податків,

¹⁹ Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар Видання третє перероблене та доповнене — Х.: ТОВ «Одісей» 2006.

зборів, інших обов'язкових платежів, що забезпечують розвиток держави та суспільства. Поєднання особистого та суспільного мотивів змушують особу бути дбайливим господарем, кмітливим комерсантом, а на загальнодержавному рівні забезпечують важливу умову успішного розвитку економіки і приватної ініціативи. Чим ширший обсяг розсуду надано власникові, тим ефективніше використовується майно, і навпаки, чим більше обов'язків та податків обтяжують його, тим менше можливостей залишається для задоволення особистих потреб, а коли вага тягаря є несумірною відносно набутої користі, виникають об'єктивні передумови для припинення права власності. Тому золоту середину належить шукати в оптимальному, економічно виваженому поєднанні інтересів власника та суспільства.

Частина п'ята ст. 319 ЦК забороняє власнику використовувати право власності на шкоду правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію та природні якості землі. Отже, дотримання прав й охоронюваних законом інтересів інших осіб — громадян, юридичних осіб та держави є наступним критерієм визначення меж суб'єктивного права власності, який відповідає ч.2 ст.13 ЦК України.

Наявність даної норми продиктована соціальною взаємопов'язаністю суб'єктивних прав, тому процес реалізації майнових можливостей повинен відбуватися з урахуванням тієї обставини, що інші особи виступають носіями аналогічних чи подібних прав, а відтак, при використанні майна власник не повинен завдавати матеріальної чи моральної шкоди оточуючим, їх правам, свободам, гідності, життю та здоров'ю. Зокрема, власнику житлового будинку забороняється користування ним у такий спосіб, щоб ускладнити існування спільно проживаючим членам сім'ї (ст.156 ЖК України), забороняється зберігати у Приміщеннях вибухонебезпечні, екологічно шкідливі речовини та предмети; голосно співати й кричати, користуватися звуковідтворювальною апаратурою та іншими джерелами побутового шуму з двадцять другої до восьмої години; проводити у робочі дні з двадцять першої до восьмої години, а у святкові та неробочі дні цілодобово ремонтні роботи, що супроводжуються шумом; утримувати на балконах і лоджіях тварин, зокрема птицю, і бджіл; дотримуватися правил утримання тварин у домашніх умовах; утримувати тварин у квартирі, де проживають співвласники або наймачі (орендарі), за погодженням з ними; не захарашувати сходові клітки, горища, підвали та інші допоміжні приміщення будинку, підтримувати чистоту і порядок в ньому (п.п.9 та 7 «Правил користування приміщеннями житлових будинків»). Власникові квартири дозволяється здійснення ремонту та перепланування лише за умови, що зміни не завдаватимуть шкоди сусідам по багатоквартирному будинку (ч.2 ст.383 ЦК України). До даної категорії, хоча і з певними застереженнями, можна також віднести заборону вчинення дій, за які законом передбачена кримінальна, адміністративна та інша відповідальність.

Логічним продовженням вищерозглянутого критерію є передбачена ч.3 ст.13 ЦК України заборона дій, що вчинюються власником виключно з наміром заподіяння шкоди іншій особі, а також зловживання правом у інших формах.

Специфіка забороненої даною нормою поведінки проявляється у характері дій власника, які будучи формально дозволеними, спричиняють порушення прав і охоронюваних законом інтересів інших осіб, а отже, тягнуть правопорушення. Практичного виразу подібна діяльність набуває, по-перше, у вчиненні дій виключно з наміром заподіяння шкоди, які отримали назву «шिकани», а по-друге, проявляється у діях, хоча і здійснених за відсутності зазначеного наміру, але таких, що об'єктивно її зумовили; а отже, різняться за спрямованістю умислу правопорушника.

Наступний, не менш соціально корисний критерій визначення меж права власності, полягає у забороні завдання шкоди навколишньому середовищу, екологічній ситуації та природнім якостям землі (ч.2 ст.13, ч.5 ст.319 ЦК України). Найефективнішими засобами державного впливу на господарську діяльність власника-підприємця виступає нормування використання природних ресурсів, лімітування обсягу викидів забруднюючих речовин, регламентація місць та способів консервації промислових відходів, а екологічні нормативи гранично допустимого впливу на середовище визначають межу, за якою останній вважається правопорушенням та тягне несприятливі правові наслідки (ст.68 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25.06.1991 р.). Обмеження свавілля власника у даній галузі досягається також засобами ліцензування природокористування, можливістю заборони або тимчасового припинення шкідливої господарської діяльності, виключенням та обмеженням в обігу певних природних об'єктів, передбачених нормами поресурсових кодексів, законів «Про тваринний світ України», «Про природно-заповідний фонд України», «Про охорону атмосферного повітря», «Про забезпечення санітарного та епідеміологічного благополуччя населення тощо.

Окреме місце займають норми, що забезпечують збереження корисних якостей землі. Так, ст.91 ЗК України на власника земельної ділянки покладає обов'язки додержання вимог законодавства про охорону довкілля, підвищення родючості ґрунтів, підтримання у експлуатаційному стані протиерозійних споруд, мереж зрошувальних та осушувальних систем. Йому забороняється також введення в експлуатацію об'єктів, не забезпечених сучасними технологіями та пристроями по очищенню промислових відходів, порушення порядку рекультивациі земель, зберігання та використання ядохімікатів, добрив, хімічних реагентів, інших небезпечних матеріалів та сировини у не відведених для цього місцях, з перевищенням встановлених нормативів або застосування засобів захисту рослин та агрохімікатів, що не належать до нормативного переліку апробованих в Україні (ст.52 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»).

Частина шоста ст.. 319 ЦК забороняє державі втручатися у здійснення власником його суб'єктивного права. Це означає, що власник реалізує право власності вільно, без будь-якого впливу з боку державних органів, посадових та службових осіб. Не допускається видання нормативно-правових актів, якими встановлюються правила здійснення права власності щодо окремих територій або категорій осіб. Функція держави зводиться лише до регулювання відносин

власності, їх захисту, контролю і нагляду за дотриманням власниками у своїй діяльності приписів імперативних норм. Зокрема, державний контроль та нагляд здійснюється за дотриманням власниками податкової та розрахункової дисципліни, станом та достовірністю бухгалтерського обліку, звітності юридичної особи-власника, за використанням і охороною земель, вод, лісів, відтворенням природних ресурсів, додержанням пожежної, екологічної, санітарно-гігієнічної безпеки, якістю та безпечністю продукції, товарів та послуг тощо.

За загальним правилом право власності здійснюється вільно. Але за певних умов діяльність власника може бути обмежена чи припинена або його може бути зобов'язано допустити до користування його майном інших осіб, але лише у випадках і в порядку, встановлених законом.

Фундаментальну основу необхідності застосування правообмежень складають загальні норми міжнародного права — ч.2 ст.29 «Загальної декларації прав людини» ООН 1948 р., ст.4 «Міжнародного Пакту про економічні, соціальні і культурні права» ООН 1966 р., «Конвенція про захист прав і основних свобод людини» 1950 р., згідно з якою держава може встановлювати тільки такі обмеження прав, які визначені законом, і лише остільки, оскільки це сумісне з їх природою, виключно з метою сприяння загальному добробуту у демократичному суспільстві. На дотримання прийнятих перед міжнародною спільнотою зобов'язань, приписи наведених документів були імплементовані у внутрішнє законодавство — ст.64 Конституції допускає обмеження основних прав і свобод виключно в випадках, регламентованих нею, наприклад, в умовах воєнного або надзвичайного стану.

З розширеного тлумачення загальних засад обмеження права (статті 13 та 41 Конституції України, ч.7 ст.319, ч.ч.1 та 2 ст.321 ЦК України) випливає, що їх підґрунтя базується на принципі поєднання приватних і публічних інтересів, за очевидного примату останніх. Підвалинами правообмежувального механізму виступають необхідність забезпечення національної безпеки, підтримання громадського порядку, охорони здоров'я, моральності населення, захисту прав та законних інтересів суспільства. Щоправда, публічний інтерес не вважається кращим від окремого приватного, як це мало місце за радянських часів, він важливіший лише кількісно, як сума останніх. Тому для захисту прав власника запроваджені економічно ефективні механізми захисту при використанні його майна для суспільної користі. Вони застосовуються у випадках вилучення земельної ділянки, будинку, речей з особливою культурною та історичною цінністю або будь-якого іншого майна у суспільно корисних цілях. Так, власник будинку, земельна ділянка під яким вилучається, за правилами ч.3 ст.321, ст.351 ЦК України, ч.2 ст.153, 156 ЗК України, ст.ст.171-173 ЖК України має право обирати вид компенсації — надання жилого приміщення, перенесення будинку та будівель і відбудови їх на новому місці, спорудження на іншій території жилих, виробничих та інших будівель замість вилучених та попереднього справедливого відшкодування всіх завданих збитків у повному обсязі.

ВИСНОВКИ З ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

У власності особи може перебувати майно, визнане національною, культурною та історичною цінністю. Оскільки на зазначені об'єкти поширюється спеціальний правовий режим, то особливості здійснення права власності на них встановлюються законом. Пам'ятки, крім пам'яток археології, можуть перебувати у державній, комунальній або приватній власності. Дані об'єкти характеризуються особливою суспільною, історичною, науковою, художньою та економічною цінністю, а їх безгосподарне утримання власником може загрожувати суспільним інтересам та культурній спадщині, тому справедливо, що свобода дій власника щодо них повинна обмежуватися законом. Так, розділи 4 та 5 Закону України «Про охорону культурної спадщини» визначають особливості здійснення права власності на пам'ятки та заходи забезпечення їх охорони, яких повинен уживати власник. Зокрема, власник пам'ятки зобов'язаний утримувати її у належному стані, своєчасно провадити ремонт, захищати від пошкодження та руйнування. Використання пам'ятки повинно здійснюватися відповідно до режимів використання, встановлених органами охорони культурної спадщини, у спосіб, що потребує якнайменших змін і доповнень пам'ятки та забезпечує збереження її матеріальної автентичності, просторової композиції, а також елементів обладнання, упорядження, оздоби (ст.24). Пам'ятка може бути відчужена та передана власником у володіння, користування чи управління іншій особі за наявності погодження органу охорони культурної спадщини (ст.18). У разі продажу пам'ятки (крім пам'ятки, яка не підлягає приватизації) власник зобов'язаний у письмовій формі повідомити про це орган охорони культурної спадщини із зазначенням ціни та інших умов продажу. Центральний орган виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини має право привілеєвої купівлі пам'ятки національного значення, а органи місцевого самоврядування — пам'ятки місцевого значення. У разі відмови від здійснення цього права чи нездійснення його протягом місяця з дня одержання повідомлення власник має право на продаж пам'ятки (ст.20).

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Отже, підсумовуючи все викладене, можна зробити певні висновки.

Людина-власник, яка надійно захищена розумними законами, гарантіями, що надає держава, правоохоронною діяльністю її органів, може безболісно вступати в будь-які правовідносини, захищати власні інтереси, задовольняти потреби, примножувати своєю працею власність. Цей власник, володіючи різного роду матеріальними й духовними цінностями, є носієм культури даного суспільства, рівень якої свідчить про рівень цивілізації. Він виступає основною діючою особою суспільства, учасники якого у певному розумінні є самостійними і незалежними.

Власність являє собою відносини між людьми стосовно належності основних засобів виробництва (машин, будинків, споруд, сировини, устаткування, землі тощо) певним групам або прошаркам населення.

Відносини власності передбачають, насамперед, присвоєння певних засобів виробництва суб'єктами підприємницької діяльності, державою, приватними особами, організаціями, установами, а також володіння, розпорядження і користування цими засобами.

Власність як економічна категорія є певною формою присвоєння матеріальних і духовних благ.

Як юридичне поняття власність — це володіння, розпорядження і використання власником матеріальних благ.

Серед науковців існує дві тенденції щодо визначення права власності. Одна зводиться до визначення права власності через перелік правомочностей власника і виявлення специфічних ознак, властивих цим правомочностям. Друга визначає право власності як стан привласнення, тобто ставлення особи до майна «як до свого» з виділенням специфічних ознак, що характеризують стан, привласнення.

Суб'єктивне право власності формується як сукупність трьох найголовніших правомочностей: права володіння, права користування, права розпорядження.

Правомочності з користування, володіння і розпорядження виникають у власника водночас з виникненням права власності.

Окремо право володіння, право користування, право розпорядження може належати також іншим особам — орендареві, наймачу, іншим, які здійснюють ці права лише при погодженні з власником. Правомочності власника щодо належного йому майна здійснює він сам незалежно від волі та бажання всіх інших осіб і обмежуються лише законом. Проте і власник не може здійснювати своє суб'єктивне право на шкоду іншим особам.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

Важливим елементом для успішного навчання слухачів з дисципліни «Правове регулювання відносин власності» є самостійне опрацювання навчального матеріалу. Воно сприяє виробленню у слухачів вольових якостей, самостійності у роботі над навчальним матеріалом і забезпечує закріплення знань, отриманих на лекції, підготовку до сприймання нового навчального матеріалу під час самостійної роботи тощо.

Для підготовки до групового заняття слухач повинен використовувати рекомендовану літературу, яка знаходиться у бібліотечному та у кафедральному літературному фондах. Також допускається використання інформації, яка знаходиться в мережі Інтернет, із зазначенням певного режиму доступу (адреси) тощо.

При самостійній підготовці до даної теми, варто звернути увагу на такі питання:

1. Поняття речового права та співвідношення із правом власності.
2. Становлення та розвиток інституту права власності у цивільному законодавстві України
3. Власність як економічна, правова, соціальна категорія
4. Які повноваження має власник?

ТЕМА №2. СПОСОБИ НАБУТТЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ (2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Способи набуття права власності: класифікація та критерії розмежування.
2. Виникнення права власності за первісними способами набуття права власності.
3. Виникнення права власності за похідними способами набуття права власності.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України від 28.06.1996 р. в ред. від 01.01.2006 р. // <http://zakon.rada.gov.ua>
2. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV в ред. від 16.01.2007 р. // <http://zakon.rada.gov.ua>
3. Ільющенко В.М. Правові засади оформлення переходу права власності на нерухоме майно. - К.: Парламентське видавництво, 2002. - 75 с
4. Общая теория прав человека / Под ред. Е. А. Лукашева, В. А. Карташкина, Н. С. Колесова и др. - М, 1996. - 520 с.
5. Цивільне право України: Академічний курс: Підручник: У 2 т. / За заг. ред. Я.М. Шевченко. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. – Т. 1. Особлива частина. – 520 с.
6. Безсмертна Н. Обмеження та обтяження права власності в законодавстві України // Право України. - 2005. - №1. - С.103-105
7. Болокан І. Засоби захисту права власності підприємців у недоговірних зобов'язаннях // Підприємництво, господарство і право. - Київ : Інститут приватного права і підприємництва АПНУ. - 2006. -№12. - С. 151-154
8. Брунь А.Г. Особливості набуття і припинення права власності на земельну ділянку // Проблеми законності : Республіканський міжвідомчий науковий збірник/ Відп. ред. В.Я. Тацій. -Харків : Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. - 2007. -№88. - С. 64-64
9. Галянтич М. Реквізиція та конфіскація як способи припинення права власності на житло/ М. Галянтич // Юридична Україна : Щомісячний правовий часопис/ Гол. ред. В.Д. Примак. -Київ : Юрінком Інтер. - 2007. -№8. - С. 51-54
10. Іванов А. Класифікація підстав набуття та припинення права власності // Підприємництво, господарство і право. -Київ : Інститут приватного права і підприємництва АПНУ. - 2008. -№7. - С. 69-72
11. Кириченко Т. Набуття права власності на нерухоме майно // Юридичний вісник України. - 2006. - № 47. - С. 15
12. Литовченко В.В. Загальна характеристика підстав набуття права власності на нерухоме майно: теоретичний та практичний аспекти // Південноукраїнський правничий часопис : Науковий журнал/ Одеський

юридичний інститут Харківського національного університету внутрішніх справ. -Одеса, 2007. -№3. - С. 126-128

13. Маковій В. Добросовісність в юридичному складі, що є підставою виникнення права власності // Підприємництво, господарство і право. -Київ : Інститут приватного права і підприємництва АПНУ. - 2006. -№5. - С. 83-87

14. Виникнення права власності на землю: теоретичні і практичні аспекти // Право України. – Київ : Міністерство юстиції України. - 2004. -№9. - С. 81-85

15. Рабчинська Л. Правовий аналіз підстав, що забезпечують набуття права власності суб'єктами господарювання на вже створені будівлі, споруди та їх частини/ Л. Рабчинська // Проблеми державотворення і захисту прав людини: Матеріали XIII регіональної науково-практичної конференції. 8-9 лютого 2007. - 2007. - С. 332-334

16. Спасибо І. Підстави та способи набуття права власності: проблеми співвідношення // Юридична Україна : Щомісячний правовий часопис/ Гол. ред. В.Д. Примака. -Київ : Юрінком Інтер. - 2008. -№4. - С. 72-75

17. Захист права власності у спорах, пов'язаних із визнанням договорів купівлі-продажу недійсними // Вісник господарського судочинства/ Гол. ред. Осетинський А.Й.. -Київ : Вищий господарський суд України; Видавничий дім "Ін Юре". - 2007. -№1. - С. 100-111

18. Харченко О. Деякі питання підстав примусового припинення права власності // Підприємництво, господарство і право. - 2005. - №: 4. - С.26-29

19. Харченко О. Націоналізація як підстава припинення права власності // Підприємництво, господарство і право. - 2005. - № 5. - С.20-22

20. Яворська О. Особливості набуття права власності на нерухоме майно // Проблеми державотворення і захисту прав людини: Матеріали XIII регіональної науково-практичної конференції. 8-9 лютого 2007. - 2007. - С. 364-366

21. Поляник К. Договір купівлі-продажу як підстава виникнення права власності на нерухомість // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2010. – Вип. 50. – С.187-195

22. Самбор М.А. Теоретичні засади та практична роль принципів права у перинному набутті права власності на землю // Митна справа. – 2011. - №1 (73). – Ч. 2. – С. 66-71

23. Харитонов Є.О., Старцев О.В. Цивільне право України : підручник. – вид. 2. перероб. і доп. – К. : Істина, 2007. – 816 с.

24. Заїка Ю.О. Українське цивільне право. Навч. посіб. — К. Істина, 2005. — 312 с.

25. Козловська Л.В. Співвідношення понять спадкування та набуття права власності в порядку спадкування / Л.В. Козловська // Часопис цивільного і кримінального судочинства. – 2013. – № 1 (10). – С. 143–151.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Мета лекції розглянути підстави і порядок виникнення права власності.

ВСТУП

У Конституції кожної держави, незалежно від форми державного правління та панівної політичної ідеології, містяться норми, які певною мірою визнають основоположні принципи здійснення права власності взагалі та такої її форми, як право приватної власності, а також їх захисту. В демократичній правовій державі система гарантій реалізації права власності закріплюється перш за все в Конституції. Тому це «передбачає пряму дію конституційних норм та ефективні процедури конституційного контролю». Отже, переліченим у Конституції правам надано верховенство відносно норм, закріплених у чинному законодавстві, що, у свою чергу, є підставою для того, щоб визнати протизаконним будь-який законодавчий акт, адміністративні або інші урядові дії, які порушують конституційні права або суперечать їм.

Питання приватної власності знаходить своє відображення не лише в конституціях держав, а й у різних нормах цивільного, земельного, сімейного, житлового та іншого національного права. У різних державах по-різному розв'язуються питання приватної власності, але у більшості з них ті чи інші відносини, пов'язані із власністю, регулюються на рівні Основного Закону. Конституції, як і конституційне право в цілому, визначають лише «вихідні, принципові положення», пов'язані з регулюванням відносин власності.

У Конституції України питанням власності присвячено вісім статей (13, 14, 41, 85, 92, 116, 142 та 143), а приватна власність в загальних рисах розглядається у ст. 41 Конституції України, згідно з якою кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю. Право приватної власності набувається в порядку, визначеному законом. Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Примусове відчуження права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього повного відшкодування їх вартості. Конфіскація майна може бути застосована виключно за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом. Такими є визначальні положення про власність Конституції України. Однак, щоб, нарешті, зробити висновок про те, що в Україні вже завершено формування інституту права власності ринкової орієнтації, конкретніше такої її форми, як право приватної власності, стало необхідним прийняття нового Цивільного кодексу (далі - ЦК) України. Саме ЦК повинен всебічно врегульовувати відносини всіх форм власності.

I. СПОСОБИ НАБУТТЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ: КЛАСИФІКАЦІЯ ТА КРИТЕРІЇ РОЗМЕЖУВАННЯ

Наука цивільного права та законодавство різних історичних епох визначали різні способи набуття права власності. З плином часу їхня кількість

змінювалася, одні поступалися місцем іншим, деякі набували питомішого значення, інші - втрачали його. Піддавався зміні й сам зміст певних способів набуття права власності. І, відповідно, формувалися різноманітні їх класифікації. При чому, цивілістична наука знає й такі випадки, коли в основу однієї класифікації способів набуття власності різними вченими покладалася й різні критерії класифікації.

Зокрема, так сталося з традиційною класифікацією способів набуття права власності на первісні та похідні, яка гідно склала іспит часу, адже ще римське право з найдавніших часів всі способи набуття права власності поділяло на первісні та похідні²⁰.

Науковці вважають, що первісні способи історично передують похідним, тому що ґрунтуються на давніх формах набуття права власності. Первісний спосіб, за римським приватним правом, полягає в тому, що право власності виникає вперше або проти волі колишнього власника. Це такі способи: загарбання нічийних речей (заволодіння), переробка речей, набуття права власності за давністю, з'єднання та змішування речей, конфіскація, реквізиція. З розвитком цивільного обігу з'явилися й похідні способи, які означали, що право власності переходить від однієї особи до іншої за їхньою взаємною волею, за їхнім бажанням. Похідні способи ґрунтуються на праві попереднього власника, виводяться з його права - звідси й назва. Основним титулом похідного способу був договір між відчужувачем і набувачем речі. Такими способами вважалися, зокрема, купівля-продаж, позика, дарування, міна. Крім того, до цих способів відносили й перехід права власності в порядку спадкування²¹.

Спірним у науці є питання стосовно критерію розмежування цих двох груп способів набуття права власності. Адже одні вчені віддають перевагу критерію волі, інші - критерію правонаступництва.

До представників першої позиції, тобто прихильників критерію волі, належить класик російської цивілістики О.С. Йоффе. Так, на його думку, як критерій розмежування первісних і похідних способів виникнення права власності слід застосовувати узгодження волі. Адже, як наголошує вчений, первісні способи характеризуються тим загальним для них моментом, що вони не пов'язані з волею попереднього власника, оскільки такого взагалі немає або ж його воля не береться до уваги, а похідні способи характеризуються тим, що в таких випадках право власності набувається з волі попереднього власника й за згодою нового набувача²².

Відповідно до цього, прихильники критерію волі до первісних відносять способи, при яких право власності в особи виникає вперше або незалежно від волі колишнього власника, а до похідних - такі способи, коли право власності переходить від одного власника до іншого за їхнім бажанням (з їхньої волі).

²⁰ Підпригора О.А., Харитонов Є.О. Римське право: Підручник. - К., 2003. - С. 324.

²¹ Підпригора О.А. Основи римського приватного права: підручник для студентів юрид. вузів та факультетів. — К., 1997. — С. 143—144; Римское частное право: Учебник / Под ред. проф. И.Б. Новицкого и проф. И.С. Перетерского. - М., 1997. - С.305.

²² Йоффе О.С. Советское гражданское право. - М., 1967. - С. 373

Однак не всі автори погоджуються, що за основу поділу способів набуття права власності на первісні та похідні слід брати саме критерій волі, бо, на їх думку, вказаний критерій не в усіх випадках витримує практичну перевірку.

Зокрема, Я.М. Шевченко вважає, що критерій волі не слід застосовувати, оскільки він не є всеохоплюючим. В разі його застосування неминуче виникає необхідність робити винятки. Як приклад вчена наводить такий похідний спосіб виникнення права власності як спадкування за законом, а не за заповітом, де відсутня воля попереднього власника²³.

Гадаємо, вказаний О.С. Йоффе критерій узгодженої волі попереднього власника й набувача в більшості випадків має суттєве значення. Так, при договорі купівлі-продажу - цьому типовому способі набуття права власності - воля виражається в угоді сторін; при переході права власності за заповітом воля виражається в двох односторонніх угодах - заповіті та прийнятті спадщини.

Проте, справді, при спадкуванні за законом узгоджена воля власника й набувача відсутня. О.С. Йоффе вважає, що в даному випадку волю попереднього власника замінює воля законодавця.

Таким чином, на нашу думку, основним критерієм, який характеризує похідні способи набуття права власності, є те, що право власності набувача базується на праві попереднього власника. Вольовий же момент присутній при похідному набутті права власності, але не завжди.

В літературних джерелах перехід права власності на основі права попереднього власника тлумачиться як правонаступництво - перехід суб'єктивних прав (у широкому розумінні - також і юридичних обов'язків) від однієї особи (праводавця) до іншої (правонаступника)²⁴. І, відповідно, останнім часом активніше пропонується для розмежування способів набуття права власності користуватися критерієм правонаступництва.

Тобто первісними, згідно з цим критерієм, вважаються ті способи набуття права власності, за яких право власності виникає вперше, оскільки такий об'єкт раніше нікому не належав (речі, які раніше не існували й тому ні в чийй власності не перебували, або такі, які існували, але нікому не належали), або ж виникає самостійно, незалежно від права (і волі) попереднього власника, які не беруться до уваги. До таких способів відносять, як правило, створення нових речей у процесі виробничої діяльності, зокрема виробництво речей, одержання плодів і доходів, переробку чи специфікацію речі, прирощення (змішування), збір дарів природи, привласнення (окупацію) безгосподарного майна, набувальну давність.

Похідними ж визнаються такі способи набуття права власності, за яких право власності набувача виникає в силу правонаступництва, у зв'язку з його переходом від попереднього власника до нового, тобто набуття права власності даної особи базується на праві попереднього власника. До таких способів частіше за все відносять договори та односторонні угоди, конфіскацію, реквізицію, націоналізацію. На думку СІ. Пересунька, до похідних способів

²³ Право собственности в Украине / Под ред. проф. Я.Н. Шевченко. - К., 1996. - С.30-31.

²⁴ Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України / За ред. В.М. Коссака. — К., 2004. - С. 291.

слід також віднести й приватизацію, реорганізацію юридичної особи, перехід до держави знахідки та скарбу²⁵.

Вказана класифікація способів набуття права власності має важливе юридично-практичне значення, оскільки за похідних способів набуття права власності завжди слід враховувати можливість наявності на цю річ прав інших осіб (наприклад заставодержателя, орендаря). Ці права не втрачаються в разі зміни власника речі, яка переходить до нового володільця, обтяжуючи його майно. Про ці речові обтяження власник повинен попередити набувача.

Таким чином, у даному випадку спрацьовує відомий іще за часів римського права принцип: «Ніхто не може передати іншому більше прав, ніж має сам», іншими словами, право власності переходить до нового власника в тому об'ємі, який мав попередній власник. А за первісних способів набуття права власності такі обмеження не поширюються на набувача речі. Звідси можна констатувати, що різниця між первісними та похідними способами набуття права власності зводиться до відсутності чи наявності правонаступництва.

В дореволюційній науці деякі автори пропонували й інші поділи способів виникнення права власності, розрізняючи, наприклад, способи необхідні й довільні, посередні й безпосередні, пов'язані з володінням і не пов'язані²⁶. Але всі ці поділи з юридичної точки зору не мають значення, бо не ведуть ні до яких суттєвих правових наслідків.

У законодавстві тих часів в основу класифікації способів набуття права власності було покладено поняття про відплатність і, відповідно, розрізняли відплатні та безвідплатні способи набуття права власності. Проте, така класифікація, напевно, слушно піддавалася критиці науковців того періоду. Адже може бути й так, що й за відсутності оплатності, яка слідує за набуттям права власності, воно набувається; тоді як іноді й у разі надання оплати право власності не набувається.

Цікаві погляди на розмежування способів набуття права власності свого часу висловив відомий російський цивіліст Д.І. Мейєр. Учений вважав, що поділ способів набуття права власності на первісні та похідні не має ніякого практичного інтересу й не витримує критики, бо в нашому юридичному побуті немає речей, які нікому не належать, а якщо вони й існують у світі, то не піддаються юридичним визначенням, як, наприклад, планети.

Але, на нашу думку, первісні способи набуття права власності, перш за все, характеризуються не безгосподарністю речі, в чому переконаний Д.І. Мейєр, а незалежністю права власності, що набувається від чужого права. Адже первісними способами можна набути право власності й на річ, що має власника (наприклад, через прирощення, з'єднання, переробку).

Д.І. Мейєр запропонував свій поділ способів виникнення права власності й зауважив, що одним способам характерне володіння, так що і не має набуття

²⁵ Пересунько С.І. Право державної власності в Україні (історія, сучасність, перспективи). - Кіровоград, 1998. - С.71.

²⁶ Васьковський Е.В. Учебник Гражданского права. Выпуск II. Вещное право. - С.-Петербург, 1896. - С.105.

права власності, якщо набувач не вступає у володіння річчю, іншими ж способами право власності набувається незалежно від володіння, так, що особу можна визнати власником речі, хоча б вона до неї й не доторкалася. На цій підставі науковець поділяє способи набуття права власності на способи, які пов'язані з володінням (передання, давність, воєнна здобич, знахідка), і способи, що не залежать від володіння (одержання плодів і доходів, прирощення, змішування)²⁷.

Слід зауважити, що така класифікація є цікавою для подальшого дослідження даної теми з наукового погляду, але з практичного - поділ способів набуття права власності на первісні та похідні, й саме за критерієм правонаступництва, має більше значення, оскільки з наявністю чи відсутністю правонаступництва закон пов'язує певні правові наслідки.

В сучасній юридичній науці пропонується також інша класифікація способів виникнення права власності, відповідно до якої, способи набуття права власності поділяються на загальні та спеціальні.

Одні з них застосовуються суб'єктами в разі набуття права власності будь-якої з її форм (наприклад, у результаті договору купівлі-продажу, спадкування за заповітом право власності може виникнути у будь-якого суб'єкта цивільного права). Інші підстави виникнення права власності можуть бути використані лише обмеженим колом осіб (наприклад націоналізація, конфіскація, ревізіція тягнуть виникнення лише права державної власності).

Тому перші зі вказаних способів дістали назву загальних (універсальних) способів, а другі називаються спеціальними способами набуття права власності.

В період соціалістичного будівництва, як зазначає О.В. Дзера, спеціальні способи набуття права власності переважали над універсальними, бо для суспільної власності, особливо державної, встановлювалося багато переваг та обмежувалося коло підстав виникнення права власності у громадян²⁸. Але, справді, на даному етапі розвитку нашої держави змінилося співвідношення спеціальних і універсальних способів виникнення права власності: більшого поширення і значення набувають загальні способи, зокрема у зв'язку з наданням громадянам, нарівні з іншими суб'єктами цивільних правовідносин, права на підприємницьку та іншу господарську діяльність, але розширилося й коло спеціальних підстав (зокрема завдяки приватизації).

За радянських часів дана класифікація способів набуття права власності була основною, та й не втратила свого значення дотепер.

За певних конкретних випадків, як у законотворчій так і в правозастосовчій практиці, можуть знадобитися обидві класифікаційні системи, оскільки кожна з них має свої позитивні риси. Наприклад, при визначенні підстав виникнення права державної власності має свої переваги використання конструкції спеціальних способів, за інших випадків може виявитися корисним поділ способів на первісні та похідні. При цьому, доцільно враховувати як

²⁷ Мейер Д.И. Русское гражданское право (в 2-х частях. Часть 2). По исправленному и дополненному 8-му изданию, М., 1902, Статут (в серии «Класика российской цивилистики»). - 1997. - С. 55-61.

²⁸ Дзера О.В. Розвиток права власності громадян в Україні. -К., - 1996. - С. 117—118.

критерій правонаступництва, так і критерій волі власника, залежно від особливостей правової підстави набуття права власності, адже від встановлення цього фактора може залежати визнання цієї підстави правомірною чи не правомірною.

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Таким чином, підводячи підсумки по першому питанню необхідно зазначити, що поділ способів набуття права власності на первісні та похідні, так само, як і поділ на загальні та спеціальні, в чинному законодавстві і Цивільному кодексі України прямо не закріплено. Такий поділ може бути виведено шляхом його доктринального тлумачення, що й покликана робити цивілістична наука.

II. ВИНИКНЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ ЗА ПЕРВІСНИМИ СПОСОБАМИ НАБУТТЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ

До первісних способів набуття права власності належать: створення нової речі внаслідок виробничої діяльності (виробництва), переробки речі (специфікації), володіння плодами і доходами, націоналізація, реквізиція, конфіскація, вилучення безгосподарно утримуваного будинку, вилучення безгосподарно утримуваних пам'яток історії і культури, безхазяйне майно, знахідка, скарб, бездоглядна худоба.

Деякі способи характерні для виникнення будь-яких форм власності, зокрема виробництво, переробка речей, плоди і доходи. Але є й способи, притаманні лише державній власності:

націоналізація, реквізиція, конфіскація, вилучення безгосподарно утримуваного будинку або пам'яток історії і культури, знахідка, скарб.

Набуття права власності на новостворене майно — один з найпоширеніших способів набуття права власності. Створення нової речі як у промислових масштабах, так і в одиничному екземплярі, незалежно від форми власності, характеризує процес розширеного відтворення. Таким чином, виробнича діяльність виступає підставою (способом) набуття як колективної чи державної (майно виробляють колективи громадян), так і приватної власності (суб'єктом виступає окремий громадянин).

Набуття права власності на новостворене майно та об'єкти незавершеного будівництва відноситься до первісних способів, оскільки право власності виникає на майно (рід) якого раніше не було, тобто виникає на це майно вперше. Право власності на нову річ, яка виготовлена (створена) особою, набувається нею, якщо інше не встановлено договором або законом. Особа, яка виготовила (створила) річ зі своїх матеріалів на підставі договору, є власником цієї речі (стаття 331 ЦК України). Новостворене майно може бути як рухомим так і нерухомим. Право власності на нерухоме майно відповідно до закону підлягає державній реєстрації, право власності виникає з моменту державної реєстрації.

До завершення будівництва (створення майна) особа вважається власником матеріалів, обладнання тощо, які були використані в процесі цього будівництва (створення майна).

Момент виникнення права власності залежить від того, яка річ створена - рухома або нерухома.

Так, право власності на рухому річ виникає з моменту її створення, а на нерухомі речі (житлові будинки, будівлі, споруди тощо) - і моменту державної реєстрації (ст. 182 ЦК). Тут варто звернути увагу на колізію норм ЦК: у ч. 2 ст. 331 ЦК допускається виникнення права на нерухомість з моменту завершення будівництва або з моменту створення майна; ст. 182 ЦК передбачає обов'язкову державну реєстрацію виникнення права власності та інших речових прав. Порівняння цих норм дозволяє зробити висновок про необхідність надання переваги ст. 182 ЦК, яка встановлює загальне імперативне правило щодо реєстрації нерухомості. Отже, й право власності на створене нерухоме майно може виникати тільки з моменту її державної реєстрації;

Набуття права власності на перероблену річ (специфікація) як спосіб набуття права власності на нову річ характеризується тим, що річ створюється в результаті праці однієї особи з матеріалом, який належить іншій особі (стаття 332 ЦК України).

Право власності у специфікатора виникає тільки за наявності одночасно 3 умов:

1) вартість створеної речі значно перевищує вартість використаних матеріалів; 2) специфікатор не знав і не міг знати, що він використовує чужий матеріал; 3) бажання специфікатора набути право власності на створену ним річ.

Особа, яка самочинно переробила чужу річ, не набуває право власності на нову річ і зобов'язана відшкодувати власникові матеріалу його вартість. Право власності на рухому річ, створену особою шляхом переробки з матеріалу, що їй не належить, набувається власником матеріалу за його бажанням, якщо інше не встановлено договором або законом. Якщо вартість переробки і створеної нової речі істотно перевищує вартість матеріалу, право власності на нову річ набуває за її бажанням особа, яка здійснила таку переробку. У цьому разі особа, яка здійснила переробку, зобов'язана відшкодувати власникові матеріалу моральну шкоду. Власник матеріалу, який набув право власності на виготовлену з нього річ, зобов'язаний відшкодувати вартість переробки особі, яка її здійснила, якщо інше не встановлено договором.

Право власності на рухому річ, створену особою шляхом переробки з матеріалу, що їй не належить, набувається власником матеріалу за його бажанням, якщо інше не встановлено договором або законом. При цьому власник матеріалу, який набув права власності на виготовлену з нього річ, зобов'язаний відшкодувати вартість переробки особі, яка її здійснила, якщо інше не встановлено договором (ст. 332 ЦК). Вартість переробки визначається специфікатором. У разі виникнення спору щодо вартості переробки, сторони можуть звернутися до суду;

Плоди і доходи. За загальним правилом, одержання плодів і доходів є одним із способів набуття права на річ, яка приносить плоди, приплід тварин, доходи її власникам, якщо інше не встановлено законом або договором власника з іншою особою. Тут слід розрізняти природні плоди, принесені в результаті органічного розвитку плодоносної речі (приплід тварин, вовна, яйця, молоко тощо), і доходи, що з'являються від використання речі у цивільному обігу (дивіденди по цінних паперах, орендна плата тощо). Право власності на плоди і доходи виникає у власника речі з моменту їхньої появи як таких. Це право виникає у власника і у тому випадку, якщо річ знаходиться у незаконному недобросовісному володінні іншої особи. Що стосується плодів і доходів, отриманих добросовісним незаконним власником до того моменту, з якого він дізнався про неправомірність свого володіння, то вони належать йому, а з моменту, як він дізнався про це - власнику речі.

Привласнення загальнодоступних дарів природи (ягоди, дичина, риба тощо). Особа, яка зібрала ягоди, лікарські рослини, зловила рибу або здобула іншу річ у лісі, водоймі тощо, є їхнім власником, якщо вона діяла відповідно до закону, місцевого звичаю або загального дозволу власника відповідної земельної ділянки (ст. 333 ЦК);

Набуття права власності на безхазяйну річ (майно). Безхазяйне майно - це майно, що не має власника або власник якого невідомий.

Право власності на таке майно згідно зі ст. 137 ЦК 1963 р. виникало у держави. Однак таке положення не відповідало конституційному принципу рівності усіх форм власності.

Більш вдалим є загальне правило ст. 335 ЦК, згідно з яким безхазяйне майно можна набути за набувальною давністю, якщо це не суперечить нормам закону, що регулює конкретні відносини (скарб, знахідка тощо).

Для цього безхазяйні нерухомі речі беруться на облік органом, що здійснює державну реєстрацію прав на нерухоме майно, за заявою органу місцевого самоврядування, на території якого вони розміщені. Про взяття безхазяйної нерухомої речі на облік робиться оголошення у друкованих засобах масової інформації.

Після спливу 1 року з дня взяття на облік безхазяйної нерухомої речі вона за заявою органу, уповноваженого управляти майном відповідної територіальної громади, може бути передана за рішенням суду у комунальну власність.

Безхазяйні рухомі речі можуть набуватися у власність за набувальною давністю, крім випадків, встановлених ст. 336, ст. 338, ст. 341 і ст. 343 ЦК.

Положення ст. 335 ЦК про набуття права власності на безхазяйну річ не стосується майна особи, визнаної безвісно відсутньою. Воно не може перейти у власність іншої особи, оскільки над таким майном за рішенням суду встановлюється опіка (ст. 44 ЦК).

ЦК передбачає спеціальні правила для набуття права власності на речі, від яких власник відмовився, або власник яких невідомий, або втратив на них право;

Набуття права власності на рухому річ, від якої власник відмовився.

Особа, яка заволоділа рухомою річчю, від якої власник відмовився, набуває право власності на цю річ з моменту заволодіння нею (ст. 336 ЦК). Правила цієї статті застосовуються за наявності таких умов: а) власник виражено (ясно) відмовився від свого майна; б) це майно належить до рухомих речей; в) набувач фактично заволодів такою рухомістю; г) припускається, що набувач має намір стати власником речі, що знайшло вияв у його діях з заволодіння майном;

Знахідка - це виявлення речі, що вибула з володіння власника або іншої уповноваженої на володіння особи поза їхньою волею.

За ЦК 1963 р. у разі, коли особа, яка загубила річ, не з'являлася протягом 6 місяців, знайдена річ безоплатно переходила у власність держави. ЦК 2003 р. регулює ці відносини на інших засадах, які визначені його ст.ст. 337-339.

Особа, яка знайшла загублену річ, зобов'язана негайно повідомити про це особу, яка її загубила, або власника речі і повернути їм знайдену річ. Якщо особа, що загубила річ, невідома, доля цієї речі та інші наслідки знахідки залежить від місця і обставин знайдення речі (ст. 337 ЦК).

Право власності на загублену річ може виникати у того, хто її знайшов, або у територіальній громаді.

Набуття права власності на скарб, тобто закопані у землі чи приховані іншим способом гроші, валютні цінності, інші цінні речі, власник яких невідомий або за законом втратив на них право власності.

За загальним правилом, право власності на скарб набуває особа, яка виявила його.

Якщо скарб був прихований у майні, що належить на праві власності іншій особі, особа, яка виявила його, та власник майна, у якому скарб був прихований, набувають у рівних частках право спільної часткової власності на нього.

Однак зазначені правила не поширюються на осіб, які виявили скарб під час розкопок, пошуків, що проводилися відповідно до їхніх трудових або договірних обов'язків.

У разі виявлення скарбу особою, яка здійснювала розкопки чи пошук цінностей без згоди на це власника майна, в якому він був прихований, право власності на скарб набуває власник цього майна.

Особливим випадком є виявлення скарбу - пам'ятки історії та культури. Право власності на нього набуває держава. А особа, яка виявила такий скарб, має право на одержання від держави винагороди у розмірі до 20% від його вартості на момент виявлення, якщо вона негайно повідомила міліції або органів місцевого самоврядування про скарб і передала його відповідному державному органу або органу місцевого самоврядування. Якщо ж пам'ятка історії та культури була виявлена у майні, що належить іншій особі, ця особа, а також особа, яка виявила скарб, мають право на винагороду у розмірі до 10% від вартості скарбу кожна (ст. 343 ЦК);

Набуття права власності за набувальною давністю ґрунтується на тому припущенні, що власник майна, котрий тривалий час не цікавиться, де і у кого перебуває його річ, не має наміру зберігати за собою право власності на неї. З метою визначеності цивільних відносин ця річ визнається власністю фактичного добросовісного володільця.

Згідно зі ст. 344 ЦК, особа, яка добросовісно заволоділа чужим майном і продовжує відкрито, безперервно володіти нерухомим майном протягом 10 років або рухомим майном - протягом 5 років, набуває право власності на це майно (набувальна давність), якщо інше не встановлено ЦК.

Умовами набуття права власності за набувальною давністю є:

- а) добросовісне заволодіння чужим майном;
- б) володіння чужим майном протягом певного строку: 10 років - для нерухомості; 5 років - для рухомості. Якщо особа заволоділа майном на підставі договору з його власником, який після закінчення строку договору не пред'явив вимоги про його повернення, вона набуває право власності за набувальною давністю на нерухоме майно через 15, а на рухоме майно - через 5 років з часу спливу позовної давності.

При цьому особа, яка заявляє про давність володіння, може приєднати до часу свого володіння увесь час, протягом якого цим майном володіла особа, чиїм правонаступником вона є;

- в) відкритість володіння чужим майном;
- г) безперервність володіння чужим майном. При цьому втрата не зі своєї волі майна його володільцем не перериває набувальної давності у разі повернення майна протягом одного року або пред'явлення протягом цього строку позову про його витребування;

д) дотримання спеціальних вимог, встановлених законом (наприклад, вимога державної реєстрації для нерухомого майна - ст. 182, ч. 1 ст. 344 ЦК).

Що стосується порядку набуття права власності за набувальною давністю, він залежить від виду речей: право власності на рухоме майно за наявності зазначених вище умов виникає автоматично; на нерухоме майно, транспортні засоби, цінні папери право власності набувається за рішенням суду;

Набуття права власності у разі приватизації державного майна та майна, що є в комунальній власності, відбувається шляхом відчуження майна, що перебуває у державній чи комунальній власності, а також майна, що належить Автономній Республіці Крим, на користь фізичних та юридичних осіб (ст. 345 ЦК).

Порядок проведення приватизації регулюється спеціальним законодавством, до якого належать закони "Про приватизацію державного майна", "Про приватизацію невеликих державних підприємств (малу приватизацію)", "Про приватизаційні папери" тощо.

На думку деяких цивілістів, приватизація є похідним способом виникнення права власності, бо разом з майном до осіб, що приватизували майно, переходять відповідні права та обов'язки¹.

На перший погляд, у таких випадках дійсно відбувається перехід права власності від однієї особи (держави) до іншої, зміна власника і форми власності.

Однак тут йдеться не про звичайну передачу права власності від одного власника до іншого, адже здійснюється "роздержавлення": фактично держава відмовляється від правомочностей, котрі вона мала як суб'єкт публічного права, і право приватної власності як таке вперше виникає у суб'єктів приватного права. Це й дає підстави віднести приватизацію до первинних способів набуття права власності;

Самочинне будівництво. Такі дії можуть утворити право власності на самочинно зведені житловий будинок, будівлю, споруду, інше нерухоме майно у випадку наступного узаконення будівництва (за умови, що це не порушує права інших осіб) у встановленому законом порядку (частини 2, 5 ст. 376 ЦК).

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ

Таким чином, підводячи підсумки по другому питанню необхідно зазначити, що первісні способи набуття права власності це: створення нової речі внаслідок виробничої діяльності (виробництва); переробка речі (специфікації); привласнення загальнодоступних дарів природи; націоналізація; реквізиція; конфіскація; вилучення безгосподарно утримуваного будинку; вилучення безгосподарно утримуваних пам'яток історії і культури; безхазяйне майно; знахідка; скарб; бездоглядна худоба.

Головною умовою відмежування первісних підстав виникнення права власності є те, що виникнення права власності не залежить від волі попереднього власника.

ІІІ. ВИНИКНЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ ЗА ПОХІДНИМИ СПОСОБАМИ НАБУТТЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ

Похідні способи набуття права власності пов'язані з переходом права власності, як правило, з актом розпорядження майном, яке має місце з боку попереднього власника. Похідними способами набуття права власності визнаються численні цивільні угоди, а також спадкування за законом і заповітом.

У науці цивільного права питання похідних способів набуття права власності пов'язується з проблемою правонаступництва.

Припинення права власності у відчужувача і виникнення цього права у набувача відбуваються, як правило, водночас на основі того самого юридичного факту, зокрема договору купівлі-продажу, передачі речі за договором позики тощо.

Отже, при переході права власності виникає *правонаступництво*. Деякі автори, використовуючи правонаступництво як універсальний критерій для розмежування первісних і похідних способів набуття права власності, до похідних відносять і такі підстави виникнення права власності, як націоналізація, конфіскація, реквізиція, але більшість авторів схиляється до

того, що похідними слід визнавати підстави, які залежать від волі попереднього власника.

Похідними способами набуття права власності визнаються договори купівлі-продажу, поставки, дарування, міни, позики. Внаслідок укладення відповідного договору набувач речі стає її власником. Крім договорів, похідним визнається і такий спосіб набуття права власності, як спадкування, незалежно від того, чи є підставою спадкування заповіт або закон.

Зауважимо, що при похідних способах набуття права власності на нового власника переходять усі обов'язки, які мав попередній власник майна. Наприклад, якщо за договором купівлі-продажу, дарування або внаслідок спадкування майна, з приводу якого раніше було укладено договір найму, майно переходить до іншої особи, то за ст. 268 ЦК України при переході права власності на здане у найом майно від наймодавця до іншої особи договір найму зберігає чинність для нового власника.

Відповідно до ст. 334 ЦК України, право власності у набувача майна за договором виникає з моменту передання майна, якщо інше не встановлено договором або законом. Отже, за загальним правилом право власності виникає у набувача з моменту передачі речі однією особою іншій. Сторони мають право змінити це положення, проте вони не мають права змінити вимоги закону з цього приводу.

Переданням майна вважається передача майна з рук у руки фізичної особи. До передачі "з рук у руки" прирівнюється передача майна набувачеві або перевізникові, організації зв'язку тощо для відправлення, пересилання набувачеві майна, відчуженого без зобов'язання доставки.

Тобто якщо телевізійний завод відвантажив залізницею партію телевізорів на адресу замовника, а на станції блискавка вдарила у вагон і той згорів, виникає питання: хто повинен нести збитки: продавець, перевізник чи покупець? Оскільки всі транспортні статuti та кодекси звільняють перевізника від відповідальності, якщо вантаж загине внаслідок непереборної сили, то за загальним правилом, збитки понесе покупець, оскільки він стає власником вантажу з моменту здачі його перевізникові.

Право власності на майно за договором, який підлягає нотаріальному посвідченню, виникає у набувача з моменту такого посвідчення або з моменту набрання законної сили рішенням суду про визнання договору, не посвідченого нотаріально, дійсним.

Якщо договір про відчуження майна підлягає державній реєстрації, право власності у набувача виникає з моменту такої реєстрації.

Право власності на окремі види майна обов'язково має підтверджуватися відповідними правовстановлюючими документами (договір купівлі-продажу, міни, дарування, довічного утримання посвідчені нотаріусом; свідоцтво про право на спадщину, видане державним нотаріусом; свідоцтво про придбання об'єктів нерухомого майна з прилюдних торгів, видане державним та приватним нотаріусом; рішення суду про визнання права власності на: об'єкти нерухомого майна; мирова угода, затверджена ухвалою суду тощо).

У договорі сторони можуть відійти від наведеного загального правила і визначити інший момент переходу права власності.

Ризик випадкового знищення та випадкового пошкодження майна.

Випадкове знищення чи пошкодження речі - це загибель речі чи її пошкодження за відсутності вини з боку будь-яких осіб. Ризик випадкового знищення та випадкового пошкодження (псування) майна несе його власник, якщо інше не встановлено договором або законом (ст. 323 ЦК). Тобто усі невігідні наслідки у цьому випадку покладаються на власника незалежно від того чи фактично володів він на даний момент тим чи іншим майном, чи перебувало воно у нього в користуванні, чи ні.

Водночас, ця норма має диспозитивний характер, тобто сторони мають право по-іншому визначити, на кого покладаються збитки на випадок втрати (пошкодження) речі.

Спадкування. Перехід права власності в порядку спадкування можливий за заповітом або в силу прямої вказівки закону. У цих випадках підставою виникнення права власності у спадкоємця є юридична сукупність: а) смерть спадкодавця + заповіт + прийняття спадщини спадкоємцем; або 2) смерть спадкодавця + прийняття спадщини спадкоємцями за законом.

Спадкове право відповідно до пандектної системи становить самостійний розділ цивільного права і йому спеціально присвячена книга 6 (ст.ст. 1216-1308) ЦК.

Досліджуючи проблематику спадкування майна, на яке не було одержано свідоцтво про право на спадщину, необхідно керуватись нормами законодавства, яке було чинне на час відкриття спадщини попередніх спадкодавців. Якщо спадщину було відкрито в період чинності ЦК УРСР, застосовуванню підлягають норми ч. 2 ст. 548 ЦК УРСР про належність спадщини спадкоємцеві з часу відкриття спадщини незалежно від оформлення права на спадщину.

Норми книги 6 ЦК слід тлумачити та застосовувати лише у їхньому системному взаємозв'язку. Так, відповідно до ч. 3 ст. 1296 ЦК відсутність свідоцтва про право на спадщину не позбавляє спадкоємця права на спадщину. Правовстановлююче значення державної реєстрації щодо виникнення права власності на нерухоме майно, яке є в складі спадщини, що її прийняв спадкоємець, буде виявлятися лише стосовно актів відчуження такого майна (які в свою чергу потребують державної реєстрації) і не впливатиме на інші повноваження спадкоємця як власника. Наприклад, спадкоємець має право володіти нерухомим майном, користуватись ним, здійснювати розпорядження, не пов'язане із переходом права власності, захищати права, які виникли у нього на зазначене майно.

Потрібно розмежовувати поняття виникнення права власності на спадкове майно та спадкування як набуття спадщини похідним способом, адже ці поняття відрізняються як за своїм змістом, так і за підставами виникнення.

Право на спадщину як майнове право виникає з часу прийняття спадщини — вчинення спадкоємцем правочину прийняття спадщини, а також за

сукупністю умов, встановлених законодавцем для спадкування у порядку спадкової трансмісії (ст. 1276 ЦК). Зазначене не суперечить положенням ст. 1299 ЦК, згідно з якими право власності на об'єкти нерухомого майна в порядку спадкування виникає з моменту державної реєстрації цього майна, адже йдеться про різні майнові права: в першому випадку набувається право на спадщину в цілому (об'єкт спадкування) (спадкове правонаступництво), а в другому — право власності на об'єкт нерухомого майна. У разі смерті спадкоємця, який прийняв спадщину, але не одержав свідоцтва про право на спадщину (статті 1296, 1297 ЦК) та (або) не здійснив його державної реєстрації (ст. 1299 ЦК), право на набуту спадщину входить до складу спадщини, що відкрилась.

ВИСНОВКИ З ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Таким чином, підводячи підсумки по третьому питанню необхідно зазначити, що похідні способи набуття права власності пов'язуються з правонаступництвом. правонаступництво полягає у волевиявленні попереднього власника майна щодо передачі повного обсягу прав на майно новому власнику. Основними видами похідних способів виникнення права власності є правочини, спадкування.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Право власності виникає в силу певних юридичних фактів, що іменуються підставами його виникнення.

При з'ясуванні способів набуття права власності критерій класифікації має досить важливе значення, оскільки якщо в основі класифікації виступає критерій волі, то похідними підставами слід визнавати лише ті, які залежать від волі попереднього власника. Таким чином, до первісних способів набуття права власності можна віднести: створення нової речі внаслідок виробничої діяльності (виробництва), переробку речі (специфікацію), знахідку, скарб, набувальну давність та інші. Похідними способами набуття права власності слід визнати численні договори (купівлі-продажу, дарування, поставки, міни, позики тощо).

Якщо ж будувати класифікацію за критерієм правонаступництва, а не волі, то до похідних способів слід віднести також і націоналізацію, реквізицію та конфіскацію як способи виникнення права державної власності.

Як бачимо, при з'ясуванні способів набуття права власності критерій класифікації має досить важливе значення. Тому на законодавчому рівні при встановленні способів набуття права власності доцільно було б дотримуватися сформульованих цивілістичною наукою викладених вище класифікаційних ознак.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

Важливим елементом для успішного навчання слухачів з дисципліни «Правове регулювання відносин власності» є самостійне опрацювання

навчального матеріалу. Воно сприяє виробленню у слухачів вольових якостей, самостійності у роботі над навчальним матеріалом і забезпечує закріплення знань, отриманих на лекції, підготовку до сприймання нового навчального матеріалу під час самостійної роботи тощо.

Для підготовки до групового заняття слухач повинен використовувати рекомендовану літературу, яка знаходиться у бібліотечному та у кафедральному літературному фондах інституту. Також допускається використання інформації, яка знаходиться в мережі Інтернет, із зазначенням певного режиму доступу (адреси) тощо. У зв'язку з цим для закріплення отриманої на лекції інформації слухачам необхідно відповісти на вказані нижче запитання:

При самостійній підготовці до даної теми, варто звернути увагу на такі питання:

1. Набуття права власності на новостворене майно та перероблену річ.
2. Привласнення загальнодоступних дарів природи.
3. Набувальна давність як підстава набуття права власності.
4. Набуття права власності юридичною особою публічного права.
5. Набуття добросовісним набувачем права власності на майно, відчужене особою, яка не мала на це право.
6. Набуття права власності на новостворене майно та об'єкти незавершеного будівництва.

ТЕМА №3. СПОСОБИ ПРИПИНЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ (2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Загальна характеристика підстав припинення права власності
2. Підстави припинення права власності з волі власника
3. Підстави припинення права власності незалежно від волі

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України від 28.06.1996 р. в ред. від 01.01.2006 р. // <http://zakon.rada.gov.ua>
2. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV в ред. від 16.01.2007 р. // <http://zakon.rada.gov.ua>
3. Цивільне право України: Академічний курс: Підручник: У 2 т. / За заг. ред. Я.М. Шевченко. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. – Т. 1. Особлива частина. – 520 с.
4. Болокан І. Засоби захисту права власності підприємців у недоговірних зобов'язаннях // Підприємництво, господарство і право. - Київ : Інститут приватного права і підприємництва АПНУ. - 2006. -N12. - С. 151-154
5. Брунь А.Г. Особливості набуття і припинення права власності на земельну ділянку // Проблеми законності : Республіканський міжвідомчий науковий збірник/ Відп. ред. В.Я. Тацій. -Харків : Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. - 2007. -N88. - С. 64-64
6. Галянтич М. Реквізиція та конфіскація як способи припинення права власності на житло/ М. Галянтич // Юридична Україна : Щомісячний правовий часопис/ Гол. ред. В.Д. Примак. -Київ : Юрінком Інтер. - 2007. -N8. - С. 51-54
7. Іванов А. Класифікація підстав набуття та припинення права власності // Підприємництво, господарство і право. -Київ : Інститут приватного права і підприємництва АПНУ. - 2008. -N7. - С. 69-72
8. Кириченко Т. Набуття права власності на нерухоме майно // Юридичний вісник України. - 2006. - № 47. - С. 15
9. Литовченко В.В. Загальна характеристика підстав набуття права власності на нерухоме майно: теоретичний та практичний аспекти // Південноукраїнський правничий часопис : Науковий журнал/ Одеський юридичний інститут Харківського національного університету внутрішніх справ. -Одеса, 2007. -N3. - С. 126-128
10. Маковій В. Добросовісність в юридичному складі, що є підставою виникнення права власності // Підприємництво, господарство і право. -Київ : Інститут приватного права і підприємництва АПНУ. - 2006. -N5. - С. 83-87
11. Виникнення права власності на землю: теоретичні і практичні аспекти // Право України. – Київ : Міністерство юстиції України. - 2004. -N9. - С. 81-85

12. Рабчинська Л. Правовий аналіз підстав, що забезпечують набуття права власності суб'єктами господарювання на вже створені будівлі, споруди та їх частини/ Л. Рабчинська // Проблеми державотворення і захисту прав людини: Матеріали XIII регіональної науково-практичної конференції. 8-9 лютого 2007. - 2007. - С. 332-334
13. Спасибо І. Підстави та способи набуття права власності: проблеми співвідношення // Юридична Україна : Щомісячний правовий часопис/ Гол. ред. В.Д. Примак. -Київ : Юрінком Інтер. - 2008. -N4. - С. 72-75
14. Захист права власності у спорах, пов'язаних із визнанням договорів купівлі-продажу недійсними // Вісник господарського судочинства/ Гол. ред. Осетинський А.Й.. -Київ : Вищий господарський суд України; Видавничий дім "Ін Юре". - 2007. -N1. - С. 100-111
15. Яворська О. Особливості набуття права власності на нерухоме майно // Проблеми державотворення і захисту прав людини: Матеріали XIII регіональної науково-практичної конференції. 8-9 лютого 2007. - 2007. - С. 364-366
16. Поляник К. Договір купівлі-продажу як підстава виникнення права власності на нерухомість // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2010. – Вип. 50. – С.187-195
17. Самбор М.А. Теоретичні засади та практична роль принципів права у перинному набутті права власності на землю // Митна справа. – 2011. - №1 (73). – Ч. 2. – С. 66-71
18. Харченко О. С. Підстави припинення права власності : монографія / Харченко О. С. –К. : Вид-во Європ. ун-ту. 2009.
19. Шершеневич Г. Ф. Курс гражданского права / Шершеневич Г. Ф. – Тула : Автограф,2001.
20. Пацурківський Ю. П. Припинення права власності як форма його реалізації /Ю. П. Пацурківський // Форум права. – 2013. – № 3. – С. 453–459 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2013_3_76.pdf
21. Шевчук О.М. Засоби державного примусу у правовій системі України: Навч. посіб. – О.: «Астро принт», 2005. – С. 49.
22. Алексеев С.С. Общая теория права: Учеб. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ТК Велби, Издво«Проспект», 2008. – С. 193–194.
23. Коломієць Т. Адміністративний примус у публічному праві як новітній інститут системи права України // Право України. – 2005. – № 10. – С. 5
24. Погрібний С.О. Механізм та принципи регулювання договірних відносин в цивільному праві України. –К.: Правова єдність, 2009. – С. 234.
25. Зорислава Ромовська Щ\Р70 Українське цивільне право: Загальна частина. Академічний курс. Підручник,- К.: Атіка, 2005.- 560 с. ISBN 966-326-123-4

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Мета лекції розглянути підстави і порядок припинення права власності.

ВСТУП

Конституція України сформулювала і закріпила норми щодо права власності. Право приватної власності вирішується в Конституції крізь призму прав людини. Конституція України, інше законодавство забезпечують гарантію права приватної власності, що проголошується непорушним. Велике значення мають положення ст. 41 Конституції, якою, зокрема, встановлено, що кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю. Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності.

Закон наділяє власника юридично забезпеченою можливістю здійснювати у передбачених законом межах права щодо володіння, користування і розпорядження належним йому майном. Зазначені правомочності власника утворюють зміст права власності. Власник, як зазначається у законодавстві, має право вчиняти щодо свого майна будь-які дії, що не суперечать закону, і використовувати таке майно для господарської та іншої не забороненої законом діяльності. І лише у випадках і порядку, встановлених актами законодавства України, діяльність власника може бути обмежена або припинена.

У контексті непорушності права власності та правомочностей власника великої актуальності набуває питання примусового припинення права власності, тобто такого, що не відповідає волевиявленню власника.

I. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПІДСТАВ ПРИПИНЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ

Припинення права власності – це відділення від суб'єкта правомочностей володіння, користування та розпорядження майном, можливості господарського панування над ним, а також звільнення від тягара утримання майна та несення ризику його випадкової загибелі або пошкодження. При припиненні права власності особа втрачає гарантовану законом можливість здійснювати на свій розсуд та відповідно до свого інтересу правомочності володіння, користування та розпорядження майном, які належали йому раніше, а також включати його в сферу свого господарського панування, та усувати інших осіб від цього майна. У сучасних дослідженнях проблем припинення права власності зустрічаються також інші формулювання. Наприклад, під припиненням права власності пропонують розуміти «результат впливу дозволяючих та (або) зобов'язуючих юридичних фактів на правовідносини власності щодо об'єктів права власності, для якого характерний перехід права власності на цей об'єкт цивільних прав від одного до іншого, тобто зміна власника». Дослідники, при цьому вказують на ту обставину, що зміна власника земельної ділянки при припиненні права власності є неминучою та відбувається завжди, оскільки земля як особливий об'єкт права власності зникнути в результаті споживання або загибелі не

може²⁹. З таким твердженням слід погодитися, якщо врахувати, що у якості дозволяючих юридичних фактів, розуміють ті, в яких реалізація дій по припиненню права власності залежить від особистого розсуду суб'єкта права власності, а зобов'язуючих – ті, які характеризуються імперативністю, тому що право власності припиняється примусово поза волею власника. У класиці цивілістики встановлене таке загальне правило для цивільних відносин з припинення права власності: право власності втрачається однією особою, коли його набуває інша; така заміна власників настає або за волею колишнього власника (тоді йдеться про відчуження), або проти або поза його волею (конфіскація, набуття права на річ у результаті давності).

Суб'єктами права приватної власності в Україні є громадяни України, іноземні громадяни та особи без громадянства. Іноземні громадяни та особи без громадянства користуються правами і несуть обов'язки щодо належного їм на території України майна однаково з громадянами України, якщо інше не передбачено законодавчими актами України. Так, іноземним громадянам та особам без громадянства земельні ділянки сільськогосподарського призначення у власність не передаються. Основою створення і примноження власності громадян є їхня праця. Громадянин набуває права власності на доходи від участі в суспільному виробництві, індивідуальній праці, підприємницької діяльності, вкладання коштів у кредитні установи, акціонерні товариства, а також на майно, одержане внаслідок успадкування або укладення інших угод, не заборонених законом.

Об'єктами права приватної власності є житлові будинки, квартири, предмети особистого користування, дачі, садові будинки, предмети домашнього господарства, продуктивна і робоча худоба, земельні ділянки, насадження на земельній ділянці, засоби виробництва, вироблена продукція, транспортні засоби, грошові кошти, акції, інші цінні папери, а також інше майно споживчого і виробничого призначення. Склад, кількість і вартість майна, що може бути у власності громадян, не обмежується, крім випадків, передбачених законом. Громадяни України мають право на одержання у власність земельних ділянок для ведення селянського (фермерського) господарства; ведення особистого підсобного господарства; будівництва та обслуговування житлового будинку і господарських будівель (присадибна ділянка); садівництва, дачного і гаражного будівництва. Майно може належати громадянам на праві спільної власності (сумісної чи часткової). Так, майно, придбане внаслідок спільної праці членів сім'ї, є їхньою спільною сумісною власністю, якщо інше не встановлено письмовою угодою між ними. Майно, придбане внаслідок спільної праці громадян, які об'єдналися для спільної діяльності, є їхньою спільною частковою власністю, якщо інше не встановлено письмовою угодою між ними. Важливим аспектом здійснення громадянами права приватної власності є право використовувати належне їм майно для ведення господарської та іншої, не забороненої законом діяльності.

²⁹ Таскин Н. И. Принудительное прекращение права собственности на земельный участок: дис. ... кандидата юрид. наук / Тас-Н. И. – М., 2003., с.8

Підставами припинення права власності є юридичні факти (певні обставини), з якими закон пов'язує ліквідацію права власності взагалі або перехід його до іншої особи. При цьому одні й ті ж юридичні факти можуть одночасно бути підставами припинення права власності у однієї особи й підставами виникнення права власності у іншої. Наприклад, договір купівлі-продажу є підставою припинення права власності у продавця і підставою виникнення права власності у покупця.

Глава 25 ЦК визначає підстави припинення права власності. Відповідно до ст.346 ЦК право власності припиняється у разі:

- 1)відчуження власником свого майна;
- 2)відмови власника від права власності;
- 3)припинення права власності на майно, яке за законом не може належати цій особі;
- 4)знищення майна;
- 5)викупу пам'яток історії та культури;
- 6)викупу земельної ділянки у зв'язку із суспільною необхідністю;
- 7)викупу нерухомого майна у зв'язку з викупом з метою суспільної необхідності земельної ділянки, на якій воно розміщене;
- 8)звернення стягнення на майно за зобов'язаннями власника;
- 9)реквізиції;
- 10)конфіскації.

Відчуження власником свого майна — полягає в тому, що власник за допомогою свого волевиявлення реалізує правомочність розпорядження річчю, тобто визначає її подальшу юридичну долю.

Відмова від права власності можлива відповідно до ст. 347 ЦК, яка встановлює, що особа може відмовитися від права власності на майно, заявивши про це або вчинивши інші дії, які свідчать про її відмову від права власності. Держава, територіальна громада та інші соціально-публічні утворення не можуть відмовитися від права власності. Власник, який відмовився від своєї речі, може пізніше змінити свій намір, але за умови, що в іншої особи не виникло права власності на цю річ. Момент припинення права власності на ту чи іншу річ залежить, зокрема, від того, підлягає річ державній реєстрації чи ні: у разі відмови від права власності на майно, права на яке не підлягають державній реєстрації, право власності на нього припиняється з моменту здійснення дії, яка свідчить про таку відмову; у разі відмови від права власності на майно, права на яке підлягають державній реєстрації (ст. 182 ЦК), право власності на нього припиняється з моменту внесення за заявою власника відповідного запису до державного реєстру;

Припинення права власності особи на майно, яке не може їй належати (ст. 348 ЦК) відбувається тоді, коли з підстав, що не були заборонені законом, особа набула право власності на майно, яке за законом, що був прийнятий пізніше, не може їй належати (наприклад, обмеження оборотоздатності речі). Таке майно власник може відчужити протягом строку, встановленого законом мовами застосування цієї норми є: а) правомірність підстави виникнення права

власності на момент його набуття; б) недопущення законом, який був прийнятий пізніше, перебування певної речі у власності певної особи (встановлення вимоги наявно-спеціального дозволу); в) відмова у видачі спеціального дозволу (у випадках, коли такий дозвіл потрібен); г) невідчуження зазначеного майна протягом строку, встановленого законом (тобто відсутність волевиявлення власника на добровільне відчуження майна).

Знищення майна (ст. 349 ЦК), яке може бути результатом дій власника, інших осіб, а також подій (використання майна, у результаті якого воно повністю і назавжди втрачає свої властивості); знищення майна незалежно від волі власника (наприклад, у результаті випадку, непереборної сили, неправомірних дій інших осіб). У разі знищення майна, права на яке підлягають державній реєстрації, право власності на це майно припиняється з моменту внесення за заявою власника змін до державного реєстру (ч. 2 ст. 349 ЦК). Отже, припинення права власності на таке майно пов'язується з наявністю юридичної сукупності: дії або події, що потягли знищення речі; правочину — звернення власника до відповідного органу; адміністративного акта — рішення цього органу про виключення знищеної речі з державного реєстру;

Припинення права власності у зв'язку з викупом майна у власника відповідно до положень ст. 350 ЦК можливе удвох випадках: а) викуп земельної ділянки у зв'язку із суспільною необхідністю (а також викуп нерухомості, що знаходиться на цій земельній ділянці); б) викуп пам'ятки історії та культури.

Слід звернути увагу на те, що наведений перелік не є вичерпним. Згідно з ч.2 ст.346 ЦК право власності може бути припинене також у інших випадках, встановлених законом. До них належить, наприклад, придбання майна проти волі власника добросовісним набувачем (ст.388 ЦК), смерть власника (ст. 1216 ЦК), загибель майна в результаті стихійного лиха або протиправних дій третіх осіб; придбання майна проти волі власника добросовісним набувачем; повне використання майна тощо.

Залежно від значення волі власника усі підстави припинення права власності можна поділити на дві групи:

- 1) припинення права власності з волі власника;
- 2) припинення права власності незалежно від волі власника³⁰.

Припинення права власності з волі власника найчастіше відбувається внаслідок передачі цього права іншій особі на підставі правочинів (наприклад, договорів з передачі майна у власність, а саме купівлі-продажу, дарування, довічного утримання, міни, ренти тощо). Можливі також знищення речі власником (шляхом її споживання, переробки в іншу річ, фізичної ліквідації) і безадресна відмова від права власності на майно (дерелікція).

Припинення права власності незалежно від волі власника може бути двох різновидів:

- а) припинення права власності з об'єктивних причин (наприклад, загибель речі, загублення речі власником; сплив строку набувальної давності);

³⁰ Іванов А. Класифікація підстав набуття та припинення права власності // Підприємництво, господарство і право. - Київ : Інститут приватного права і підприємництва АПНУ. - 2008. -N7. - С. 70

б) припинення права власності внаслідок волевиявлення інших суб'єктів права (наприклад, примусовий викуп майна, звернення стягнення на нього за зобов'язаннями власника, ревізіція, конфіскація тощо).

При цьому слід дотримуватися положення Конституції: «Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності» (ст.41).

Добровільне припинення права власності найчастіше відбувається в результаті передачі цього права іншій особі на підставі договорів купівлі-продажу, дарування, міни тощо. Можливе добровільне знищення речі власником в силу різних причин, в тому числі при її вживанні (використанні) або переробки речі, коли право власності на одну річ замінюється правом власності на іншу річ. Особа може відмовитися від права власності на майно, що їй належить. Право державної та комунальної власності припиняється також на підставі приватизації. Втрата права власності з об'єктивних причин, тобто таких, що не залежать від волі власника, зустрічається у випадку загибелі речі. Якщо при цьому залишається якесь майно, або відходи, то право власності на них належить власникові речі. Право власності з причин, що не залежать від волі власника втрачається: в результаті загублення речі власником та виникнення на неї права власності в особи, що знайшла цю річ або іншої особи (статті 337, 338 ЦК); на підставі набувальної давності (стаття 344 ЦК), а також в інших випадках, передбачених законом.

Остаточне припинення правовідносин відбувається тоді, коли фактично зникає із цивільного обігу право особи, наприклад особистий сервітут припиняється з смертю володаря цього права. У випадку, якщо відбулося правонаступництво, тобто для одного суб'єкта право припинилося, але до іншого перейшло, відбулася трансформація правовідношення при якому суб'єктивне право збереглося. Зауважимо, що остаточне припинення правовідношення може бути також умовним. Це відбувається у випадку, якщо суб'єктивне право особи зникає з цивільного, і при цьому воно замінюється іншим суб'єктивним правом особи. Таким чином, можна розглядати припинення правовідносин та відповідних їм суб'єктивних прав в аспекті їх використання в обігу. Аналізуючи конкретні правовідносини власності, уповноваженою особою в яких є власник, який володіє правом щодо певного майна, вважаємо за доцільне зазначити, що його право власності припиняється остаточно. У випадку якщо право власності в конкретній особі припинилося, то це практично завжди означає припинення конкретного правовідношення, у якому ця особа була володарем суб'єктивного права.³¹ «Припинення юридичного відношення між особами відбувається тоді, коли розривається зв'язок між його елемент, внаслідок усунення суб'єкта, знищення об'єкта, порушення відповідності між правом обов'язком. Це відбувається у випадках: відчуження, втрати прав, поєднання права та обов'язку, припинення права в буквальному розумінні цього слова»³².

³¹ Пацурківський Ю. П. Припинення права власності як форма його реалізації / Ю. П. Пацурківський // Форум права. – 2013. – № 3. – С. 453–459 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2013_3_76.pdf

³² Шершеневич Г. Ф. Курс гражданского права / Шершеневич Г. Ф. – Тула : Автограф, 2001.-с.76

В такому випадку, під відмовою слід розуміти одностороннє волевиявлення управомоченого, носія права, спрямоване на розірвання його зв'язку з правом. Відмова можлива лише щодо майнових прав, наприклад залишення речі, відмова від спадщини. Відчуження – добровільна поступка правом управомоченого суб'єкта іншій особі. Відчуження якраз і відрізняється від відмови тим, що право передається іншому суб'єктові внаслідок реалізації взаємоузгодженого волевиявлення, а при відмові від права правонаступникне відбувається. Прикладом відчуження є передача речі, зобов'язального права чи права вимоги. Втрата права має наслідком виключення активного суб'єкта з правовідношення поза його волею (внаслідок настання юридичної події, наприклад через давність; або за рішенням суду). У випадку коли володарем взаємних прав та обов'язків стає одна особа. Це не можливо реалізувати в речових правах.

При визначенні поняття припинення права власності варто враховувати саме поняття суб'єктивного права власності, яке нам відоме, як «найбільш широке за змістом речове право, що дає можливість своєму володарю -власнику самому визначати характер та напрямки використання приналежного йому майна, здійснюючи над ним повне господарське панування».³³ Суб'єктивне право власності – це закріплена законом можливість особи володіти, користуватися та розпоряджатися приналежним йому майном на свій розсуд та відповідно до свого інтересу шляхом здійснення щодо цього майна будь-яких дій, що не суперечать закону та іншим правовим актам і не порушують прав та охоронюваних законом інтересів інших осіб, а також можливість усунути від втручання всіх третіх осіб у сферу його господарського панування. Важливе значення має визначення моменту припинення права власності: із цього моменту колишній власник права власності звільняється від тягаря утримання майна, не несе ризику випадкової загибелі або пошкодження майна. Момент припинення права власності визначається неоднозначно. Він прямо залежить від підстави припинення правласності. Встановлюючи підстави припинення права власності, законодавство в більшості випадків чітко не визначає момент виникнення цього права. Законодавець обмежується вказівкою на вчинення фактичних та юридичних дій, з якими пов'язується факт передачі права або його припинення. Момент припинення права власності за іншими підставами у чинному законодавстві прямо не визначено. На практиці визначення цього моменту передбачає дослідження конкретних підстав припинення права власності. У теорії права під реалізацією суб'єктивного права традиційно розуміють здійснення правомочностей особи, які складають його зміст³⁴. Юридичні категорії «використання», «здійснення» та «реалізація» щодо суб'єктивного права слід розглядати як синоніми. Подібної точки зору дотримуються й інші цивілісти, які визначають здійснення права в якості будь-якого використання, реалізації правомочностей, що утворюють його, тобто

³³ Маттеї У. Основные положения правособственности / Маттеї У., Суханов Е. А. –М. : Юристь, 1999.,с.310

³⁴ Теория государства и права : учебник / под ред. В. К. Бабаева. М. : Юристь, 2002.,с-449

діяльність, що відповідає змісту права; це використання для задоволення своїх потреб суб'єктами права передбачених законом можливостей, які складають зміст цього права.

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Таким чином, підводячи підсумки по першому питанню необхідно зазначити, що стаття 346 ЦК містить приблизний перелік підстав, за якими може бути припинене право власності, а саме відчуження власником свого майна; відмови власника від права власності; припинення права власності на майно, яке за законом не може належати цій особі; знищення майна; викупу пам'яток історії та культури; викупу земельної ділянки у зв'язку із суспільною необхідністю; викупу нерухомого майна у зв'язку з викупом з метою суспільної необхідності земельної ділянки, на якій воно розміщене; звернення стягнення на майно за зобов'язаннями власника; ревізиції; конфіскації. При цьому ч.4 ст.41 Конституції України встановлює, що ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Отже, припинення права власності може відбуватися лише у випадках, прямо встановлених законом.

II. ПІДСТАВИ ПРИПИНЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ З ВОЛІ ВЛАСНИКА

Найбільш поширеною підставою припинення права власності є добровільне відчуження власником свого майна. Тобто, йдеться про різноманітні правочини по відчуженню майна, які вчиняються його власником (купівля-продаж, міна, дарування, поставка, контрактація, оренда з викупом і т.д.). Набуття права власності на майно однією особою супроводжується припиненням права власності на це майно у іншої особи. Рівно, як і навпаки, припинення права власності у переважній кількості випадків, як правило, спричиняє за собою його виникнення в особі іншого власника.

Відчуження власником свого майна поряд із знищенням речі внаслідок її споживання є однією з найтипівіших для приватного права підстав припинення права власності³⁵. У цьому разі власник шляхом свого волевиявлення реалізує правомочність розпорядження річчю, тобто визначає її подальшу юридичну долю.

Як правило, волевиявлення власника, який відчужує право власності на річ (відчужувача), є узгодженим з волевиявленням іншої особи, вона передається у власність (набувача). Отже, юридичним фактом, що лежить в основі переходу права власності від відчужувача до набувача, є договір (ст.626). Це означає, що відчуження права власності має відбуватися з дотриманням вимог, які висуваються до вчинення правочинів взагалі (ст.ст.202-214 ЦК) і договорів зокрема (ст.ст.626-654 ЦК).

Специфічність відчуження власником свого майна полягає у тому, що один і той самий юридичний факт (договір) одночасно є підставою припинення

³⁵ Іванов А. Класифікація підстав набуття та припинення права власності // Підприємництво, господарство і право. - Київ : Інститут приватного права і підприємництва АПНУ. - 2008. -N7. - С. 71

права власності у однієї особи (відчужувача) і виникнення права власності у іншої (набувача).

Оскільки договір є похідним (вторинним) способом набуття права власності на річ, то до набувача переходять не лише правомочності власника, а й відповідні обов'язки, пов'язані з правом власності на цю річ (обтяження сервітутами, заставою тощо).

Відмова власника від права власності. Як встановлює ст.347 ЦК, особа може безадресно відмовитися від права власності на майно, заявивши про це або вчинивши інші дії, які свідчать про її відмову від права власності. "Особа може відмовитися від свого майнового права", - так зазначено у частині 3 статті 12 ЦК. Відмова від права власності - це акт розпорядження власником своїм правом, результатом якого є припинення у нього цього права. Відмова від права власності - це вольова свідома дія власника. Саме за цією ознакою вона відрізняється від загублення чи випадкового її залишення, наприклад, у трамваї.

Відмова від права власності, як це зазначено у частині 1 статті 347 ЦК, має бути засвідчена заявою або вчиненням дії, яка "свідчить про її відмову". Відмова від права власності на транспортні засоби, тварин, нерухомі речі здійснюється в порядку, встановленому актами цивільного законодавства. Відмова від права власності стосовно речі, право на яку не підлягає державній реєстрації, у спосіб, який не викликає сумнів щодо справжньої волі особи, вважається доконаним фактом з моменту вчинення відповідної дії.

Оскільки у цій нормі йдеться про право особи відмовитися від власності, можна дійти висновку, що це правило не стосується інших суб'єктів цивільних відносин, згаданих у ч.2 ст.2 ЦК. Таким чином, держава, Автономна Республіка Крим, територіальна громада та інші соціально-публічні утворення не можуть безадресно відмовитися від права власності.

Відмова від права власності можлива двома способами:

- а) шляхом спеціальної заяви про це;
- б) шляхом вчинення дій, що зрозуміло свідчать про намір відмовитися від права на майно³⁶.

Власник заявивши про дерелікцію або вчинивши інші дії, які свідчать про його відмову від права власності на майно, що йому належить, не зобов'язаний пояснювати третім особам мотиви свого вчинку. Разом з тим, слід мати на увазі, що права і обов'язки колишнього власника на майно, від якого він відмовився, не припиняються до набуття права власності іншою особою. А тому, поки власник не втратив права власності на своє майно, за ним зберігається обов'язок нести тягар утримання цього майна (наприклад, на нього може бути покладено обов'язок відшкодувати шкоду, яку зазнали інші особи внаслідок шкідливих властивостей речі). Останнє правило прямо впливає з приписів ч.3 ст.13 та ч.7 ст.41 Конституції України: використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі.

³⁶ Цивільне право України: Підручник / Є.О. Харитонова, Н.О. Саніахметова. -К.: Істина .- 2003 – С. 277

Момент припинення права власності на ту чи іншу річ залежить від її правового режиму, зокрема від того, підлягає річ державній реєстрації чи ні³⁷.

У разі відмови від права власності на майно, права на яке не підлягають державній реєстрації, право власності на нього припиняється з моменту вчинення дії, яка свідчить про таку відмову.

У разі відмови від права власності на майно, права на яке підлягають державній реєстрації (ст.182 ЦК), право власності на нього припиняється з моменту внесення за заявою власника відповідного запису до державного реєстру.

Так, наприклад, відповідно до ч.1 ст.182 ЦК обов'язковій державній реєстрації підлягають право власності та інші речові права на нерухомі речі, обмеження цих прав, їх виникнення, перехід і припинення. Державній реєстрації та обліку підлягають призначені для експлуатації на вулично-дорожній мережі загального користування автомобілі, автобуси, самохідні машини, сконструйовані на шасі автомобілів, мотоцикли всіх типів, марок і моделей, причепи, напівпричепи та мотоколяски. Державна реєстрація і облік здійснюються органами Державтоінспекції Міністерства внутрішніх справ України. Згідно із ч.5 ст.34 Закону України «Про дорожній рух» від 30 червня 1993 року № 3353-ХІІ за рішенням Уряду Республіки Крим, місцевих органів державної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування може провадитися реєстрація мопедів, велосипедів і гужових візків (саней)³⁸.

Власник, який відмовився від своєї речі, може пізніше змінити намір, але за умови, що у іншої особи не виникло права власності на цю річ.

Кодекс вводить новий спосіб припинення права власності — знищення майна, специфіка правового регулювання якого полягає в тому, що на відміну від статті 348 ЦК України, норми якої регулюють питання юридичної загибелі речі, стаття 349 спрямована на врегулювання питань, які виникають у зв'язку з фізичною загибеллю речі. Якщо при вилученні речі з цивільного обороту право власності на нього припиняється без знищення предмета, то при знищенні майна право власності припиняється у зв'язку з тим, що зникає сам об'єкт даного права. Знищення майна характеризується і тим, що припинення права власності відбувається без виникнення його у іншої особи.

Одним з найпоширеніших способів припинення права власності на річ є її споживання. Відповідно до ч.1 ст.185 ЦК споживною є річ, яка внаслідок одноразового її використання знищується або припиняє існувати у первісному вигляді (наприклад, продукти харчування). Крім випадків споживання речі її власником, припинення права власності на неї може відбуватися і тоді, коли власник знищує її добровільно будь-яким доцільним на його розсуд способом (наприклад, утилізація чи тощо) або вона підлягає знищенню за обов'язковим для виконання власником приписом компетентного державного органу (наприклад, забій хворих тварин за розпорядженням органів ветеринарного

³⁷ Цивільне право України: Академічний курс: Підручник: У двох томах / За заг. ред. Я.М. Шевченко. – Т. 1. Загальна частина. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. – С. 467

³⁸ Відомості Верховної Ради (ВВР), 1993, N 31, ст.338

нагляду з метою запобігання поширенню епізоотій). Так, згідно із ч.ч. 7 і 8 ст.35 Закону України «Про безпечність та якість харчових продуктів» від 23 грудня 1997 року № 771/97-ВР харчовий продукт, який непридатний для споживання людиною, становить безпосередню загрозу (високий ризик) для здоров'я людини, підлягає негайному вилученню власником та утилізації або знищенню під контролем інспектора ветеринарної медицини відповідно до законодавства³⁹. У разі якщо власник непридатного харчового продукту відмовляється знищити такий харчовий продукт добровільно, державний інспектор ветеринарної медицини звертається до відповідного суду із заявою про прийняття рішення щодо такого знищення.

Порядок припинення права власності на окремі види майна шляхом його знищення регулюється цілою низкою нормативно-правових актів, зокрема, законами України «Про вилучення з обігу, переробку, утилізацію, знищення або подальше використання неякісної та небезпечної продукції»⁴⁰, «Про відходи»⁴¹, «Про охорону навколишнього природного середовища»⁴², «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення»⁴³, «Про захист прав споживачів»⁴⁴ та ін.

Правила ч. 1 ст. 349 ЦК України стосуються випадків знищення майна на підставі прямих приписів закону або правомірної поведінки третіх осіб, тобто в даному разі мається на увазі, що цей акт відбувся за відсутності чиєї-бо провини, в силу випадкових подій (зокрема, дії обставин непереборної сили), за результати яких ніхто не несе цивільно-правової відповідальності. В даному випадку ризик випадкової загибелі речі, а також відповідальність за шкоду, заподіяну іншим особам внаслідок конструктивних, технологічних чи то інших шкідливих властивостей речі, покладаються на самого власника. Якщо ж річ була знищена з вини інших осіб, майнова відповідальність їх перед власником регулюється на підставі норм інших інститутів ЦК України (наприклад, страхування, зобов'язання з відшкодування шкоди та ін.).

Частина 2 зазначеної статті закріплює спеціальний порядок припинення права власності у разі знищення майна, права на яке підлягають державній реєстрації. Право власності на це майно припиняється з моменту внесення за заявою власника змін до державного реєстру. Передусім, такий порядок передбачений для об'єктів нерухомості (ст.182 ЦК). Так, державний реєстратор скасовує в установленому законом порядку державну реєстрацію прав та кадастровий номер у разі поділу, об'єднання чи знищення об'єкта нерухомого майна (ч.2 ст.8 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на

³⁹ Відомості Верховної Ради (ВВР), 1998, N 19, ст. 98

⁴⁰ Закон України «Про вилучення з обігу, переробку, утилізацію, знищення або подальше використання неякісної та небезпечної продукції» від 14.01.2000 р. // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2000, N 12, ст.95

⁴¹ Закон України «Про відходи» від 05.03.1998 р. // Відомості Верховної Ради (ВВР), 1998, N 36-37, ст.242

⁴² Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25.06.1991 р. Відомості Верховної Ради (ВВР), 1991, N 41, ст.546

⁴³ Закон України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» від 24.02.1994 р. // Відомості Верховної Ради (ВВР), 1994, N 27, ст.218

⁴⁴ Закон України «Про захист прав споживачів» від 12.05.1991 р. // Відомості Верховної Ради (ВВР), 1991, N 30, ст.379

нерухоме майно та їх обмежень»⁴⁵). Згідно із ст.34 Закону України «Про дорожній рух»⁴⁶ власники транспортних засобів зобов'язані зареєструвати в органах ДАІ МВС України будь-які обставини, що потребують внесення змін у реєстраційні документи на належні їм транспортні засоби протягом десяти діб після змін, які відбулися у правовому режимі цього майна. Отже, право власності на автомобіль, який власник вирішив розібрати на запасні частини, припиниться з моменту внесення за його заявою змін до відповідного реєстру.

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ

Підводячи підсумки по другому питанню необхідно зазначити, що набуття права власності на майно однією особою супроводжується припиненням права власності на це майно у іншої особи. Рівно, як і навпаки, припинення права власності у переважній кількості випадків, як правило, спричиняє за собою його виникнення в особі іншого власника. Найбільш поширеною підставою припинення права власності є добровільне відчуження власником свого майна. Тобто, йдеться про різноманітні правочини по відчуженню майна, які вчиняються його власником (купівля-продаж, міна, дарування, поставка, контрактація, оренда з викупом і т.д.).

ІІІ. ПІДСТАВИ ПРИПИНЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НЕЗАЛЕЖНО ВІД ВОЛІ ВЛАСНИКА

Як вже було зазначено в попередньому питанні, в ст. 346 ЦК України визначені підстави припинення права власності. Аналіз цієї статті дає можливість визначити такі підстави примусового припинення права власності:

припинення права власності на майно, яке за законом не може належати даній особі;

знищення майна;

викуп пам'яток історії та культури;

викуп земельної ділянки у зв'язку із суспільною необхідністю;

викуп нерухомого майна у зв'язку з викупом з метою суспільної необхідності земельної ділянки, на якій воно розміщене;

звернення стягнення на майно за зобов'язаннями власника;

реквізиція;

конфіскація;

припинення юридичної особи чи смерть власника.

Примусові засоби застосовуються до учасників цивільних відносин здебільшого у разі порушення положень актів цивільного законодавства та цивільно-правового договору, та як наслідок суб'єктивного цивільного права іншої особи. У сфері приватного права втручання держави у відносини суб'єктів зведена до необхідного мінімуму. Більшість цивільних відносин мають регулятивний характер, а засоби державного примусу виражаються в охоронювальних відносинах, кількість яких є незначною. Однак існують

⁴⁵ Відомості Верховної Ради (ВВР), 2004, N 51, ст.553

⁴⁶ Закон України «Про дорожній рух» від 30.06.1993 р. // Відомості Верховної Ради (ВВР), 1993, N 31, ст.338

випадки, коли примус застосовується до особи й за відсутності її неправомірної поведінки. До них, зокрема, належать певні способи (підстави) припинення права власника на належне йому майно. Як зазначає С. Алексєєв, в обмеженому числі випадків міри правового примусу можуть застосовуватися й для вирішення державних завдань, які пов'язані з екстремальними соціальними умовами, – військовим станом, стихійними явищами (наприклад, реквізиція майна)⁴⁷. Досліджуючи проблеми адміністративного примусу, Т. Коломієць виділяє дві підсистеми однорідних заходів адміністративного примусу в публічному праві України, а саме: заходи, пов'язані з протиправними діями, і заходи, застосування яких не пов'язане з такими діями. До останньої групи автор відносить такі, що пов'язані з надзвичайними ситуаціями та упереджувальні заходи.⁴⁸

У зв'язку з тим, що припинення права власності відбувається всупереч волі власника, задля унеможливлення зловживань в законі або інших актах законодавства має бути чітко визначено органи, які уповноважуються державою здійснювати процедуру примусового вилучення майна. Неприпустимою є ситуація щодо невизначеності у законі (ст. 353 ЦК України) органу, до компетенції якого належить прийняття рішення про реквізицію майна у разі стихійного лиха, аварії, епідемії, епізоотії та за інших надзвичайних обставин. Застосування примусу при припиненні права власності здійснюється за різними критеріями: неналежне (безгосподарне) утримання або нецільове використання особливо цінних об'єктів (пам'яток історії та культури, земельних ділянок); суспільні інтереси (потреби)(земельні ділянки та відповідно нерухоме майно, яке розташоване на них); санкція за правопорушення (конфіскація майна, звернення стягнення на майно); локалізація наслідків надзвичайних ситуацій (реквізиція) тощо.

Стаття 346 ЦК України визначає, що право власності може бути припинене і в інших випадках, встановлених законом. Іншими словами, перелік підстав припинення права власності не є вичерпним. Аналіз чинного законодавства дозволяє нам визначити і деякі інші випадки примусового припинення права власності, зокрема такі, як реприватизація, націоналізація та ін⁴⁹. Всі перелічені в законі підстави мають подвійну природу. З одного боку, у зазначених випадках власник втрачає права володіння, користування та розпорядження майном. З другого, – в той же час право власності на майно виникає у іншій особі – суб'єкта публічного права, який здійснює владні функції. Однак справедливим є зауваження Д. Меєра, що примусове відібрання у власника його майна велінням державної влади є таким способом припинення права власності, при якому, з точки зору цивільного права, основне значення має не набуття майна державою, а втрата його приватною особою⁵⁰. Головною

⁴⁷ Алексєєв С.С. Общая теория права: Учеб. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ТК Велби, Изд-во «Проспект», 2008. – С. 193–194.

⁴⁸ Коломієць Т. Адміністративний примус у публічному праві як новітній інститут системи права України // Право України. – 2005. – № 10. – С. 5.

⁴⁹ Харченко О. Націоналізація як підстава припинення права власності // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 5. – С.20

⁵⁰ Мейер Д.И. Русское гражданское право: В 2 ч. / По испр. и доп. 8-му изд., 1902. – 2-е изд.,

метою примусового позбавлення власника права на річ є саме припинення його права власності на цю річ, а не залучення державою чи територіальною громадою у власність.

Примусові способи позбавлення права власності характеризуються тими самими ознаками, що й державний чи правовий примус. У зв'язку з тим, що припинення права власності відбувається всупереч волі власника, задля унеможливлення зловживань в законі або інших актах законодавства має бути чітко визначено органи, які уповноважуються державою здійснювати процедуру примусового вилучення майна. Неприпустимою є ситуація щодо невизначеності у законі (ст. 353 ЦК України) органу, до компетенції якого належить прийняття рішення про реквізицію майна у разі стихійного лиха, аварії, епідемії, епізоотії та за інших надзвичайних обставин.

Всі підстави примусового припинення права власності можна поділити на дві групи: 1) відплатні (викуп) – ті, за якими особі відшкодовується вартість речі, право власності на яку припиняється; 2) безвідплатні (вилучення) – ті, за якими власник позбавляється речі без жодної компенсації. До першої групи належать випадки, коли припинення права власності на майно відбувається на користь суспільних інтересів, для збереження особливо цінних видів майна або для усунення наслідків надзвичайних обставин. Безперечно, нині не можна погодитися з тим, що всемогутність держави як носія ідеї загального блага дає їй право не лише на власність окремої особи, а й навіть на її вище благо – життя.

Розглянемо окремі випадки примусового припинення права власності в контексті ЦК України більш детально. Така підстава, як припинення права власності особи на майно, яке не може їй належати, закріплена в ЦК України. Так, відповідно до ст. 348 ЦК України, якщо з підстав, що не були заборонені законом, особа набула право власності на майно, яке за законом, що був прийнятий пізніше, не може їй належати, - це майно має бути відчужене власником протягом строку, встановленого законом.

Якщо з підстав, що не були заборонені законом, особа набула право власності на майно, на набуття якого, за законом, який був прийнятий пізніше, потрібен особливий дозвіл, а в його видачі цій особі було відмовлено, це майно підлягає відчуженню.

Відповідно до ст. 325 ЦК України склад, кількість та вартість майна, яке може бути у власності фізичних та юридичних осіб, не є обмеженими. Але у той самий час ЦК України закріплює на нормативному рівні поняття «оборотоздатність майна», тобто здатність майна вільно відчужуватися або переходити від однієї особи до іншої в порядку правонаступництва чи спадкування або іншим чином. Стаття 178 ЦК України передбачає, що об'єкти цивільних прав (речі) можуть вільно відчужуватися або переходити від однієї особи до іншої, якщо вони не вилучені з цивільного обороту, або не обмежені в цивільному обороті, або не є невід'ємними від фізичної чи юридичної особи.

Види об'єктів цивільних прав, перебування яких у цивільному обороті не допускається (об'єкти, вилучені з цивільного обороту), та види об'єктів цивільних прав, які можуть належати лише певним учасникам обороту або перебування яких у цивільному обороті допускається за спеціальним дозволом (об'єкти, обмежено оборотоздатні), встановлюються законом⁵¹.

Деякі вчені досліджують питання щодо протиріччя у самому формулюванні аналізованої підстави припинення права власності. З одного боку, особа є власником майна, а з іншого - воно не може їй належати. Але протиріччя тут немає. Цілком можливі ситуації, коли майно виявилось у власності особи на підставах, що допускаються законом, але ці підстави відпали. Наприклад, змінився правовий режим речі. Приміром, річ, що знаходилася у вільному обороті, перейшла до розряду обмежено оборотоздатних чи вилучених із обороту речей і більше не може знаходитись у власності конкретної особи⁵². Так, відповідно до Постанови Верховної Ради України «Про право власності на окремі види майна» від 17.06.1992 р. № 2471-ХІІ окремі об'єкти (наприклад, спеціальні технічні засоби негласного отримання інформації) взагалі не можуть перебувати у власності громадян, громадських об'єднань, міжнародних організацій та юридичних осіб інших держав на території України а також юридичних осіб недержавних форм власності. А відповідно до спеціального порядку набуття права власності громадянами на окремі види майна, затвердженого цією Постановою, громадяни набувають права власності на окремі види майна лише після отримання відповідного дозволу (наприклад, на вогнепальну мисливську нарізну зброю (мисливські карабіни, гвинтівки, комбіновану зброю з нарізними стволами) - органами внутрішніх справ за місцем проживання особами, які досягли 25-річного віку).

Іншими словами, коли у власності громадянина чи юридичної особи з підстав, що допускаються законом, виявиться річ, на придбання якої необхідний особливий дозвіл, а в його видачі власнику відмовлено, то він повинен у встановленому порядку відчужити її. Кошти, отримані від продажу майна, передаються власнику. У цьому напрямі ведеться робота, спрямована на вдосконалення правового регулювання відносин власності. Так, було розроблено законопроект «Про право власності на окремі види майна». Однак цей проект закону не позбавлений істотних недоліків, які були відзначені Головним юридичним управлінням⁵³. Зокрема, ч. 1 ст. 2 цього законопроекту передбачено спеціальний порядок набуття фізичними та юридичними особами права власності на вогнепальну гладкоствольну мисливську зброю, газові пістолети тощо. Однак у ньому містяться особливі вимоги та порядок набуття права власності на таке майно лише щодо фізичних осіб, тобто питання набуття права власності на це майно юридичною особою залишається не врегульованим.

⁵¹ Гражданское право: Том 1 / Под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. - М., 2001.

⁵² Гражданское право: Том 1 / Под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. - М., 2001. - С. 375

⁵³ Проект Закону України «Про право власності на окремі види майна» (реєстраційний № 1143) // www.rada.gov.ua

Головним юридичним управлінням також зазначалося, що доцільно було б передбачити у законопроекті умови та порядок вилучення у фізичних та юридичних осіб майна, яке може бути лише у державній власності, та відшкодування його вартості з дотриманням вимог ст. 41 Конституції України. Ми підтримуємо цю пропозицію і вважаємо, що зазначене положення обов'язково має бути включено до законопроекту, оскільки умови і порядок припинення права власності є питанням, що тісно пов'язане із захистом права власності. В цілому, на думку фахівців управління, законопроект не містить цілісної концепції, не вирішує обґрунтовано та системно окремі питання, залишає поза увагою низку принципових проблем. Крім того, у ньому містяться окремі положення, що не узгоджуються з іншими законами України, а також положення, що можуть суттєво ускладнити застосування закону на практиці.

Хотілося б звернути увагу на ще один недолік законопроекту. Так, відповідно до п. 12 ст. 1 пам'ятки археології, у тому числі ті, що знаходяться під водою, включаючи пов'язані з ними рухомі предмети, незалежно від форми власності земельної ділянки чи водного об'єкта, на яких вони розташовані, знаходяться виключно у державній власності (крім випадків, визначених спеціальними законами та передбачених міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України). Наявність такого пункту передбачає встановлення обмежень прав власника такої земельної ділянки чи водного об'єкта. У зв'язку із цим потрібно доповнити цей законопроект спеціальною нормою або внести відповідні зміни до Земельного кодексу України, у яких слід передбачити, що у разі наявності пам'яток археології, в тому числі тих, що знаходяться під водою, включаючи пов'язані з ними рухомі предмети, така земельна ділянка (водний об'єкт) підлягатиме викупу або щодо неї буде встановлено спеціальні правила її використання власником (може йтися про встановлення обмеження або сервітуту).

З урахуванням викладеного можна стверджувати, що Постанова Верховної Ради України «Про право власності на окремі види майна» не відповідає повною мірою вимогам чинного законодавства. Зокрема, у ст. 41 Конституції України зазначається, що право приватної власності набувається в порядку, визначеному законом, а тому розроблення відповідного законопроекту є цілком виправданим та своєчасним кроком і робота над виправленням його недоліків повинна бути завершена найближчим часом.

Слід розглянути й іншу ситуацію припинення права власності особи на майно, яке не може їй належати: громадянин України відповідно до земельного законодавства набув право власності на земельну ділянку сільськогосподарського призначення, а через деякий час втратив громадянство України. Відповідно до ст. 81 Земельного кодексу (далі - ЗК) України іноземний громадянин не може мати у власності земельну ділянку сільськогосподарського призначення⁵⁴.

⁵⁴ Науково-практичний коментар Земельного кодексу України / За ред. В. В. Медведчука. - К., 2004. – С/ 216-219

Термін примусового відчуження обчислюється з того моменту, коли відпали підстави перебування майна у власності конкретної особи, що може і не збігатися з моментом виникнення у нього права власності. Якщо майно не буде відчужено власником у встановлений термін, то уповноважений державний орган звертається до суду із заявою про примусове відчуження майна. Суд приймає рішення про відчуження майна, причому порядок відчуження залежить від призначення, характеру та виду майна, що відчужується. За рішенням суду майно підлягає примусовому продажу з передачею колишньому власнику вирученої суми або передачі в державну чи комунальну власність з відшкодуванням йому вартості майна, визначеної судом, за винятком витрат на відчуження майна.

Зважаючи на викладене, пропонуємо сформулювати п. 5 ст. 81 ЗК України у такій редакції:

«Землі сільськогосподарського призначення підлягають відчуженню протягом року у разі:

- а) втрати громадянства України власником земельної ділянки сільськогосподарського призначення;
- б) прийняття у спадщину земельної ділянки сільськогосподарського призначення іноземними громадянами, а також особами без громадянства».

Отже, право власності особи на майно припиняється у примусовому порядку, якщо:

в особи є майно, яке не може їй належати (в силу того, що це майно може належати на праві власності лише конкретним суб'єктам; в силу того, що це майно взагалі виключено з цивільного обороту);

в особи є майно, яке було нею придбане з порушенням встановлених правил.

Слід також зазначити, що право власності може припинитися і в силу закону. Але така підстава примусового припинення права власності не повністю збігається з положеннями проаналізованої нами ст. 348 ЦК України.

Що стосується закону, що припиняє право власності, то він, безумовно, має відповідати вимогам Конституції, зокрема ст. 22, у якій зазначено, що конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані. При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав та свобод.

Іншими словами, за наявності в особи майна, яке не може перебувати в її власності, порушення правил набуття цього майна чи прийняття закону, що припиняє право власності, особа в примусовому порядку позбавляється права власності на це майно.

Відповідно до Конституції України (ст. 66) кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки. Це положення конкретизується у цивільному законодавстві. Так, відповідно до ст. 352 ЦК України, якщо в результаті дій або бездіяльності власника пам'ятки історії та культури їй загрожує пошкодження або знищення, державний орган з питань охорони пам'яток історії та культури робить

власнику пам'ятки відповідне попередження. Якщо власник пам'ятки історії та культури не вживе заходів щодо її збереження, зокрема у зв'язку з неможливістю створення необхідних для цього умов, суд за позовом державного органу з питань охорони пам'яток історії та культури може постановити рішення про її викуп (тобто може мати місце така підстава примусового припинення права власності, як викуп пам'ятки історії та культури). У разі невідкладної необхідності забезпечення умов для збереження пам'ятки історії та культури позов про її викуп може бути пред'явлено без попередження. Викуплена пам'ятка історії та культури переходить у власність держави. Викупна ціна пам'ятки історії та культури визначається за згодою сторін, а в разі спору - судом.

Зазначена стаття відтворює положення ст. 136 ЦК УРСР 1963 р. По суті, той порядок викупу пам'яток історії та культури, що існував раніше, зберігається. Причому, як бачимо із змісту статті, наявність вини власника в безхазяйному утриманні культурних цінностей не є обов'язковою.

Важливою умовою викупу пам'ятки історії та культури є врегулювання питання стосовно ціни такого майна, яка, за загальним правилом, визначається за згодою сторін. У разі ж виникнення спору остаточно питання стосовно ціни визначається судом. Приділивши увагу питанню припинення права власності власника пам'ятки історії та культури внаслідок таких дій або бездіяльності, що загрожує їй пошкодженням або знищенням, законодавець у ЦК України не визначив умови припинення права власності на інше майно, яке безгосподарно використовується⁵⁵. Наприклад, відповідно до ст. 143 ЗК України право власності на земельну ділянку може бути примусово припинене у судовому порядку у разі використання її не за цільовим призначенням, через засмічення земель забороненими рослинами, пошкодження і знищення родючого шару ґрунту, об'єктів інженерної інфраструктури меліоративних систем, а також використання земель способами, які завдають шкоди здоров'ю населення тощо.

Щодо питання примусового припинення права власності, то слід зазначити, що в новому цивільному законодавстві України поступово утверджується принцип непорушності права власності, що відповідає світовим стандартам. Принцип непорушності в законодавстві знайшов своє відображення і в чіткому закріпленні підстав примусового припинення права власності, випадків, коли це має місце, та відповідних гарантій власнику, який був позбавлений свого права власності. Застосування примусу при припиненні права власності здійснюється за різними критеріями: неналежне (безгосподарне) утримання або нецільове використання особливо цінних об'єктів (пам'яток історії та культури, земельних ділянок); суспільні інтереси (потреби) (земельні ділянки та відповідно нерухоме майно, яке розташоване на них); санкція за правопорушення (конфіскація майна, звернення стягнення на майно); локалізація наслідків надзвичайних ситуацій (реквізиція) тощо.

⁵⁵ Харченко О. Деякі питання підстав примусового припинення права власності // Підприємництво, господарство і право. - 2005. - №: 4. - С.28

Встановлення тих чи інших підстав припинення права власності зумовлене потребами суспільства на певному історичному етапі його розвитку. Так, ряд норм, що визначали підстави припинення права власності в УРСР, було скасовано із набуттям незалежності Україною. Встановлені нові пріоритети розвитку цивільного законодавства, що відобразилося, зокрема, і на визначенні підстав припинення права власності. Однак частина норм не втратила своєї актуальності, була переглянута з урахуванням потреб сьогодення і закріплена у новому ЦК України. Це - викуп пам'ятки історії та культури, викуп нерухомого майна у зв'язку з викупом з метою суспільної необхідності земельної ділянки, на якій воно розміщене. Всі ці підстави поєднанні спільним об'єктом - земельною ділянкою.

У майбутньому введення земель сільськогосподарського призначення у цивільно-правовий оборот спричинить широке використання їх для забезпечення виконання зобов'язань. Може зрости практика примусового припинення права власності на земельну ділянку у судовому порядку у разі використання її не за цільовим призначенням, через забруднення земель радіоактивними і хімічними речовинами тощо. Тому питання права власності на землю є одним із найбільш проблемних на сучасному етапі і потребує своєчасного вирішення та належного правового врегулювання, що має особливе значення в контексті продовження дії мораторію відповідно до перехідних положень ЗК України.

ВИСНОВКИ З ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Підводячи підсумки по третьому питанню необхідно зазначити, що чинне законодавство України не містить єдиного вичерпного переліку підстав примусового припинення права власності. Цей факт не можна вважати позитивним, оскільки примусове позбавлення права власності є посяганням на одне із найважливіших прав учасника цивільних правовідносин і має знайти детальне і систематизоване відображення у законодавстві розвинутої країни. На нашу думку, необхідно здійснювати подальшу законодавчу роботу в напрямі зосередження всіх можливих підстав припинення права власності в єдиному нормативному акті - Цивільному кодексі України з подальшою їх деталізацією у галузевому законодавстві.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Підставами припинення права власності є юридичні факти (певні обставини), з якими закон пов'язує ліквідацію права власності взагалі або перехід його до іншої особи. При цьому одні й ті ж юридичні факти можуть одночасно бути підставами припинення права власності у однієї особи й підставами виникнення права власності у іншій.

Глава 25 ЦК визначає підстави припинення права власності. Відповідно до ст.346 ЦК право власності припиняється у разі: відчуження власником свого майна; відмови власника від права власності; припинення права власності на майно, яке за законом не може належати цій особі; знищення майна; викупу

пам'яток історії та культури; викупу земельної ділянки у зв'язку із суспільною необхідністю; викупу нерухомого майна у зв'язку з викупом з метою суспільної необхідності земельної ділянки, на якій воно розміщене; звернення стягнення на майно за зобов'язаннями власника; реквізиції; конфіскації.

Слід звернути увагу на те, що наведений перелік не є вичерпним. Згідно з ч.2 ст.346 ЦК право власності може бути припинене також у інших випадках, встановлених законом.

Залежно від значення волі власника усі підстави припинення права власності можна поділити на дві групи: припинення права власності з волі власника; припинення права власності незалежно від волі власника.

Припинення права власності з волі власника найчастіше відбувається внаслідок передачі цього права іншій особі на підставі правочинів (договорів купівлі-продажу, дарування тощо). Можливі також знищення речі власником (шляхом її споживання, переробки в іншу річ, фізичної ліквідації) і безадресна відмова від права власності на майно (дерелікція).

Припинення права власності незалежно від волі власника може бути двох різновидів: припинення права власності з об'єктивних причин (загибель речі, загублення речі власником; сплив строку набувальної давності); припинення права власності внаслідок волевиявлення інших суб'єктів права (примусовий викуп майна, звернення стягнення на нього за зобов'язаннями власника, реквізиція, конфіскація тощо). При цьому слід дотримуватися положення Конституції: «Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності» (ст. 41).

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

Важливим елементом для успішного навчання слухачів з дисципліни «Правове регулювання відносин власності» є самостійне опрацювання навчального матеріалу. Воно сприяє виробленню у слухачів вольових якостей, самостійності у роботі над навчальним матеріалом і забезпечує закріплення знань, отриманих на лекції, підготовку до сприймання нового навчального матеріалу під час самостійної роботи тощо.

Для підготовки до групового заняття слухач повинен використовувати рекомендовану літературу, яка знаходиться у бібліотечному та у кафедральному літературному фондах інституту. Також допускається використання інформації, яка знаходиться в мережі Інтернет, із зазначенням певного режиму доступу (адреси) тощо. У зв'язку з цим для закріплення отриманої на лекції інформації слухачам необхідно відповісти на вказані нижче запитання:

При самостійній підготовці до даної теми, варто звернути увагу на такі питання:

1. Припинення права власності в правовій системі
2. Добровільне припинення права власності
3. Припинення права власності
4. Примусове припинення права власності

ТЕМА № 5. ФОРМИ І ВИДИ ПРАВА ВЛАСНОСТІ

(2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЙ:

1. Поняття та форми власності.
2. Право державної та комунальної власності.
3. Право спільної власності.
4. Право приватної власності.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України 28.06. 1996 р. // ВВР, 1996, №30 ст.141
2. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. // ВВР, 2003, №№ 40-44 ст.356
3. Земельний кодекс України від 25.10.2001 року // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2002, N 3-4, ст.27
4. Закон України «Про приватизацію державного житлового фонду» від 19.06.1992 року // Відомості Верховної Ради (ВВР), 1992, N 36, ст.524
5. Закон України «Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку» від 29.11.2001 року // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2002, N 10, ст.78
6. Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію» від 17.07.1997 року // Відомості Верховної Ради (ВВР), 1997, N 39, ст.261
7. Закон України «Про господарські товариства» від 19.09.1991 року // Відомості Верховної Ради (ВВР), 1991, N 49, ст.682
8. Закон України «Про споживчу кооперацію» від 10.04.1992 року // Відомості Верховної Ради (ВВР) 1992, N 30, ст.414
9. Закон України «Про об'єднання громадян» від 16.06.1992 року // Відомості Верховної Ради (ВВР), 1992, N 34, ст.504
10. Закон України «Про місцеві державні адміністрації» від 09.04.1999 року // Відомості Верховної Ради (ВВР), 1999, N 20-21, ст.190
11. Закон України «Про кооперацію» від 10.07.2003 року // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2004, N 5, ст.35
12. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 року // Відомості Верховної Ради (ВВР), 1997, N 24, ст.170
13. Харитонов Є.О., Дрімлюк А.І., Калітенко О.М. Цивільне право (в запитаннях і відповідях). – Х.: ТОВ «Одісей», 2005. – 576 с.
14. Цивільне право України: Академічний курс: Підручник: У двох томах / За заг. ред. Я.М. Шевченко. – Т. 1. Загальна частина. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – С. 520 с.
15. Цивільне право України: Підручник У 2 кн. / О.В. Дзера, Д.Б. Боброва, А.С. Довгерт та ін.; За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. – 2-е вид., допов. і перероб. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 640 с.

16. Цивільне право України: Навчальний посібник / Ю.В. Білоусов, С.В. Лозінська, С.Д. Русу – За ред. Р.О. Стефанчука. – К.: Наукова думка; Прецедент, 2004. – 448 с.
17. Цивільний кодекс України : Науково-практичний коментар: У 2 ч. / За заг. ред.. Я.М. Шевченко. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – Ч. 1. – 692 с.
18. Амельченко В. Юридична особа як суб'єкт цивільних правовідносин // Юридичний журнал : Аналітичні матеріали, коментарі, судова практика/ . -Київ : Юстініан. - 2005. -N10. - С. 44-46
19. Апанасенко К. Генезис правового інституту комунальної власності в Україні // Підприємництво, господарство і право. - 2005. - № 9. - С. 52-54
20. Апанасенко К. Комунальна власність як самостійна форма власності: ознаки, співвідношення з державною формою власності // Право України. - Київ : Міністерство юстиції України. - 2005. -N10. - С. 35-38
21. Борденюк В.В. Держава як суб'єкт права державної власності: конституційно-правові аспекти // Вісник господарського судочинства/ Гол. ред. Осетинський А.Й. - Київ : Вищий господарський суд України; Видавничий дім "Ін Юре". - 2005. -N5. - С. 179-187
22. Гриняк А. Деякі питання визначення та відчуження частки в праві спільної часткової власності громадян // Підприємництво, господарство і право. - Київ : Інститут приватного права і підприємництва АПНУ. - 2006. -N10. - С. 16-19
23. Гриняк А. Нотаріальне посвідчення та державна реєстрація як моменти виникнення права спільної власності фізичних осіб за цивільно-правовим договором // Підприємництво, господарство і право. -Київ : Інститут приватного права і підприємництва АПНУ. - 2007. - N1. - С. 37-41
24. Гриняк А. Спірні питання договорів дарування та довічного утримання як підстав виникнення спільної власності громадян // Підприємництво, господарство і право. -Київ : Інститут приватного права і підприємництва АПНУ. - 2007. -N5. - С. 20-23
25. Губарев С.В. Окремі аспекти реалізації права приватної власності на землю // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ : Науково-теоретичний журнал/ Редкол. Є.М. Моїсеєв та ін.. - Київ : Міністерство внутрішніх справ України. - 2006. -N4. - С. 10-15
26. Івершенко Л. Право приватної власності: теорія і практика функціонування в Україні // Підприємництво, господарство і право. - 2004. - №9. – С. 82-85
27. Ковальчук Т.Т. Використання державної власності в Україні // Економічна безпека і політика: із досвіду професійного аналітика. -Київ, 2004. - С. 76-83
28. Луць В. Окремі аспекти регулювання відносин спільної власності за цивільним та сімейним законодавством України // Юридична Україна : Щомісячний правовий часопис/ Гол. ред. В.Д. Примак. - Київ : Юрінком Інтер. - 2008. -N8. - С. 29-35

29. Рубаник В. Право і форми власності через призму входження України до європейського співтовариства: деякі замітки // Право України. - Київ : Міністерство юстиції України. - 2001. - №1. - С. 117-120

30. Кравченко С.С. Право власності учасників товариств // Часопис Київського університету права. – 2009. - №4. – С. 209-213

31. Резніченко С.В. Суб'єктивне право власності за чинним цивільним законодавством // Південноукраїнський правничий часопис. – 2010. - №1. – С. 80-81

32. Форми права власності / І. Спасибо-Фатєєва // [Вісник Академії правових наук України](#). - 2009. - № 3. - С. 145-154.

33. Форми права власності за законодавством України/ Л. Поліщук // [Віче](#). - 2011. - № 14. - С. 13-15.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Метою лекційного заняття є аналіз форм та видів права власності за законодавством України.

ВСТУП

Після таких невід'ємних прав людини, як право на життя і свободу, найважливішим невід'ємним її правом є право власності.

Право власності є найважливішим речовим правом, з яким пов'язуються всі інші речові права. Право власності належить до природних прав людини, є абсолютним правом і ніхто не може його порушувати. Праву власника протистоїть невизначена кількість людей, і на всіх них покладено обов'язок не порушувати права власника.

Історично право власності виникло не відразу, а пройшло довгий шлях. Найпершим вирізненням права власності в юридичному полі було визначення його при правопорушенні: річ підлягала поверненню лише тоді, коли було заподіяно злочин (делікт), отже, проглядався зв'язок не між річчю і тим, кому вона належала, а між втратою речі і злодійством.

Великого значення набував поділ речей на рухомі і нерухомі. Індивідуальна приналежність речі визначалася лише за відношенням рухомих речей до нерухомих, наприклад, землі, суб'єктивне право на них лишалося невизначеним.

Поняття права власності на нерухомість розвивається відповідно до соціального розвитку суспільства. З'являються поняття народу, племені, до землі має відношення громада, рід. Вони спільно користуються землею без чіткого визначення, що ця земля належить саме тому роду. У міру того, як плем'я, рід, союз племен осідають на землі, з'являється поняття, що то їх земля у протилежність чужим общинам і родам. І це вже стає вирізненням родової власності або власності громад.

Наступним етапом є поява сімейної власності. Власність однієї сім'ї протистоїть власності інших сімей, відповідно зменшується обсяг і значення власності громади. І тут треба відзначити особливий, публічно-правовий

характер володіння землею - нею володіє не приватна особа, а член даної сім'ї або член даного союзу племен.

Річ власника належить лише йому одному, і його власність завжди ціла і повна. Можуть існувати права й інших осіб на цю річ, проте вони не складають окремих частин власності, вони невіддільні від неї і права власника на цю річ.

Право приватної власності є головною правовою формою насамперед індивідуального привласнення благ в усіх країнах з ринковою економікою. Однак в Україні радянського періоду, як і в інших республіках колишнього Союзу РСР, таке привласнення забезпечувалося інститутом права особистої власності.

Взагалі проблеми власності продовжують і далі зосереджувати на собі увагу теоретиків і практиків, адже плин часу применшує значення одних і, навпаки, робить актуальними нові наукові пошуки.

I. ПОНЯТТЯ ТА ФОРМИ ВЛАСНОСТІ

Власність як науковий термін вживається у двох аспектах: в економічному і юридичному. В економічному - це присвоєння матеріальних благ, суть якого полягає в належності наявних засобів виробництва і одержуваних продуктів праці державі, окремим колективам чи індивідам. Належність (присвоєння) у цьому випадку означає відношення суб'єкта присвоєння до певних матеріальних благ як до своїх і відповідно відношення до них усіх інших осіб як до чужих. Це матеріально-речовий аспект процесу присвоєння, який характеризує відношення людей до речі. Інший аспект присвоєння матеріальних благ — це суспільні відносини власності, які характеризують відносини між людьми, що ґрунтуються на розмежуванні «мого» і «чужого». Суть його полягає в пануванні власника над річчю і усуненні всіх інших суб'єктів від речі або, інакше кажучи, в недопущенні будь-яких перешкод власнику в здійсненні панування над річчю з боку невластника.

Традиційно поділ права власності на види проводиться за формами власності або за суб'єктами права власності (що фактично є модифікованим різновидом класифікації за формами)⁵⁶.

Конституція передбачає 3 економічні форми власності: приватну, державну, комунальну. Відповідні економічні відносини власності мали б опосередковуватися правом приватної власності, правом державної власності, правом комунальної власності. Проте різновидів права власності у Конституції згадується більше: право власності Українського народу (ст. 13); право державної власності (ст. 14); право приватної власності як невід'ємне право людини (ст. 41); право власності Автономної Республіки Крим (АРК) (ст. 138); право комунальної власності, як власність територіальних громад (ст. 142 Конституції).

У розділі 1 книги 3 ЦК «Право власності» також не міститься спеціального правила про поділ права власності на види. Проте як і в Конституції в ньому йдеться про право власності Українського народу (ст. 324),

⁵⁶ Цивільне право України: Підручник / Є.О. Харитонова, Н.О. Саниахметова. –К.: Істина .- 2003р. – С. 310

право приватної власності (ст. 325), право державної власності (ст. 326) та право комунальної власності (ст. 327).

Слід зауважити, що у такому разі критерієм є суб'єктний склад відносин власності, а не форми власності. Такий висновок випливає з того, що і Конституція, і ЦК згадують «право власності Українського народу», котре не являє собою окремої економічної форми власності, але характеризується належністю майна спеціальному суб'єкту права власності.

Враховуючи зазначену вище нечіткість критеріїв розмежування права власності Українського народу, права державної власності, права приватної власності, права власності АРК, права комунальної власності, доцільно згрупувати їх, а потім — розподілити на види, провівши, таким чином, додаткову класифікацію права власності. Для визначення підстав класифікації доцільно використати класичну дихотомію «публічне право — приватне право», котра може використовуватися не лише стосовно права взагалі, але й для визначення пріоритету «приватності» чи «публічності» в окремих інститутах цивільного права⁵⁷.

Таким чином, право власності як інститут цивільного права України має бути поділений на 2 визначальних види:

- 1) право приватної власності;
- 2) право публічної власності.

З урахуванням концепції права власності, яка існує у сучасній цивілістиці, право публічної власності може бути визначене як регламентована нормами права можливість суб'єктів публічних відносин використовувати (володіти, користуватися, розпоряджатися, мати корпоративні права тощо) на власний розсуд у межах своєї компетенції майно, яке їм належить.

У свою чергу, право публічної власності охоплює такі різновиди, як: 1) право власності Українського народу; 2) право державної власності; 3) право власності АРК; 4) право комунальної власності.

Фактором, який об'єднує усі різновиди права публічної власності, є наявність у цих відносинах владного елемента, який полягає в тому, що власник, здійснюючи своє право власності, більшою або меншою мірою використовує свої повноваження як суб'єкта публічного права. Разом із тим їх відрізняє обсяг повноважень як суб'єкта публічного права, так і суб'єкта права власності⁵⁸.

Хоча, як зазначалося вище, традиційною для вітчизняної цивілістики є класифікація права власності залежно від форм власності та від суб'єктів права власності, проте така класифікація можлива й за іншими ознаками.

⁵⁷ Цивільне право України. Підручник: У 3 кн. — Кн. 1 / За ред. О. Харитонов, А.І. Дрішлюка. — Одеса, 2005. — С. 9—10, 39—41.

⁵⁸ Фролов Ю. Право публічної (суспільної) власності: до теорії питання // Підприємництво, господарство і право. - Київ : Інститут приватного права і підприємництва АПНУ. - 2008. -N4. - С. 26

Зокрема, залежно від кількості суб'єктів, що мають право власності на один і той самий об'єкт, варто розрізняти: 1) індивідуальне право власності; 2) право спільної власності⁵⁹.

Фактично врахування відмінностей двох означених видів права власності завжди мало місце у практиці законотворчості, починаючи з часів римського права. Проте у науковій та навчальній літературі право спільної власності не розглядалося як таке, що має ознаки самостійного виду, а лише констатувалася його наявність та давалася (як правило, дуже детальна) характеристика⁶⁰. Це можна пояснити тим, що у радянському цивільному праві не допускалася спільна власність різних форм, а, отже, спільна власність виглядала як різновид правового режиму права власності в межах однієї форми власності. В умовах, коли згадані обмеження відпали, а принцип рівності усіх форм власності (суб'єктів права власності) отримав легальне закріплення, немає жодних перешкод для класифікації права власності на індивідуальну і спільну (з множиною осіб).

Залежно від особливостей об'єкта правовідносин власності розрізняють: 1) право власності на загальні (звичайні) об'єкти цивільних прав; 2) спеціальні об'єкти.

До перших можна віднести право власності на будь-які речі приватного права, що вільно перебувають у цивільному обігу і не мають специфіки правового режиму, пов'язаних з особливостями цього об'єкту.

До других можна віднести право власності на речі приватного права, що спеціально виокремлені в актах цивільного законодавства з метою встановлення особливого правового режиму. Це, наприклад, право власності на землю (глава 27), право власності на житло (глава 28 ЦК), право власності на речі, обмежені у цивільному обігу⁶¹.

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Підсумовуючи перше питання, зазначимо поділ права власності на види проводиться за формами власності або за суб'єктами права власності (що фактично є модифікованим різновидом класифікації за формами. Право власності як інститут цивільного права України має бути поділений на 2 визначальних види: право приватної власності; право публічної власності

II. ПРАВО ДЕРЖАВНОЇ ТА КОМУНАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

Державна власність, як і раніше, є основою економіки України. Навіть після проведення приватизації її питома вага буде досить значною.

До державної власності в Україні належать загальнодержавна, республіканська власність і власність адміністративно-територіальних одиниць (комунальна власність).

⁵⁹ Фролов Ю. Право публічної (суспільної) власності: до теорії питання // Підприємство, господарство і право. - Київ : Інститут приватного права і підприємництва АПНУ. - 2008. -N4. - С. 26

⁶⁰ Право власності в Україні: Навч. посібник / За заг. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. - К., 2000. - С 299-339.

⁶¹ Рубаник В. Право і форми власності через призму входження України до європейського співтовариства: деякі замітки // Право України. - Київ : Міністерство юстиції України. - 2001. -N1. - С. 119

Суб'єктом права загальнодержавної власності є держава в особі Верховної Ради України, республіканської - Автономна Республіка Крим, а суб'єктами права комунальної власності - адміністративно-територіальні одиниці в особі обласних, районних, міських, селищних, сільських рад (зазначимо, що відповідно до ст. 142 Конституції України суб'єктами права комунальної власності є територіальні громади сіл, селищ, міст)⁶².

Згідно з чинним законодавством (п. 5 ст. 116 Конституції України), управління об'єктами державної власності відповідно до закону здійснює Кабінет Міністрів України. Декретом від 15 грудня 1992 р. «Про управління майном, що є у загальнодержавній власності» Кабінет Міністрів України поклав здійснення функцій з управління зазначеним майном на міністерства та інші підвідомчі йому органи державної виконавчої влади. Як виняток, функції з управління майном, що є у державній власності, було делеговано ряду корпорацій - «Укрбуд», «Укראгропромбуд», «Укрмонтажспецбуд», «Укрбудматеріали» та ін.

Органи, які здійснюють управління майном, що є державною власністю, реалізують надані їм повноваження таким чином:

- приймають рішення про створення, реорганізацію, ліквідацію підприємств, установ та організацій, заснованих на державній власності;
- затверджують статuti (положення) таких підприємств, контролюють їх дотримання та приймають рішення у зв'язку з порушенням статутів (положень);
- укладають і розривають контракти з керівниками підприємств, установ та організацій, заснованих на державній власності;
- контролюють ефективність використання і збереження закріпленого за підприємствами державного майна;
- дають згоду Фондові державного майна України на створення спільних підприємств будь-яких організаційно-правових форм, до статутного фонду яких передається майно, що є державною власністю;
- готують разом з відповідними місцевими радами висновки та пропозиції, Кабінету Міністрів України щодо розмежування майна між державною, республіканською (Автономної Республіки Крим) і комунальною власністю;
- беруть участь у підготовці та укладенні міжнародних договорів України з питань державної власності.

При здійсненні зазначених повноважень з управління майном міністерствам та іншим органам державної виконавчої влади заборонено пряме втручання в господарську діяльність підприємств⁶³.

Виходячи з різного ступеня усупільнення державного майна, його значення для народу, держави, законодавство відносить до об'єктів права державної власності:

⁶² Конституція України від 28 червня 1996 року зі змінами і доповненнями//Відомості Верховної Ради (ВВР), 1996, N 30, ст. 141

⁶³ Ковальчук Т.Т. Використання державної власності в Україні // Економічна безпека і політика: із досвіду професійного аналітика. -Київ, 2004. - С. 79

- землю;
- майно, що забезпечує діяльність Верховної Ради України та утворених нею державних органів; майно Збройних сил, органів державної безпеки, прикордонних і внутрішніх військ;
- оборонні об'єкти; єдину енергетичну систему; системи транспорту загального користування, зв'язку та інформації, що мають загальнодержавне значення;
- кошти Державного бюджету; Національний банк та його установи і створені ними кредитні ресурси; республіканські резервні, страхові та інші фонди;
- майно вищих і середніх спеціальних навчальних закладів; майно державних підприємств; об'єкти соціально-культурної сфери або інше майно, що становить матеріальну основу суверенітету України і забезпечує її економічний та соціальний розвиток. У державній власності може перебувати також інше майно, передане у власність України іншими державами, а також юридичними особами та громадянами.

Управління майном, що є в комунальній власності, здійснюють територіальні громади села, селища, міста безпосередньо або через утворені ними органи місцевого самоврядування⁶⁴.

Відповідно до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»⁶⁵, від імені і в інтересах територіальних громад права суб'єкта комунальної власності здійснюють відповідні ради, які на своїх пленарних засіданнях вирішують питання:

- встановлення для підприємств, установ та організацій, що належать до комунальної власності відповідних територіальних громад, розміру частки прибутку, яка підлягає зарахуванню до місцевого бюджету;
- про відчуження відповідно до закону комунального майна; затвердження місцевих програм приватизації, а також переліку об'єктів комунальної власності, які не підлягають приватизації; визначення доцільності, порядку та умов приватизації об'єктів права комунальної власності; придбання в установленому законом порядку приватизованого майна, включення до об'єктів комунальної власності майна, відчуженого у процесі приватизації, договір купівлі-продажу якого в установленому порядку розірвано або визнано недійсним; створення, ліквідацію, реорганізацію та перепрофілювання підприємств, установ та організацій комунальної власності відповідної територіальної громади;
- про передачу іншим органам окремих повноважень щодо управління майном, яке належить до комунальної власності відповідної територіальної громади, визначення меж цих повноважень та умов їх здійснення;
- створення у разі потреби органів і служб для забезпечення здійснення з іншими суб'єктами комунальної власності спільних проектів або спільного

⁶⁴ Державна та комунальна власність в Україні. - К., 2006. – С. 45

⁶⁵ Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 року // Відомості Верховної Ради (ВВР), 1997, N 24, ст.170

фінансування (утримання) комунальних підприємств, установ та організацій, визначення повноважень цих органів (служб);

- відповідно до законодавства про створення підприємствами комунальної власності спільних підприємств, у тому числі з іноземними інвестиціями.

Згідно із Законом України «Про місцеві державні адміністрації»⁶⁶ місцева державна адміністрація:

- здійснює на відповідній території управління об'єктами, що перебувають у державній власності та передані до сфери її управління, приймає рішення про створення, реорганізацію та ліквідацію підприємств, установ та організацій, що належать до сфери її управління, а також здійснює делеговані відповідною радою функції управління майном, що перебуває у спільній власності територіальних громад;

- здійснює управління майном інших суб'єктів права власності в разі передачі його у встановленому порядку;

- вносить пропозиції власникам майна підприємств, установ та організацій, що має важливе значення для забезпечення державних потреб, щодо його відчуження у власність держави.

До переліку об'єктів права комунальної власності входить майно, що забезпечує діяльність відповідних рад і утворюваних ними органів; кошти місцевих бюджетів, державний житловий фонд, об'єкти житлово-комунального господарства; майно закладів народної освіти, культури, охорони здоров'я, торгівлі, побутового обслуговування; майно підприємств; місцеві енергетичні системи, транспорт, системи зв'язку та інформації, включаючи націоналізоване майно, передане відповідним підприємствам, установам, організаціям; інше майно, необхідне для забезпечення економічного і соціального розвитку відповідної території. У комунальній власності перебуває також майно, передане у власність відповідної територіальної громади іншими суб'єктами права власності⁶⁷.

У зв'язку з поділом державної власності на загальнодержавну та комунальну Кабінетом Міністрів України було прийнято постанову від 5 листопада 1991 р. «Про розмежування державного майна України між загальнодержавною (республіканською) власністю і власністю адміністративно-територіальних одиниць (комунальною власністю)», якою затверджено перелік державного майна України, яке передається до власності адміністративно-територіальних одиниць. Постановою також встановлено порядок розмежування майна між власністю областей, міст, районів та інших адміністративно-територіальних одиниць.

Слід зазначити, що процес розмежування майна не завершено. Він проходить і сьогодні шляхом передачі окремих об'єктів із загальнодержавної власності у комунальну власність і навпаки (наприклад, постанови Кабінету

⁶⁶ Ст. 19 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» від 09.04.1999 року // Відомості Верховної Ради (ВВР), 1999, N 20-21, ст.190

⁶⁷ Апанасенко К. Комунальна власність як самостійна форма власності: ознаки, співвідношення з державною формою власності // Право України. - Київ : Міністерство юстиції України. - 2005. -N10. - С. 36

Міністрів України від 9 січня 1996 р. № 23 «Про передачу майна, що перебуває у комунальній власності, до загальнодержавної власності», від 9 січня 1996 р. № 26 «Про передачу загальнодержавного майна у власність Автономної Республіки Крим та областей»).

Передача майна у зазначених випадках здійснюється у порядку, передбаченому Законом України від 3 березня 1998 р. «Про передачу об'єктів права державної та комунальної власності», який регулює відносини, пов'язані з передачею об'єктів права державної власності у комунальну власність територіальних громад сіл, селищ, міст або у їх спільну власність, а також об'єктів права комунальної власності у державну власність. Детально порядок безоплатної передачі об'єктів права державної власності врегульовано Положенням про порядок передачі об'єктів права державної та комунальної власності, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 21 вересня 1998 р. № 1482.

Об'єктами передачі згідно з цими актами є:

а) цілісні майнові комплекси підприємств, установ, організацій, їх структурних підрозділів. Структурний підрозділ підприємства може бути об'єктом передачі після виділення його в установленому порядку в цілісний майновий комплекс на підставі розподільного балансу;

б) нерухоме майно (будівлі, споруди, у тому числі об'єкти незавершеного будівництва, а також нежитлові приміщення після виділення їх в окрему облікову одиницю (інвентарний об'єкт) на підставі складання в установленому порядку розподільного балансу за умови обов'язкового наступного укладення з іншими балансоутримувачами будинку, в якому розташовані ці приміщення, угоди про спільне користування та утримання будинку і прибудинкової території);

в) акції (частки, паї), що належать державі у майні господарських товариств (крім передачі акцій державним органам приватизації засновниками відкритих акціонерних товариств, створених у процесі корпоратизації);

г) державне майно, що не увійшло до статутного фонду господарських товариств, створених у процесі приватизації, корпоратизації;

д) цілісні майнові комплекси підприємств, установ, організацій, їх структурних підрозділів у зв'язку з прийняттям рішення про їх приватизацію;

є) інше окреме індивідуально визначене майно підприємств (крім нерухомого).

Передача об'єктів права державної власності від одного підприємства іншому, що належать до сфери управління одного і того ж органу, уповноваженого управляти державним майном, або самоврядної організації, здійснюється на підставі рішення цього органу або самоврядної організації⁶⁸.

⁶⁸ Борденюк В.В. Держава як суб'єкт права державної власності: конституційно-правові аспекти // Вісник господарського судочинства/ Гол. ред. Осетинський А.Й. - Київ : Вищий господарський суд України; Видавничий дім "Ін Юре". - 2005. -N5. - С. 180

Передача об'єктів з комунальної у державну власність здійснюється за рішенням: сільських, селищних, міських рад - щодо об'єктів права комунальної власності відповідних територіальних громад; районних, обласних рад - щодо об'єктів права спільної власності територіальних громад сіл, селищ, міст, що перебувають у управлінні районних, обласних рад.

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ

Таким чином, державна власність є однією з основ економіки України. До державної власності в Україні належать загальнодержавна, республіканська власність і власність адміністративно-територіальних одиниць (комунальна власність). Суб'єктом права загальнодержавної власності є держава та територіальні громади села, селища, міста безпосередньо або через утворені ними органи місцевого самоврядування.

ІІІ. ПРАВО СПІЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

Право спільної власності відоме ще з часів римського права, характеризується належністю майна одночасно декільком суб'єктам.

Характерними ознаками спільної власності є множинність суб'єктів та єдність об'єкту. Цивільний кодекс України закріплює вказані ознаки в ч. 1 ст. 355: «Майно, що є власністю двох або більше осіб (співвласників) належить їм на праві спільної власності (спільне майно)».

Право спільної власності можна розглядати в об'єктивному та суб'єктивному значеннях. В об'єктивному значенні право спільної власності є сукупністю правових норм, що регулюють належність спільного майна одночасно двом і більше особам. У суб'єктивному значенні право спільної власності - це право двох і більше осіб здійснювати правомочності володіння, користування та розпорядження спільним майном⁶⁹.

Спільна власність не залежить від форм власності, а характеризується тим, що належить не одній особі, а двом чи більше особам незалежно від того, яку форму власності представляє кожен з них. Таким чином, виникає просто поділ права власності на види - залежно від кількості суб'єктів, а саме: на одноособову та спільну власність.

Певні особливості передбачені законом стосовно права спільної власності на землю (ст. 86-89 ЗК України). Суб'єктами спільної часткової власності можуть бути громадяни та юридичні особи, а якщо об'єктом є земельна ділянка територіальної громади - відповідно районні та обласні ради (частини 2, 3 ст. 86 ЗК України). Суб'єктами спільної сумісної власності на землю можуть бути лише громадяни (ч. 1 ст. 89 ЗК України)⁷⁰.

⁶⁹ Луць В. Окремі аспекти регулювання відносин спільної власності за цивільним та сімейним законодавством України // Юридична Україна : Щомісячний правовий часопис / Гол. ред. В.Д. Примака. - Київ : Юрінком Інтер. - 2008. - №8. - С. 29

⁷⁰ Брунь А.Г. Особливості набуття і припинення права власності на земельну ділянку // Проблеми законності : Республіканський міжвідомчий науковий збірник / Відп. ред. В.Я. Тацій. - Харків : Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. - 2007. - №88. - С. 64

Множинність суб'єктів (співвласників) спільної власності зумовлює істотні особливості цього виду права власності, необхідність спеціального правового регулювання для узгодження поведінки учасників.

Відносини співвласників поділяються на дві групи: 1) відносини всіх співвласників з третіми особами (абсолютні відносини); 2) відносини між самими співвласниками з приводу належного їм майна (відносні відносини).

Слід зазначити, що суб'єкти спільної власності як і будь-який самостійний власник володіють, користуються та розпоряджаються належним їм майном на власний розсуд, але разом, спільно. І немає значення, хто саме є суб'єктом спільної власності - фізичні особи, юридичні особи, держава, територіальні громади тощо. Кожен із співвласників виступає як самостійний суб'єкт цивільних відносин, але з урахуванням волі інших співвласників. При розпорядженні спільним майном потрібна згода кожного зі співвласників.

Крім множинності суб'єктів характерною ознакою права спільної власності вважається єдність об'єкта. Відповідно до ЦК України ч. 1 ст. 355 об'єктом права спільної власності є майно. Майном, як особливим об'єктом вважаються окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки (ст. 190 ЦК України).

Спільним, майном, таким чином, може виступати:

- 1) окрема річ (квартира, будинок, автомобіль тощо);
- 2) сукупність речей (предмети звичайної домашньої обстановки та вжитку, що належать співвласникам, товари на складі тощо);
- 3) сукупність прав та обов'язків (спадщина, підприємство як єдиний майновий комплекс тощо).

Право кожного із співвласників охоплює весь об'єкт в цілому, а не якусь його частину. Тобто право власності хоча і належить одразу декільком особам, охоплює одне і те саме майно неподільно.

Підстави виникнення спільної власності можуть бути різними: спільне придбання майна, спадкування, перебування в шлюбі, приватизація, створення фермерського господарства, створення об'єднання співвласників багатоквартирного будинку тощо. Цивільне законодавство не встановлює вичерпного переліку підстав виникнення права спільної власності⁷¹.

У ч. 3 ст. 355 ЦК України вказується, що «право спільної власності виникає з підстав, не заборонених законом».

Відповідно до ч. 2 ст. 355 ЦК України майно може належати особам на праві спільної часткової або на праві спільної сумісної власності.

Між зазначеними видами існують такі відмінності. У спільній частковій власності кожен з учасників має чітко визначену частку в праві власності на майно. Спільна сумісна власність є безчастковою, а право кожного із співвласників поширюється на все майно. Частки встановлюються у випадку її припинення (поділу, виділу). Раніше відносини спільної сумісної власності

⁷¹ Луць В. Окремі аспекти регулювання відносин спільної власності за цивільним та сімейним законодавством України // Юридична Україна : Щомісячний правовий часопис/ Гол. ред. В.Д. Примак. - Київ : Юрінком Інтер. - 2008. -N8. - С. 31

виникали, як правило, у випадках, прямо передбачених законом (приватизація квартири, спільна сумісна власність подружжя, батьків та дітей тощо). Це було суттєвою відмінністю від спільної часткової власності, підстави виникнення якої не знали таких обмежень. Спільна часткова власність завжди виникала і виникає за бажанням осіб внаслідок їх вільного волевиявлення як на підставі окремих правочинів, так і сукупності юридичних фактів, наприклад, при спадкуванні. Проте останній елемент такого юридичного складу - прийняття спадщини - є правочином і характеризується вільним волевиявленням. У ЦК України зазначену відмінність між двома видами спільної власності практично скасовано. Такий висновок можна зробити на підставі аналізу ч. 4 ст. 355, згідно з якою спільна сумісна власність може встановлюватися як законом, так і договором.

Цивільним законодавством встановлено презумпцію, згідно з якою спільна власність при її виникненні завжди вважається (презумується) частковою: «спільна власність вважається частковою, якщо договором або законом не встановлена спільна сумісна власність на майно» (ч. 4 ст. 355 ЦК України). Необхідно передбачити в законі положення, що існувало завжди в теорії цивільного права: спільна сумісна власність може бути створена лише у випадках, прямо зазначених у законі. Такий підхід ґрунтується на особисто-довірчому характері права спільної сумісної власності, не притаманному більшості цивільно-правових відносин. Інакше немає сенсу встановлювати поділ спільної власності на види. Відносини між учасниками спільної сумісної власності можуть виникати, на нашу думку, лише між громадянами, хоча закон дозволяє виникнення спільної сумісної власності не тільки між фізичними особами, але й між юридичними особами, а також державою і територіальними громадами, якщо інше не встановлено законом (ч. 2 ст. 368 ЦК України).

Спільна часткова власність може виникати на підставі прямої вказівки закону, за згодою сторін, на підставі рішення суду, прийняття спадщини кількома особами на підставі закону чи заповіту⁷².

На праві спільної часткової власності належить учасникам простого товариства внесене учасниками майно, яким вони володіли на праві власності, вироблена в результаті спільної діяльності продукція та одержані від такої діяльності доходи, якщо інше не встановлено договором простого товариства або законом (ч. 1 ст. 1134 ЦК України).

Правова характеристика спільної часткової власності неможлива без дослідження юридичної сутності частки власника у спільній власності.

З цього питання висловлювалися думки, згідно з якими частка у спільній власності є:

- 1) арифметично вираженою часткою у праві власності на спільне майно;
- 2) часткою в цінності (вартості) спільного майна;
- 3) обсягом правомочностей кожного співвласника, що має вигляд дробу

⁷² Гриняк А. Деякі питання визначення та відчуження частки в праві спільної часткової власності громадян // Підприємництво, господарство і право. - Київ : Інститут приватного права і підприємництва АПНУ. - 2006. -N10. - С. 16

чи відсотка стосовно спільного об'єкта⁷³.

Найприйнятнішою із зазначених концепцій прийнято вважати першу концепцію. Дійсно, учасники спільної часткової власності мають частку у праві власності на спільне майно в цілому, а не на конкретну частку майна. Тобто не майно поділяється на частки, а право власності на це майно. Такий підхід закріплено й у ст. 356 ЦК України: «Власність двох чи більше осіб із визначенням часток кожного з них у праві власності є спільною частковою власністю».

Частка учасника спільної часткової власності становить не частку майна в натурі, а арифметично виражену частку в праві власності на все майно. Частка має бути виражена дробом: 1/2, 1/3, 1/4 або вказана у відсотках. Таку частку прийнято називати «ідеальною», оскільки вона виділена шляхом ідеального, абстрактного поділу речі - це частка в праві на річ.

Якщо існує категорія ідеальної частки, то виникає питання, чи може бути її абстрактність конкретизована. У теорії цивільного права з цією метою запроваджено категорію «реальної» частки. «Реальна» частка — це частка майна в натурі. Її розуміють як конкретну частину спільного майна в натурі, яка закріплюється за власниками при визначенні порядку користування спільним майном, а також при поділі спільного майна та при виділу частки в натурі зі спільного майна. Реальна частка у спільному майні повинна відповідати ідеальній частці.

Розмір часток у праві власності може бути рівним або нерівним. Згідно з частинами 1, 2 ст. 357 ЦК України частки у праві спільної часткової власності вважаються рівними, якщо інше не встановлено законом або правочином. Якщо розмір часток у праві спільної власності не визначений законом чи правочином, він визначається з урахуванням вкладу у придбання (виготовлення, спорудження) майна кожного зі співвласників.

Закон передбачає можливість збільшення частки у праві спільної власності, але з дотриманням певних вимог. Так співвласник має право на відповідне збільшення своєї частки у праві спільної часткової власності, якщо поліпшення спільного майна, які не можна відокремити, зроблені ним своїм коштом за згодою всіх співвласників, з додержанням встановленого порядку використання спільного майна. Такі поліпшення можуть полягати, наприклад, у суттєвих змінах якісних показників спільного майна (капітальний ремонт будинку, квартири, автомобілю, а також добудова, (прибудова) житлового будинку, будівлі, споруди).

Чітко регламентуються наслідки зробленого без згоди інших співвласників поліпшення спільного майна, у тому числі добудови (прибудови) житлового будинку, будівлі, споруди. Збільшення частки у праві спільної

⁷³ Гриняк А. Нотаріальне посвідчення та державна реєстрація як моменти виникнення права спільної власності фізичних осіб за цивільно-правовим договором // Підприємництво, господарство і право. - Київ : Інститут приватного права і підприємництва АПНУ. - 2007. -N1. - С. 39

часткової власності не відбувається, якщо немає згоди інших співвласників. Право власності на звичайні поліпшення, які не можна відокремити, не виникає, а на такі особливі поліпшення, як добудова або прибудова, може виникнути і при неможливості відокремлення за умови дотримання всіх встановлених законом вимог — отримання відповідних дозволів з боку державних органів і відсутності порушення прав інших співвласників.

Наприклад, у випадку збільшення одним із співвласників за свій рахунок з дотриманням встановлених правил корисної площі будинку шляхом прибудови, надбудови або перебудови частка у праві спільної власності на будинок і порядок користування цим будинком будуть змінені на прохання цього власника. Дозвіл на збільшення корисної площі надається виконкомом місцевої Ради на підставі згоди решти учасників спільної часткової власності. Слід зазначити, що спорудження господарських будівель (сараїв, гаражів тощо) не є підставою для збільшення встановленого раніше розміру частки у праві власності на будинок⁷⁴.

Аналіз ч. 5 ст. 357 ЦК України дає змогу зробити висновок, що існує інший правовий режим стосовно «поліпшень, які можна відокремити». Ч. 5 ст. 360 ЦК України передбачає, що поліпшення спільного майна, які можна відокремити, є власністю того з співвласників, який їх зробив, якщо інше не встановлено домовленістю співвласників.

Необхідно зазначити, що у ЦК України надто велике значення та перевагу мають домовленості співвласників з тих чи інших питань користування та розпорядження спільним майном, що ще раз підкреслює втілення загальних принципів приватного права в сучасне цивільне законодавство України.

Володіння, користування і розпорядження майном при спільній частковій власності провадиться за згодою всіх учасників, а при відсутності згоди — спір вирішується судом (частини 1, 2 ст. 360 ЦК України). У цій статті встановлюється також співвідношення ідеальної та реальної частки при здійсненні суб'єктами своїх повноважень власника. У п. 3 ст. 358 зазначено, що кожен із співвласників має право на надання йому у володіння та користування тієї частини спільного майна в натурі, яка відповідає його частці у праві спільної власності у разі неможливості цього він має право вимагати від інших співвласників відповідної матеріальної компенсації.

На співвласників покладається обов'язок брати участь відповідно до своєї частки у витратах на управління, утримання та збереження спільного майна, у сплаті податків, зборів (обов'язкових платежів), а також відповідати перед третіми особами за зобов'язаннями, пов'язаними із спільним майном (ст. 360 ЦК України).

Таким чином, множинність суб'єктів права спільної часткової власності не виключає можливості самотійного здійснення кожним з них

⁷⁴ п. 12 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами законодавства, що регулює право приватної власності громадян на жилий будинок» від 4 жовтня 1991 р. № 7

правомочностей власника: володіння, користування, розпорядження відповідною часткою майна, розмір якої зумовлений ідеальною часткою у праві власності. Проте така самотійність обмежується у разі здійснення володіння та користування - згодою співвласників, а у разі розпорядження - переважним правом купівлі частки іншими співвласниками.

Переважне право купівлі встановлено в цивільному законодавстві з метою захисту прав та законних інтересів інших співвласників, оскільки їм не байдуже хто займе місце співвласника, який вибуває. Якщо вони заінтересовані у придбанні його частки, закон надає їм таку можливість і встановлює гарантії захисту. Отже, згідно зі ст. 362 ЦК України у разі продажу частки у праві спільної часткової власності співвласник має переважне право перед іншими особами на її купівлю за ціною, оголошеною для продажу, та на інших рівних умовах, крім випадку продажу з публічних торгів.

Слід зазначити, що переважне право купівлі не застосовується при відчуженні частки шляхом укладення договорів дарування, довічного утримання, міни. Тобто вказане право співвласників виникає у разі продажу частки, а не за інших способів відчуження на підставі договорів дарування, міни, договору довічного утримання. Переважне право купівлі не поширюється на випадки продажу з прилюдних торгів, оскільки сама їх сутність передбачає перехід права власності до того, хто надасть більшу ціну.

Припинення спільної часткової власності відбувається з застосуванням додаткових специфічних способів, не притаманних односторонньому праву власності. Право спільної часткової власності може, зокрема, припинитися внаслідок виділу чи поділу. При поділі право спільної часткової власності припиняється для всіх учасників, при виділі — лише для того, хто виділяється.

Право вимагати виділу частки належить кожному із співвласників. Згідно з ч. 2 ст. 364 ЦК України у разі, якщо виділ здійснюється за волею співвласника, а згоди про спосіб поділу не досягнуто, він може одержати від інших співвласників грошову або іншу матеріальну компенсацію за неможливості виділення майна в натурі. Також розрахунки між співвласниками виникають у разі неможливості виділення частки відповідно до ідеальної частки у праві власності (по суті це частка у вартості речі).

Компенсація вартості частки може здійснюватися лише за згодою її володільця. Проте згідно зі ст. 365 ЦК України припинення права особи на частку в майні може відбуватися на підставі рішення суду за наявності встановлених законодавством вимог за позовом інших співвласників за умови внесення позивачем вартості цієї частки на депозитний рахунок суду. Зокрема, це може мати місце, коли частка у спільній власності є незначною, спільне володіння і користування майном є неможливим і таке припинення не завдасть істотної шкоди інтересам співвласника та членам його сім'ї (ч. 1 ст. 365 ЦК України). Аналогічне положення міститься в п. 6 постанови Пленуму

Верховного Суду України від 4 жовтня 1991 р. № 7 стосовно виділу частки із спільної власності на жилий будинок.

Виділ частки може відбуватися і на вимогу кредиторів (ст. 366 ЦК України).

У випадку, коли право на виділ реалізується всіма учасниками спільної часткової власності, відбувається поділ спільного майна в натурі і право спільної часткової власності припиняється. Майно, що є спільною частковою власністю, може бути поділене між співвласниками згідно з домовленістю між ними. Вказані положення про поділ спільної часткової власності, які визначаються сучасною цивілістикою, отримали своє законодавче закріплення у ст. 369 ЦК України. У разі поділу нерухомого майна, що є об'єктом права спільної часткової власності та виділу частки у праві спільної часткової власності на нерухоме майно, договір обов'язково має бути нотаріально посвідчений (статті 366, 369 ЦК України).

Спільна сумісна власність - це вид спільної власності у якій частки заздалегідь не визначені. Вона передбачає право декількох осіб володіти, користуватися, розпоряджатися належним їм майном за взаємною згодою як одним цілим. Частки учасників визначаються при припиненні спільної сумісної власності, тобто при поділі або виділі з неї.

Спільна сумісна власність характеризується тим, що її учасники разом володіють і користуються майном (будинком, квартирою, земельною ділянкою, сукупністю речей тощо). Для розпорядження необхідна згода всіх співвласників, яка в одних випадках передбачається, а в інших — повинна бути висловлена у певній передбаченій законом формі. Так, згода учасників має бути висловлена письмово і нотаріально посвідчена, якщо стосовно спільного майна укладається правочин, що потребує нотаріального посвідчення та державної реєстрації (п. 2 ст. 364 ЦК України).

Вказані правила застосовуються, якщо законом не встановлено інше для певних видів спільної сумісної власності.

Правочини щодо розпорядження спільним майном можуть здійснювати як кожний з учасників спільної сумісної власності, так і один з них, наділений повноваженнями щодо розпорядження. Безумовно, такі повноваження повинні бути оформлені належним чином, хоча ЦК України цього не передбачає. Підставою для таких повноважень має бути довіреність на здійснення певних дій щодо розпорядження майном, що є об'єктом права спільної сумісної власності⁷⁵.

У житті, однак, трапляються випадки, коли дії особи стосовно розпорядження спільним майном є неправомірними (продається майно за заниженою ціною, взагалі не проводяться розрахунки з іншими співвласниками, взамін надається спірне майно тощо). Тому виникає питання щодо захисту, що надається законом співвласникам, що постраждали внаслідок

⁷⁵ Гриняк А. Спирні питання договорів дарування та довічного утримання як підстав виникнення спільної власності громадян // Підприємництво, господарство і право. -Київ : Інститут приватного права і підприємництва АПНУ. - 2007. -N5. - С. 23

такої неправомірної поведінки учасника стосовно розпорядження спільним майном. Згідно з ч. 4 ст. 369 ЦК України правочин щодо розпорядження майном (купівля-продаж, міна, дарування, здача в оренду тощо), може бути визнаний недійсним на вимогу інших учасників за таких мотивів: 1) відсутність в учасника, який здійснив правочин, необхідних повноважень; 2) у зв'язку з обманом або введенням в оману інших учасників спільної сумісної власності.

Слід зазначити, що спільна сумісна власність припиняється визначенням часток, тобто перетворенням на спільну часткову власність. Це, як правило, тягне поділ майна або виділ з нього окремої частки.

При поділі спільної сумісної власності передбачається, що частки співвласників є рівними, якщо інше не передбачено законом, угодою сторін або рішенням суду. Порядок поділу спільної сумісної власності та виділу з неї частки визначений правилами, встановленими у ЦК України щодо часткової власності (ст. 362 ЦК України).

Спільна сумісна власність може бути створена, у випадках, передбачених законом: статтями 60, 175 СК України, ст. 8 Закону України «Про приватизацію державного житлового фонду»⁷⁶, статтями 19, 20 Закону України «Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку»⁷⁷, ст. 89 ЗК України.

Встановлення режиму спільної сумісної власності регламентується диспозитивно, а не імперативно. Спільна сумісна власність у зазначених випадках виникає, якщо договором сторін не встановлена спільна часткова власність.

ВИСНОВКИ З ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Таким чином, спільна сумісна власність виникає на підставі закону стосовно: майна подружжя, набутого під час шлюбу, якщо інше не встановлено шлюбним договором; майна батьків та дітей на підставі їхньої спільної праці; майна інших членів сім'ї, що придбано на підставі спільної праці та за спільні грошові кошти, якщо інше не встановлено договором, укладеним у письмовій формі.

IV. ПРАВО ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ

Приватна власність в Україні сьогодні має значну питому вагу в економічному житті. У процесі приватизації вона зростатиме і ця форма власності матиме найближчим часом вирішальне значення і зможе стати основою господарювання.

Необхідними економіко-правовими ознаками для визначення сутності приватної власності, як і будь-якої іншої існуючої форми власності, насамперед

⁷⁶ Закон України «Про приватизацію державного житлового фонду» від 19.06.1992 року // Відомості Верховної Ради (ВВР), 1992, N 36, ст.524

⁷⁷ Закон України «Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку» від 29.11.2001 року // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2002, N 10, ст.78

можуть слугувати: її об'єктний склад; суб'єктний склад; обсяг правомочностей власника; характер співіснування приватної власності з іншими її формами.

Об'єктами права приватної власності є житлові будинки, квартири, предмети особистого користування, дачі, садові будинки, предмети домашнього господарства, продуктивна і робоча худоба, насадження на земельній ділянці, засоби виробництва, вироблена продукція, транспортні засоби, грошові кошти, акції, інші цінні папери, а також інше майно споживчого і виробничого призначення.

Суб'єктами права приватної власності фізичних осіб в Україні є громадяни України, громадяни інших республік, іноземні громадяни та особи без громадянства.

Важливе значення має встановлення в законодавстві про власність принципу рівності всіх суб'єктів права приватної власності. Однак це не виключає встановлення можливих обмежень у придбанні іноземними громадянами або особами без громадянства деяких видів майна або його використання (наприклад, щодо земельних ділянок).

Наступною ознакою, яка характеризує сутність права власності у будь-якому суспільстві, є ступінь свободи власника у здійсненні правомочностей щодо належного йому майна⁷⁸.

У ст. 319 ЦК України зазначено, що власник володіє, користується, розпоряджається своїм майном на власний розсуд і має право вчиняти щодо свого майна будь-які дії, які не суперечать закону.

Так, в об'єктивному значенні право приватної власності фізичних осіб — це сукупність правових норм, які встановлюють і охороняють належність громадянам майна споживчого і фінансово-виробничого призначення та забезпечують власникам-громадянам здійснення права володіти, користуватися і розпоряджатися цим майном на свій розсуд, використовувати його для будь-яких цілей, якщо інше не передбачено законом.

Право приватної власності фізичних осіб у суб'єктивному значенні - це передбачене і гарантоване законом право власника-громадянина здійснювати володіння, користування і розпорядження належним йому майном на свій розсуд і з будь-якою метою, якщо інше не передбачене законом.

Як впливає зі змісту ст. 13 Конституції України, не можуть перебувати у власності окремих громадян об'єкти права виключної власності народу України, до яких належать земля (за винятком земельних ділянок певного розміру), її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони.

Кожна держава має право визначити об'єкти, які з міркувань державної безпеки або з інших підстав не повинні перебувати у власності тих чи інших суб'єктів правовідносин або мають набуватися з додержанням спеціальних правил. Тому Постановою Верховної Ради України «Про право власності на

⁷⁸ Івершенко Л. Право приватної власності: теорія і практика функціонування в Україні // Підприємництво, господарство і право. - 2004. - №9. - С. 82

окремі види майна» від 17 червня 1991 р. було затверджено Перелік видів майна, що не може перебувати у власності громадян, громадських об'єднань, міжнародних організацій та юридичних осіб інших держав на території України та Спеціальний порядок набуття права власності громадянами на окремі види майна, викладені відповідно в додатках № 1 і № 2.

До цього Переліку входять: зброя, боєприпаси (крім мисливської і пневматичної зброї, і боєприпасів до неї, а також спортивної зброї і боєприпасів до неї, які набуваються громадськими об'єднаннями з дозволу органів внутрішніх справ), бойова і спеціальна військова техніка, ракетно-космічні комплекси; вибухові речовини і засоби вибуху, всі види ракетного палива, а також спеціальні матеріали і обладнання для його виробництва; бойові отруйні речовини; наркотичні, психотропні, сильнодіючі отруйні лікувальні засоби (за винятком отримуваних громадянами за призначенням лікаря); протиградові установки; державні еталони одиниць фізичних величин; спеціальні технічні засоби негласного отримання інформації (зазначені засоби не можуть також перебувати у власності юридичних осіб недержавних форм власності); електрошокові пристрої та спеціальні засоби, що їх застосовують правоохоронні органи, крім газових пістолетів і револьверів та патронів до них, заряджених речовинами сльозоточивої та дратівної дії.

Щодо видів майна, для яких встановлюється спеціальний порядок набуття громадянами права власності, то в Додатку № 2, зокрема, зазначаються: вогнепальна мисливська зброя, газові пістолети і револьвери та деякі види пневматичної зброї; пам'ятки історії і культури; радіоактивні речовини. Такі види майна можуть бути придбані лише за наявності відповідного дозволу (органів внутрішніх справ, Міністерства культури, державних органів з ядерної та радіаційної безпеки тощо).

Вилучення цих видів майна з числа об'єктів права приватної власності фізичних осіб не можна розглядати як обмеження прав власника, оскільки перебування такого майна у їх власності завдавало б шкоди державі, суспільству, окремим громадянам, суперечило б у багатьох випадках принципам міжнародного права. З таких міркувань наведений перелік у майбутньому може бути також доповнений.

Земельним законодавством встановлюється спеціальний правовий режим щодо умов набуття права власності на земельні ділянки та здійснення громадянами правомочностей власника, обмежуються їх розміри, що зумовлено особливостями такого об'єкта права власності та його значенням у суспільстві. Ці особливості полягають у тому, що об'єктом права власності є не земля взагалі як фізичний об'єкт матеріального світу, а земельна ділянка як правова категорія з чітко окресленими межами. На відміну від інших об'єктів права власності, щодо яких власник має право здійснювати будь-які дії (змінювати місцезнаходження, споживати, навіть знищувати чи псувати), земельна ділянка має використовуватися лише відповідно до її цільового призначення (для сільськогосподарського виробництва, забудови тощо), власник не повинен

завдавати їй шкоди, знищувати чи псувати її під страхом застосування до нього санкцій⁷⁹.

Поняття юридичної особи закріплене у ст. 80 ЦК України, згідно з якою юридична особа - це організація, створена і зареєстрована у встановленому законом порядку, наділена цивільною правоздатністю і дієздатністю, яка може бути позивачем та відповідачем у суді.

Усі види власності недержавних юридичних осіб віднесені до колективної форми власності, хоч у новому ЦК України ця форма власності не дістала свого відображення.

Колектив - це сукупність осіб, які створюють органи управління певною організаційно-правовою формою (господарським товариством, колективним підприємством тощо). Тобто фактично особи, які становлять колектив, діють самостійно, а колектив як сукупність осіб виконує управлінські функції, що аж ніяк не збігаються з функціями присвоєння (належність), вираженими у володінні, користуванні і розпорядженні. Саме такі правомочності здійснює юридична особа створеного окремими людьми господарського товариства, колективного підприємства та ін. Отже, колективна власність — це власність окремих юридичних осіб.

Як суб'єкти права власності, юридичні особи приватного права мають певні права щодо формування, володіння, використання та розпорядження майном, що залежать від організаційно-правової форми юридичної особи та прав її учасників, акціонерів або членів.

Водночас можна виокремити спільні закономірності, що характеризують право власності юридичних осіб:

1. Юридична особа є єдиним власником належного їй майна. Засновники (учасники) юридичної особи мають щодо її майна лише зобов'язальні права, якщо йдеться про господарські товариства чи кооперативи, або взагалі не мають майнових прав, якщо йдеться про громадські об'єднання, релігійні організації, фонди тощо.

2. Власністю юридичної особи є майно, передане їй як вклад (внесок) засновниками (учасниками, членами), а також майно, вироблене і набуте юридичною особою на інших підставах у процесі діяльності.

3. Юридичні особи, як і інші власники, мають право здійснювати щодо свого майна будь-які дії, що не суперечать і не порушують охоронювані законом інтереси інших осіб. Зміст права власності, межі і способи здійснення права власності юридичних осіб залежать від обсягу їх правоздатності.

4. Юридична особа набуває цивільних прав і бере на себе цивільні обов'язки через органи, що діють відповідно до закону, інших правових актів та установчих документів. Порядок призначення чи обрання органів

⁷⁹ Губарев С.В. Окремі аспекти реалізації права приватної власності на землю // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ : Науково-теоретичний журнал/ Редкол. Є.М. Моїсєєв та ін.. - Київ : Міністерство внутрішніх справ України. - 2006. -N4. - С. 12

юридичної особи визначається установчими документами. У передбачених законом випадках юридична особа може набувати цивільні права та брати на себе цивільні обов'язки через своїх учасників.

5. В установчих документах визначаються джерела формування майна юридичної особи, порядок розпорядження майном, розподілу прибутків, збитків тощо.

6. Юридичні особи відповідають за своїми зобов'язаннями всім належним їм майном. Засновник (учасник) юридичної особи не відповідає за зобов'язаннями юридичної особи, а юридична особа не відповідає за зобов'язаннями засновника (учасника), за винятками, передбаченими законодавством чи установчими документами юридичної особи⁸⁰.

Перелік майнових об'єктів, джерела формування власності юридичних осіб (господарських товариств, кооперативів, громадських і релігійних організацій, об'єднань тощо) передбачені в ЦК України, ГК України, законах України «Про господарські товариства»⁸¹, «Про споживчу кооперацію»⁸², «Про сільськогосподарську кооперацію»⁸³, «Про об'єднання громадян»⁸⁴, «Про кооперацію»⁸⁵ та ін.

ВИСНОВКИ З ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ

Таким чином, людина-власник, яка надійно захищена розумними законами, гарантіями, що надає держава, правоохоронною діяльністю її органів, може безболісно вступати в будь-які правовідносини, захищати власні інтереси, задовольняти потреби, примножувати своєю працею власність. Цей власник, володіючи різного роду матеріальними й духовними цінностями, є носієм культури даного суспільства, рівень якої свідчить про рівень цивілізації. Він виступає основною діючою особою суспільства, учасники якого у певному розумінні є самостійними і незалежними.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Таким чином, право власності є найважливішим речовим правом, з яким пов'язуються всі інші речові права. Право власності належить до природних прав людини, є абсолютним правом і ніхто не може його порушувати. Праву власника протистоїть невизначена кількість людей, і на всіх них покладено обов'язок не порушувати права власника.

⁸⁰ Амельченко В. Юридична особа як суб'єкт цивільних правовідносин // Юридичний журнал : Аналітичні матеріали, коментарі, судова практика/ . -Київ : Юстініан. - 2005. -N10. - С. 45

⁸¹ Закон України «Про господарські товариства» від 19.09.1991 року // Відомості Верховної Ради (ВВР), 1991, N 49, ст.682

⁸² Закон України «Про споживчу кооперацію» від 10.04.1992 року // Відомості Верховної Ради (ВВР) 1992, N 30, ст.414

⁸³ Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію» від 17.07.1997 року // Відомості Верховної Ради (ВВР), 1997, N 39, ст.261

⁸⁴ Закон України «Про об'єднання громадян» від 16.06.1992 року // Відомості Верховної Ради (ВВР), 1992, N 34, ст.504

⁸⁵ Закон України «Про кооперацію» від 10.07.2003 року // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2004, N 5, ст.35

Історично право власності виникло не відразу, а пройшло довгий шлях. Поняття права власності на нерухомість розвивається відповідно до соціального розвитку суспільства. У даний час здійснюється правове регулювання права власності на підставі ЦК України та інших законів.

Необхідними економіко-правовими ознаками для визначення сутності будь-якої існуючої форми власності, насамперед можуть бути: її об'єктний та суб'єктний склад; обсяг правомочностей власника; характер співіснування приватної власності з іншими її формами.

Відповідно до законодавства суб'єктами права приватної власності фізичних осіб в Україні є громадяни України, громадяни інших республік, іноземні громадяни та особи без громадянства. Важливе значення має встановлення в законодавстві про власність принципу рівності всіх суб'єктів права приватної власності.

Для виникнення права власності на те чи інше майно потрібні певні юридичні факти, тобто юридичні підстави. Такі юридичні підстави необхідні для виникнення права власності і в інших суб'єктів, але повного збігу їх може не бути. Наприклад, державна власність може виникнути внаслідок конфіскації майна за вчинений особою злочин. На такій підставі не набувають права власності громадяни або юридичні особи. І такі випадки не поодинокі. Тому зберігає свою практичну значимість поділ підстав на універсальні (загальні) і спеціальні.

Залишається актуальним у сучасних умовах поділ підстав виникнення права власності на первісні і похідні. Розмежування первісних і похідних підстав виникнення права власності, в тому числі і приватної власності громадян, здійснюється за традиційними критеріями.

Загальною умовою визнання суб'єкта власником набутого майна є правомірність його одержання. Одержання майна без достатньої юридичної підстави або з порушенням відповідних правил його придбання не породжує у такого суб'єкта права власності. Отже, для виникнення права власності потрібно, щоб мали місце певні умови, дії, юридичні факти, які визнаються нормами цивільного законодавства, а в деяких випадках також нормами інших галузей законодавства (сімейного, земельного тощо).

Право власності передбачає наділення власника юридично забезпеченою можливістю здійснювати у передбачених законом межах права щодо володіння, користування і розпоряджання належним йому майном. Зазначені правомочності власника утворюють зміст права власності.

Забезпечуючи охорону та захист відносин власності в Україні, господарське та цивільне право вирішує декілька завдань. По-перше, право забезпечує стабільність відносин власності у суспільстві, що досягається шляхом законодавчого врегулювання відносин власності. По-друге, воно забезпечує відновлення порушених відносин власності, якщо таке трапляється, та притягнення до відповідальності осіб, які є винними у таких порушеннях. Тобто під захистом права власності у цивільному праві розуміється низка

передбачених законодавством заходів, що вживаються у випадках порушення цього права та спрямовані на захист і відновлення відносин власності.

Захист відносин власності в Україні здійснюється на підставі загальних засад, визначених ЦК України.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ:

При самостійній підготовці до даної теми, варто звернути увагу на такі питання:

1. Суб'єкти права комунальної власності
2. Об'єкти права державної власності.
3. Об'єкти, які не можуть перебувати на праві приватної власності.
4. Особливості приватизації державного та комунального майна.

ТЕМА № 6. ПРАВО СПІЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ (2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЙ:

1. Поняття і види права спільної власності
2. Право спільної часткової власності
3. Право спільної сумісної власності

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Земельний кодекс України від 13 березня 1992 р №2736-III // Відомості Верховної Ради України. - 1992. - №25 - Ст. 354.
2. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року // Відомості Верховної Ради, 2002, №21-22, ст.135
3. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. // ВВР, 2003, №№ 40-44 ст.356
4. Закон України «Про приватизацію державного житлового фонду» від 19.06.1992 року // Відомості Верховної Ради (ВВР), 1992, N 36, ст.524
5. Закон України «Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку» від 29.11.2001 року // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2002, N 10, ст.78
6. Закон України «Про фермерське господарство» N 973-IV від 19.06.03 року // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2003, N 45, ст.363
7. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами законодавства, що регулює право приватної власності громадян на жилий будинок» від 4 жовтня 1991 р. № 7
8. Васильченко В.В., Михайленко О.О. Коментар та постатейні матеріали до законодавства України про власність та інші речові права. — Х.: Одиссей, 2007. — 800 с
9. Гражданское право: Учебник: В 2 т. / Отв. ред. Е. А. Суханов. — М., 1998. — Т. 1. — С. 580.
10. Гражданское право: Ч. 1 / Под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. - М., 1998. - 632 с.
11. Ромовська З. Українське цивільне право: Загальна частина. Академічний курс. Підручник. – К.: Атіка, 2005. – 560 с.
12. Харитонов Е.О., Саниахметова НА. Гражданское право Украины: Учебник. - Х.: ООО «Одиссей», 2004. - 960с.
13. Цивільне право України: Академічний курс: Підручник: У 2 т. / За заг. ред. Я.М. Шевченко. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. – Т. 1 Особлива частина. – 696 с.
14. Цивільне право України: Навчальний посібник / Ю.В. Білоусов, С.В. Лозинська, С.Д. Русу та ін. - За ред. Р.О. Стефанчука. – К.: Прецедент, 2005. – 448 с.
15. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар. – Х.: ТОВ «Одиссей», 2006. – 1200 с.

16. Гриняк А. Деякі питання визначення та відчуження частки в праві спільної часткової власності громадян/ А. Гриняк // Підприємництво, господарство і право. -Київ : Інститут приватного права і підприємництва АПНУ. - 2006. -N10. - С. 16-19
17. Жилінкова І. Проблема визначення часток у праві спільної часткової власності/ І. Жилінкова // Право України. - 2005. - N5. - С.115-118
18. Здійснення права спільної часткової власності // Юридична Україна : Щомісячний правовий часопис/ Гол. ред. В.Д. Примак. -Київ : Юрінком Інтер. - 2006. -N9. - С. 105-107
19. Луць В. Окремі аспекти регулювання відносин спільної власності за цивільним та сімейним законодавством України/ В. Луць, А. Гриняк // Юридична Україна : Щомісячний правовий часопис/ Гол. ред. В.Д. Примак. - Київ : Юрінком Інтер. - 2008. -N8. - С. 29-35
20. Фоміна К. Продаж спільної власності : Консультація/ К. Фоміна // Юридичний вісник України. - 2007. - № 35. - С. 13
21. Фоміна К. Спільна часткова власність : Консультація/ К. Фоміна // Юридичний вісник України. - 2007. - № 13. - С. 13
22. Христенко Н. Загальна характеристика спільної сумісної власності громадян // Підприємництво, господарство і право. – 2005. - № 1. – С. 33-34.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Мета лекції полягає в аналізі цивільно-правового інституту права спільної власності в умовах реформування цивільного, сімейного законодавств України.

ВСТУП

Соціально-економічні зміни, які відбулися в останні роки в нашій країні, істотно вплинули на розвиток інституту права власності та його складової частини – права спільної власності. Широке застосування механізму права спільної власності, розширення кола суб'єктів права спільної сумісної власності, надання ефективних шляхів здійснення та надійних способів захисту даного права його суб'єктам – це ті передумови, які послужили вдосконаленню даного правового інституту власності.

Особливої актуальності набувають ряд проблем: визначення основних підстав виникнення права спільної власності, адже, характерна особливість права спільної сумісної власності зумовлена множинністю суб'єктів і єдністю об'єкта; суб'єктний склад (фізичні особи, юридичні особи, територіальні громади, держава); рівноправність суб'єктів при здійсненні наданого їм права (йде мова про недопущення зловживання майновими та житловими правами малолітніх та неповнолітніх дітей з боку батьків, які виступають співвласниками); основні критерії припинення (поділ) права спільної сумісної власності справедливим, законним чином.

Законодавчо не визначені поняття та способи захисту права спільної власності фізичних осіб, особливо сумісної, оскільки судова практика незмінно доводить порушення норм права співвласниками та третіми особами.

I. ПОНЯТТЯ І ВИДИ ПРАВА СПІЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

Право спільної власності (*condominium*), відоме ще з часів римського права, характеризується належністю майна одночасно декільком суб'єктам⁸⁶.

Характерними ознаками спільної власності є множинність суб'єктів та єдність об'єкту. Цивільний кодекс України закріплює вказані ознаки в ч. 1 ст. 355: «Майно, що є власністю двох або більше осіб (співвласників) належить їм на праві спільної власності (спільне майно)».

Право спільної власності можна розглядати в об'єктивному та суб'єктивному значеннях⁸⁷.

В об'єктивному значенні право спільної власності є сукупністю правових норм, що регулюють належність спільного майна одночасно двом і більше особам. У суб'єктивному значенні право спільної власності — це право двох і більше осіб здійснювати правомочності володіння, користування та розпорядження спільним майном.

З поняттям права спільної власності пов'язані категорії «ідеальна частка» і «реальна частка»⁸⁸.

Ідеальна частка — це частка у праві на річ. Наприклад, якщо дві особи мають у рівних частках право спільної власності на річ, то кожній з них належить не половина речі, а половина права на цю річ.

Реальна частка визначається при припиненні права спільної власності і поділі речі. У цьому випадку йдеться саме про право на частину речі.

Слід мати на увазі, що співвласники можуть визначити порядок користування спільною річчю без визначення реальних часток. У цьому разі право спільної власності не припиняється, кожний зберігає свою частку в праві на річ.

Проілюструємо це таким прикладом.

Двом братам на праві спільної власності належить будинок, перший поверх якого кам'яний, а другий — дерев'яний. За угодою між ними один з братів користується першим, а інший — другим поверхом. Якщо за невідомих обставин другий поверх згорить, ризик випадкової загибелі речі ляже на обох власників: загальний розмір будинку поменшає, але обидва зберігають частку у праві на вцілілу частину будинку. Отже, той з братів, який користувався дерев'яною частиною будинку, зберігає право користування першим поверхом. Якщо ж верхня частина будови з випадкової причини буде знищена після того, як будуть визначені реальні частки і відбудеться поділ будинку, то власник

⁸⁶ Цивільне право України: Академічний курс: Підручник: У 2 т. / За заг. ред. Я.М. Шевченко. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. – Т. 1 Особлива частина. – С. 464

⁸⁷ Христенко Н. Загальна характеристика спільної сумісної власності громадян // Підприємництво, господарство і право. – 2005. - № 1. – С. 33

⁸⁸ Харитонов Е.О., Саниахметова НА. Гражданское право Украины: Учебник. - Х.: ООО «Одиссей», 2004. – С. 288

другого поверху не зможе претендувати на вцілілу частину будинку. Як власник він несе ризик випадкової загибелі речі.

Сутність права спільної власності залишається незмінною з часів Стародавнього Риму. Однак слід звернути увагу на особливість правового регулювання вказаних правовідносин в умовах існування адміністративно-командної системи. У цивільному законодавстві тих часів існували обмеження щодо суб'єктного складу спільної власності.

Так, у ст. 112 ЦК УРСР 1963 р. було передбачено, що майно може належати на праві спільної власності двом або кільком колгоспам чи іншим кооперативним та іншим громадським організаціям або державі і одному чи кільком колгоспам, або іншим кооперативним та іншим громадським організаціям, або двом чи кільком громадянам (спільна сумісна власність виникала лише між подружжям або членами колгоспного двору). Тобто існування спільної власності громадян, з одного боку, та держави і організацій з іншого — не дозволялося. Якщо ж вона виникала, то підлягала (як зазначалося у ст. 117 ЦК УРСР 1963 р.) припиненню протягом року. Безумовно, вказана норма не відповідала змінам, що відбувалися у сфері відносин власності на початку 90-х років, посиленню ролі приватноправових принципів у цивільному праві України.

Прийнятий у 1991 р. Закон України «Про власність» (втратив чинність) зняв обмеження щодо суб'єктного складу спільної власності. Так, у ст. 3 Закону допускалося об'єднання майна, яке перебуває у власності громадян, юридичних осіб, держави, та створення на цій основі змішаних форм власності, в тому числі власності спільних підприємств з участю іноземних юридичних осіб і громадян. Тобто спільне майно згідно з положеннями вказаного Закону може належати кільком особам незалежно від форми власності.

Незважаючи на позитивність змін щодо суб'єктного складу спільної власності, вказана норма містила суперечливе положення. Воно стосується можливості створення нової форми власності — змішаної. На штучність цієї категорії вказують багато науковців (Ю. К. Толстой, Н. І. Коваленко, Е. А. Суханов, Я. Н. Шевченко, М. В. Венецька)⁸⁹. Дійсно, спільна власність не залежить від форм власності, а характеризується тим, що належить не одній особі, а двом чи більше особам незалежно від того, яку форму власності представляє кожен з них. Таким чином, виникає просто поділ права власності на види — залежно від кількості суб'єктів, а саме: на одноособову та спільну власність.

Певні особливості передбачені законом стосовно права спільної власності на землю (ст. 86-89 Земельного кодексу України⁹⁰). Суб'єктами спільної часткової власності можуть бути громадяни та юридичні особи, а якщо об'єктом є земельна ділянка територіальної громади — відповідно районні та обласні ради (частини 2, 3 ст. 86 Земельного кодексу України). Суб'єктами

⁸⁹ Цивільне право України: Академічний курс: Підручник: У 2 т. / За заг. ред. Я.М. Шевченко. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. – Т. 1 Особлива частина. – С. 464

⁹⁰ Земельний кодекс України від 13 березня 1992 р №2736-III // Відомості Верховної Ради України. - 1992. - №25 - Ст. 354

спільної сумісної власності на землю можуть бути лише громадяни (ч. 1 ст. 89 Земельного кодексу України).

Множинність суб'єктів (співвласників) спільної власності зумовлює істотні особливості цього виду права власності, необхідність спеціального правового регулювання для узгодження поведінки учасників⁹¹.

На думку Шевченка Я.М. відносини співвласників поділяються на дві групи:

- 1) відносини всіх співвласників з третіми особами (абсолютні відносини);
- 2) відносини між самими співвласниками з приводу належного їм майна (відносні відносини)⁹².

Слід зазначити, що суб'єкти спільної власності як і будь-який самостійний власник володіють, користуються та розпоряджаються належним їм майном на власний розсуд, але разом, спільно. І немає значення, хто саме є суб'єктом спільної власності — фізичні особи, юридичні особи, держава, територіальні громади тощо. Кожен із співвласників виступає як самостійний суб'єкт цивільних відносин, але з урахуванням волі інших співвласників. При розпорядженні спільним майном потрібна згода кожного зі співвласників.

Крім множинності суб'єктів характерною ознакою права спільної власності вважається єдність об'єкта. Відповідно до ЦК України ч. 1 ст. 355 об'єктом права спільної власності є майно. Майном, як особливим об'єктом вважаються окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки (ст. 190 ЦК України).

Спільним майном, таким чином, може виступати:

- 1) окрема річ (квартира, будинок, автомобіль тощо);
- 2) сукупність речей (предмети звичайної домашньої обстановки та вжитку, що належать співвласникам, товари на складі тощо);
- 3) сукупність прав та обов'язків (спадщина, підприємство як єдиний майновий комплекс тощо).

Право кожного із співвласників охоплює весь об'єкт в цілому, а не якусь його частину. Тобто право власності хоча і належить одразу декільком особам, охоплює одне і те саме майно неподільно.

Підстави виникнення спільної власності можуть бути різними: спільне придбання майна, спадкування, перебування в шлюбі, приватизація, створення фермерського господарства, створення об'єднання співвласників багатоквартирного будинку тощо. Цивільне законодавство не встановлює вичерпного переліку підстав виникнення права спільної власності⁹³.

У ч. 3 ст. 355 ЦК України вказується, що «право спільної власності виникає з підстав, не заборонених законом».

⁹¹ Васильченко В.В., Михайленко О.О. Коментар та постатейні матеріали до законодавства України про власність та інші речові права. — Х.: Одиссей, 2007. — С. 104-105

⁹² Цивільне право України: Академічний курс: Підручник: У 2 т. / За заг. ред. Я.М. Шевченка. — К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. — Т. 1 Особлива частина. — С. 46

⁹³ Луць В. Окремі аспекти регулювання відносин спільної власності за цивільним та сімейним законодавством України/ В. Луць, А. Гриняк // Юридична Україна : Щомісячний правовий часопис/ Гол. ред. В.Д. Примака. - Київ : Юрінком Інтер, - 2008. -N8. - С.30

Відповідно до ч. 2 ст. 355 ЦК України майно може належати особам на праві спільної часткової або на праві спільної сумісної власності.

Між зазначеними видами існують такі відмінності. У спільній частковій власності кожен з учасників має чітко визначену частку в праві власності на майно. Спільна сумісна власність є *безчастковою*, а право кожного із співвласників поширюється на все майно. Частки встановлюються у випадку її припинення (поділу, виділу). Раніше відносини спільної сумісної власності виникали, як правило, у випадках, прямо передбачених законом (приватизація квартири, спільна сумісна власність подружжя, батьків та дітей тощо). Це було суттєвою відмінністю від спільної часткової власності, підстави виникнення якої не знали таких обмежень. Спільна часткова власність завжди виникала і виникає за бажанням осіб внаслідок їх вільного волевиявлення як на підставі окремих правочинів, так і сукупності юридичних фактів, наприклад, при спадкуванні. Проте останній елемент такого юридичного складу — прийняття спадщини — є правочином і характеризується вільним волевиявленням. У ЦК України зазначену відмінність між двома видами спільної власності практично скасовано. Такий висновок можна зробити на підставі аналізу ч. 4 ст. 355, згідно з якою спільна сумісна власність може встановлюватися як законом, так і договором.

Цивільним законодавством встановлено презумпцію, згідно з якою спільна власність при її виникненні завжди вважається (презумується) частковою: «спільна власність вважається частковою, якщо договором або законом не встановлена спільна сумісна власність на майно» (ч. 4 ст. 355 ЦК України). Необхідно, на нашу думку, передбачити в законі положення, що існувало завжди в теорії цивільного права: спільна сумісна власність може бути створена лише у випадках, прямо зазначених у законі. Такий підхід ґрунтується на особисто-довірчому характері права спільної сумісної власності, не притаманному більшості цивільно-правових відносин. Інакше немає сенсу встановлювати поділ спільної власності на види. Відносини між учасниками спільної сумісної власності можуть виникати, на нашу думку, лише між громадянами, хоча закон дозволяє виникнення спільної сумісної власності не тільки між фізичними особами, але й між юридичними особами, а також державою і територіальними громадами, якщо інше не встановлено законом (ч. 2 ст. 368 ЦК України).

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Таким чином, право спільної власності — це право двох і більше осіб на один і той же об'єкт, який може складатися з однієї речі або з їх сукупності. Ці речі можуть бути подільними або неподільними, однак як об'єкт права власності вони створюють єдине ціле. Тому право власності кожного учасника спільної власності поширюється на весь об'єкт, а не на його частину.

II. ПРАВО СПІЛЬНОЇ ЧАСТКОВОЇ ВЛАСНОСТІ

Право спільної часткової власності — право двох або більше осіб разом за спільною згодою володіти, користуватись та розпоряджатись єдиним майном, що належить їм на праві власності, з виділенням долі кожного з них⁹⁴.

Спільна часткова власність може виникати на підставі прямої вказівки закону, за згодою сторін, на підставі рішення суду, прийняття спадщини кількома особами на підставі закону чи заповіту.

На праві спільної часткової власності належить учасникам простого товариства внесене учасниками майно, яким вони володіли на праві власності, вироблена в результаті спільної діяльності продукція та одержані від такої діяльності доходи, якщо інше не встановлено договором простого товариства або законом (ч. 1 ст. 1134 ЦК України).

Вичерпний перелік підстав виникнення права спільної часткової власності на земельну ділянку встановлений у земельному законодавстві. Право спільної власності виникає: 1) при добровільному об'єднанні власниками належних їм земельних ділянок; 2) при придбанні у власність земельної ділянки двома чи більше особами за цивільно-правовими угодами; 3) при прийнятті спадщини на земельну ділянку двома або більше особами; 4) за рішенням суду (ст. 87 Земельного кодексу України).

Певні обмеження передбачені земельним законодавством щодо виникнення спільної часткової власності на підставі спадкування земельної ділянки, яка входить до фермерського господарства. Якщо фермерське господарство успадковується двома або більше спадкоємцями, то земельна ділянка поділу не підлягає, якщо в результаті її поділу утвориться хоча б одна земельна ділянка менше мінімального розміру, встановленого для певного регіону. Науково обґрунтовані регіональні мінімальні розміри земельних ділянок визначаються центральним органом виконавчої влади з питань аграрної політики України та Українською академією аграрних наук (п. 2 ст. 23 Закону України «Про фермерське господарство»⁹⁵).

Правова характеристика спільної часткової власності неможлива без дослідження юридичної сутності частки власника у спільній власності.

З цього питання висловлювалися думки, згідно з якими частка у спільній власності є:

- 1) арифметично вираженою часткою у праві власності на спільне майно;
- 2) часткою в цінності (вартості) спільного майна;
- 3) обсягом правомочностей кожного співвласника, що має вигляд дробу чи відсотка стосовно спільного об'єкта⁹⁶.

Найприйнятнішою із зазначених концепцій прийнято вважати першу концепцію. Дійсно, учасники спільної часткової власності мають частку у праві

⁹⁴ Цивільне право України: Навчальний посібник / Ю.В. Білоусов, С.В. Лозинська, С.Д. Русу та ін. - За ред. Р.О. Стефанчука. – К.: Прецедент, 2005. – С. 146

⁹⁵ Закон України “Про фермерське господарство” N 973-IV від 19.06.03 року // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2003, N 45, ст.363

⁹⁶ Каськ П. П. Понятие и виды отношений общей собственности // Ученые записки Тартуского ун-та. — Вып. 452. — Тарту, 1978. — С. 18.

власності на спільне майно в цілому, а не на конкретну частку майна. Тобто не майно поділяється на частки, а право власності на це майно. Такий підхід закріплено й у ст. 356 ЦК України: «Власність двох чи більше осіб із визначенням часток кожного з них у праві власності є спільною частковою власністю».

Частка учасника спільної часткової власності становить не частку майна в натурі, а арифметично виражену частку в праві власності на все майно. Частка має бути виражена дробом: $1/2$, $1/3$, $1/4$ або вказана у відсотках. Таку частку прийнято називати «ідеальною», оскільки вона виділена шляхом ідеального, абстрактного поділу речі — це частка в праві на річ⁹⁷.

Якщо існує категорія ідеальної частки, то виникає питання, чи може бути її абстрактність конкретизована. У теорії цивільного права з цією метою запроваджено категорію «реальної» частки. «Реальна» частка — це частка майна в натурі. Її розуміють як конкретну частину спільного майна в натурі, яка закріплюється за власниками при визначенні порядку користування спільним майном, а також при поділі спільного майна та при виділу частки в натурі зі спільного майна. Реальна частка у спільному майні повинна відповідати ідеальній частці.

Питання щодо доцільності розкриття змісту права спільної власності за допомогою реальної та ідеальної частки є надто спірним.

Деякі правники підкреслюють, що конструкція реальної частки призведе до заміни багатосуб'єктної власності односуб'єктною (Ю. К. Толстой)⁹⁸.

Вони обґрунтовують недоцільність встановлення категорії «реальної» частки тим, що не може існувати «реальної» частки в разі поділу спільного майна та виділу частки, оскільки право спільної власності в такому разі припиняється.

Прихильники протилежної думки, навпаки, вважають, що про «реальну» частку можна говорити лише у випадках, коли майно виділяється в натурі (при поділі або виділі майна зі спільної часткової власності)⁹⁹.

Дійсно, саме конструкція реальної частки сприяє створенню належних умов для захисту прав суб'єктів спільної часткової власності. У цивільному законодавстві у зв'язку з цим проголошено принцип відповідності реальної та ідеальної частки. Його втілено у відповідних нормах про розрахунки між співвласниками в разі неможливості виділу в натурі частки із спільного майна (ч. 2 ст. 364 ЦК України) та в разі невідповідності частини майна в натурі, наданій співвласнику у володіння і користування, його частці у праві спільної часткової власності (ч. 3 ст. 358 ЦК України).

Таким чином, у законі встановлено захист прав кожного із співвласників на відповідність його «реальної» частки «ідеальній» частці у праві спільної

⁹⁷ Гриняк А. Деякі питання визначення та відчуження частки в праві спільної часткової власності громадян/ А. Гриняк // Підприємництво, господарство і право. - Київ : Інститут приватного права і підприємництва АПНУ. - 2006. - №10. - С. 17

⁹⁸ Гражданское право: Ч. 1 / Под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. - М., 1998. - С. 342

⁹⁹ Гражданское право: Учебник: В 2 т. / Отв. ред. Е. А. Суханов. — М., 1998. — Т. 1. — С. 580.

часткової власності. У зв'язку з цим можна зробити висновок, що конструкція «реальної» частки має право на існування.

Розмір часток у праві власності може бути рівним або нерівним. Згідно з частинами 1, 2 ст. 357 ЦК України частки у праві спільної часткової власності вважаються рівними, якщо інше не встановлено законом або правочином. Якщо розмір часток у праві спільної власності не визначений законом чи правочином, він визначається з урахуванням вкладу у придбання (виготовлення, спорудження) майна кожного зі співвласників.

Закон передбачає можливість збільшення частки у праві спільної власності, але з дотриманням певних вимог¹⁰⁰. Згідно з ч. 3 ст. 357 співвласник має право на відповідне збільшення своєї частки у праві спільної часткової власності, якщо поліпшення спільного майна, які не можна відокремити, зроблені ним своїм коштом за згодою всіх співвласників, з додержанням встановленого порядку використання спільного майна. Такі поліпшення можуть полягати, наприклад, у суттєвих змінах якісних показників спільного майна (капітальний ремонт будинку, квартири, автомобілю, а також добудова, (прибудова) житлового будинку, будівлі, споруди).

Чітко регламентуються наслідки зробленого без згоди інших співвласників поліпшення спільного майна, у тому числі добудови (прибудови) житлового будинку, будівлі, споруди. Збільшення частки у праві спільної часткової власності не відбувається, якщо немає згоди інших співвласників. Право власності на звичайні поліпшення, які не можна відокремити, не виникає, а на такі особливі поліпшення, як добудова або прибудова, може виникнути і при неможливості відокремлення за умови дотримання всіх встановлених законом вимог — отримання відповідних дозволів з боку державних органів і відсутності порушення прав інших співвласників.

Наприклад, у випадку збільшення одним із співвласників за свій рахунок з дотриманням встановлених правил корисної площі будинку шляхом прибудови, надбудови або перебудови частка у праві спільної власності на будинок і порядок користування цим будинком будуть змінені на прохання цього власника. Дозвіл на збільшення корисної площі надається виконкомом місцевої Ради на підставі згоди решти учасників спільної часткової власності. Слід зазначити, що спорудження господарських будівель (сараїв, гаражів тощо) не є підставою для збільшення встановленого раніше розміру частки у праві власності на будинок (п. 12 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами законодавства, що регулює право приватної власності громадян на жилий будинок» від 4 жовтня 1991 р. № 7).

Аналіз ч. 5 ст. 357 ЦК України року дає змогу зробити висновок, що існує інший правовий режим стосовно «поліпшень, які можна відокремити». Слід зазначити, що ЦК УРСР 1963 р. не містив такого поділу «поліпшень». Водночас ч. 5 ст. 360 ЦК України передбачає, що поліпшення спільного майна, які можна

¹⁰⁰ Фоміна К. Спільна часткова власність : Консультація/ К. Фоміна // Юридичний вісник України. - 2007. - № 13. - С. 13

відокремити, є власністю того з співвласників, який їх зробив, якщо інше не встановлено домовленістю співвласників.

Необхідно зазначити, що у ЦК України надто велике значення та перевагу мають домовленості співвласників з тих чи інших питань користування та розпорядження спільним майном, що ще раз підкреслює втілення загальних принципів приватного права в сучасне цивільне законодавство України.

Володіння, користування і розпорядження майном при спільній частковій власності провадиться за згодою всіх учасників, а при відсутності згоди — спір вирішується судом (частини 1, 2 ст. 360 ЦК України). У цій статті встановлюється також співвідношення ідеальної та реальної частки при здійсненні суб'єктами своїх повноважень власника. У п. 3 ст. 358 зазначено, що кожен із співвласників має право на надання йому у володіння та користування тієї частини спільного майна в натурі, яка відповідає його частці у праві спільної власності у разі неможливості цього він має право вимагати від інших співвласників відповідної матеріальної компенсації.

Згідно з ЦК УРСР 1963 р. матеріальна компенсація надавалася у разі неможливості виділу частки в натурі (ст. 115 ЦК УРСР 1963 р.). У п. 6 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 4 жовтня 1991 р. № 7 йдеться про матеріальну компенсацію в разі неможливості користування спільним майном (будинком).

На співвласників покладається обов'язок брати участь відповідно до своєї частки у витратах на управління, утримання та збереження спільного майна, у сплаті податків, зборів (обов'язкових платежів), а також відповідати перед третіми особами за зобов'язаннями, пов'язаними із спільним майном (ст. 360 ЦК України).

Таким чином, множинність суб'єктів права спільної часткової власності не виключає можливості самостійного здійснення кожним з них правомочностей власника: володіння, користування, розпорядження відповідною часткою майна, розмір якої зумовлений ідеальною часткою у праві власності. Проте така самостійність обмежується у разі здійснення володіння та користування — згодою співвласників, а у разі розпорядження — переважним правом купівлі частки іншими співвласниками.

Переважне право купівлі встановлено в цивільному законодавстві з метою захисту прав та законних інтересів інших співвласників, оскільки їм не байдуже хто займе місце співвласника, який вибуває. Якщо вони заінтересовані у придбанні його частки, закон надає їм таку можливість і встановлює гарантії захисту. Отже, згідно зі ст. 362 ЦК України у разі продажу частки у праві спільної часткової власності співвласник має переважне право перед іншими особами на її купівлю за ціною, оголошеною для продажу, та на інших рівних умовах, крім випадку продажу з публічних торгів.

Слід зазначити, що переважне право купівлі не застосовується при відчуженні частки шляхом укладення договорів дарування, довічного

утримання, міни¹⁰¹. Тобто вказане право співвласників виникає у разі продажу частки, а не за інших способів відчуження на підставі договорів дарування, міни, договору довічного утримання. Переважне право купівлі не поширюється на випадки продажу з прилюдних торгів, оскільки сама їх сутність передбачає перехід права власності до того, хто надасть більшу ціну.

Згідно з правилами переважного права купівлі співвласник-продавець зобов'язаний письмово повідомити решту співвласників про намір продати свою частку сторонній особі, вказавши ціну та інші умови продажу. У разі, якщо вони відмовляться від здійснення свого права або взагалі не здійснять його протягом місяця щодо будинків і протягом 10 днів щодо іншого майна з дня отримання повідомлення, продавець вправі продати свою частку будь-якій особі. Якщо кілька співвласників виявили бажання придбати частку в праві спільної часткової власності, продавець має право вибору покупця.

У разі продажу частки з порушенням переважного права купівлі співвласник протягом року може звернутися до суду з позовом про переведення на нього прав та обов'язків покупця. Вказаний строк є строком позовної давності із відповідним початком перебігу. Наслідком порушення прав співвласників не є визнання угоди недійсною, а лише можливість переведення права, якщо співвласника задовольняє ціна, інші умови продажу та якщо він здатний задовольнити їх.

Припинення спільної часткової власності відбувається з застосуванням додаткових специфічних способів, не притаманних односуб'єктному праву власності. Право спільної часткової власності може, зокрема, припинитися внаслідок виділу чи поділу. При поділі право спільної часткової власності припиняється для всіх учасників, при виділі — лише для того, хто виділяється¹⁰².

Право вимагати виділу частки належить кожному із співвласників. Згідно з ч. 2 ст. 364 ЦК України у разі, якщо виділ здійснюється за волею співвласника, а згоди про спосіб поділу не досягнуто, він може одержати від інших співвласників грошову або іншу матеріальну компенсацію за неможливості виділення майна в натурі. Також розрахунки між співвласниками виникають у разі неможливості виділення частки відповідно до ідеальної частки у праві власності (по суті це частка у вартості речі).

Компенсація вартості частки може здійснюватися лише за згодою її володільця. Проте згідно зі ст. 365 ЦК України припинення права особи на частку в майні може відбуватись на підставі рішення суду за наявності встановлених законодавством вимог за позовом інших співвласників за умови внесення позивачем вартості цієї частки на депозитний рахунок суду. Зокрема, це може мати місце, коли частка у спільній власності є незначною, спільне володіння і користування майном є неможливим і таке припинення не завдасть істотної шкоди інтересам співвласника та членам його сім'ї (ч. 1 ст. 365 ЦК

¹⁰¹ Здійснення права спільної часткової власності // Юридична Україна : Щомісячний правовий часопис/ Гол. ред. В.Д. Примак. -Київ : Юрінком Інтер. - 2006. -№9. - С. 106

¹⁰² Фоміна К. Продаж спільної власності : Консультація/ К. Фоміна // Юридичний вісник України. - 2007. - № 35. - С. 13

України). Аналогічне положення міститься в п. 6 постанови Пленуму Верховного Суду України від 4 жовтня 1991 р. № 7 стосовно виділу частки із спільної власності на жилий будинок.

Виділ частки може відбуватися і на вимогу кредиторів (ст. 366 ЦК України).

У випадку, коли право на виділ реалізується всіма учасниками спільної часткової власності, відбувається поділ спільного майна в натурі і право спільної часткової власності припиняється. Майно, що є спільною частковою власністю, може бути поділене між співвласниками згідно з домовленістю між ними. Вказані положення про поділ спільної часткової власності, які визначаються сучасною цивілістикою, отримали своє законодавче закріплення у ст. 369 ЦК України. У разі поділу нерухомого майна, що є об'єктом права спільної часткової власності та виділу частки у праві спільної часткової власності на нерухоме майно, договір обов'язково має бути нотаріально посвідчений (статті 366, 369 ЦК України).

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ

Таким чином, право спільної часткової власності — право двох або більше осіб разом за спільною згодою володіти, користуватись та розпоряджатись єдиним майном, що належить їм на праві власності, з виділенням долі кожного з них. Здійснення права спільної часткової власності відбувається за згодою співвласників, в тому числі шляхом укладення договору про порядок володіння та користування спільним майном. Причому кожен із співвласників має право на надання йому у володіння та користування тієї частини спільного майна в натурі, яка відповідає його частці у праві спільної часткової власності.

ІІІ. ПРАВО СПІЛЬНОЇ СУМІСНОЇ ВЛАСНОСТІ

Спільна сумісна власність — це вид спільної власності у якій частки заздалегідь не визначені. Вона передбачає право декількох осіб володіти, користуватись, розпоряджатись належним їм майном за взаємною згодою як одним цілим. Частки учасників визначаються при припиненні спільної сумісної власності, тобто при поділі або виділі з неї.

Спільна сумісна власність характеризується тим, що її учасники разом володіють і користуються майном (будинком, квартирою, земельною ділянкою, сукупністю речей тощо). Для розпорядження необхідна згода всіх співвласників, яка в одних випадках передбачається, а в інших — повинна бути висловлена у певній передбаченій законом формі. Так, згода учасників має бути висловлена письмово і нотаріально посвідчена, якщо стосовно спільного майна укладається правочин, що потребує нотаріального посвідчення та державної реєстрації (п. 2 ст. 364 ЦК України).

Вказані правила застосовуються, якщо законом не встановлено інше для певних видів спільної сумісної власності.

Правочини щодо розпорядження спільним майном можуть здійснювати як кожний з учасників спільної сумісної власності, так і один з них, наділений повноваженнями щодо розпорядження. Безумовно, такі повноваження повинні бути оформлені належним чином, хоча ЦК України цього не передбачає. Підставою для таких повноважень має бути довіреність на здійснення певних дій щодо розпорядження майном, що є об'єктом права спільної сумісної власності.

У житті, однак, трапляються випадки, коли дії особи стосовно розпорядження спільним майном є неправомірними (продається майно за заниженою ціною, взагалі не проводяться розрахунки з іншими співвласниками, взамін надається спірне майно тощо). Тому виникає питання щодо захисту, що надається законом співвласникам, що постраждали внаслідок такої неправомірної поведінки учасника стосовно розпорядження спільним майном. Згідно з ч. 4 ст. 369 ЦК України правочин щодо розпорядження майном (купівля-продаж, міна, дарування, здача в оренду тощо), може бути визнаний недійсним на вимогу інших учасників за таких мотивів: 1) відсутність в учасника, який здійснив правочин, необхідних повноважень; 2) у зв'язку з обманом або введенням в оману інших учасників спільної сумісної власності¹⁰³.

Слід зазначити, що спільна сумісна власність припиняється визначенням часток, тобто перетворенням на спільну часткову власність. Це, як правило, тягне поділ майна або виділ з нього окремої частки.

При поділі спільної сумісної власності передбачається, що частки співвласників є рівними, якщо інше не передбачено законом, угодою сторін або рішенням суду. Порядок поділу спільної сумісної власності та виділу з неї частки визначений правилами, встановленими у ЦК України щодо часткової власності (ст. 362 ЦК України).

Спільна сумісна власність може бути створена, у випадках, передбачених законом: статтями 60, 175 СК України, ст. 8 Закону України «Про приватизацію державного житлового фонду»¹⁰⁴, статтями 19, 20 Закону України «Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку»¹⁰⁵, ст. 89 ЗК України.

Певні особливості передбачені законом стосовно права спільної власності на землю (статті 86-89 ЗК України). Зокрема, якщо суб'єктами спільної часткової власності можуть бути громадяни та юридичні особи, а якщо об'єктом є земельна ділянка територіальної громади — відповідно районні та обласні ради (частини 2, 3 ст. 86 ЗК України), то суб'єктами спільної сумісної власності на землю можуть бути лише громадяни (п. 1 ст. 89 ЗК України).

У ст. 368 ЦК України передбачені лише два види спільної сумісної власності:

— спільна сумісна власність подружжя;

¹⁰³ Луць В. Окремі аспекти регулювання відносин спільної власності за цивільним та сімейним законодавством України/ В. Луць, А. Гриняк // Юридична Україна : Щомісячний правовий часопис/ Гол. ред. В.Д. Примак. - Київ : Юрінком Інтер. - 2008. -№8. - С. 32

¹⁰⁴ Закон України «Про приватизацію державного житлового фонду» від 19.06.1992 року // Відомості Верховної Ради (ВВР), 1992, N 36, ст.524

¹⁰⁵ Закон України «Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку» від 29.11.2001 року // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2002, N 10, ст.78

— спільна сумісна власність членів сім'ї.

У чинному законодавстві додатково передбачені такі види спільної сумісної власності:

— спільна сумісна власність громадян на майно, придбане внаслідок спільної праці, які об'єдналися для спільної;

— спільна сумісна власність на квартиру чи будинок, які передані із державного житлового фонду при приватизації за письмовою згодою всіх членів сім'ї наймача в сумісну власність (ст. 8 Закону України «Про приватизацію державного житлового фонду»);

— спільна власність батьків та дітей на підставі їх спільної праці (ст. 175 СК України¹⁰⁶);

— спільна сумісна власність на неподільне майно співвласників багатоквартирного будинку (ст. 19 Закону України «Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку»);

— спільна сумісна власність на земельну ділянку співвласників багатоквартирного будинку (п. 2 ст. 89 ЗК України).

Встановлення режиму спільної сумісної власності регламентується диспозитивно, а не імперативно. Спільна сумісна власність у зазначених випадках виникає, якщо договором сторін не встановлена спільна часткова власність.

Усі різновиди спільної сумісної власності розрізняються між собою і мають певні характерні ознаки й особливості.

Спільна сумісна власність подружжя виникає на підставі реєстрації шлюбу в органах реєстрації актів цивільного стану¹⁰⁷.

Згідно з положеннями СК України спільна сумісна власність виникає у жінки і чоловіка, які проживають однією сім'єю, якщо інше не встановлене договором між ними (ч. 1 ст. 74 СК України).

Спільна сумісна власність подружжя виникає стосовно майна, набутого подружжям під час шлюбу, незалежно від того, що один з них не мав з поважної причини (навчання, ведення домашнього господарства, догляд за дітьми, хвороба тощо) самотійного заробітку (доходу).

Правовий режим майна подружжя зазнав певних змін після встановлення у ст. 27-1 КпШС України нового положення щодо надання подружжю можливості змінити за допомогою шлюбного контракту законний правовий режим стосовно набутого під час шлюбу майна на договірний. Вказана стаття містила певні суперечності — з одного боку існувало право «укладати угоду щодо вирішення питань життя сім'ї (шлюбний контракт)», а з другого — «умови шлюбного контракту не можуть погіршувати становище будь-кого з подружжя порівняно з законодавством України». Проте не визначалось, що саме слід вважати таким погіршенням. Недосконалість правової регламентації відносин, що виникали на підставі такої угоди, полягала в тому, що: 1) не

¹⁰⁶ Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року // Відомості Верховної Ради, 2002, №21-22, ст.135

¹⁰⁷ Христенко Н. Загальна характеристика спільної сумісної власності громадян // Підприємництво, господарство і право. – 2005. - № 1. – С. 33

визначалось, які саме відносини власності можна передбачити у шлюбному контракті; 2) які відносини — лише майнові чи також і особисті немайнові регламентуються в шлюбному контракті. Численні суперечки викликали положення про можливість укласти шлюбний контракт лише до укладення шлюбу.

Новий СК України чіткіше окреслює всі аспекти інституту шлюбного контракту (договору)¹⁰⁸:

1) шлюбний договір може укладатися як до укладення шлюбу, так і під час шлюбу (ст. 92 СК України);

2) шлюбним договором регулюються лише майнові відносини між подружжям, а також їх майнові відносини як батьків (ст. 93 СК України);

3) подружжя може домовитись про непоширення на майно, набуте під час шлюбу, режиму спільної сумісної власності (ст. 60 СК України), і вважати його спільною частковою або особистою приватною власністю кожного з них (ст. 97 СК України).

Такими є основні положення щодо зміни законного режиму подружжя — спільної сумісної власності на договірний, який може передбачати встановлення спільної часткової або особистої приватної власності на майно, набуте під час шлюбу.

Спільна сумісна власність виникає на все майно, набуте під час шлюбу, якщо інше не встановлено шлюбним договором, а також якщо це майно не належить до особистої приватної власності подружжя (статті 57-59 СК України).

Дружина та чоловік мають рівні права на володіння, користування і розпорядження майном, що належить їм на праві спільної сумісної власності (ст. 63 СК України). Особливі вимоги встановлені стосовно розпорядження спільним майном. Так, при укладенні договорів одним із подружжя вважається, що він діє за згодою другого з подружжя. Це має назву презумпція згоди іншого з подружжя і передбачається законом для полегшення цивільного обігу, щоб треті особи не втрачали час на отримання такої згоди. Проте СК України запровадив новелу, згідно з якою у разі, коли договір виходить за межі дрібного побутового дружина або чоловік можуть звернутися з позовом про визнання такого договору недійсним як такого, що укладений без її або його згоди (ст. 65 СК України). Таке положення, на наш погляд, повністю скасовує попереднє. Тобто суб'єкти цивільного обігу, щоб забезпечити свої права, повинні, виходячи з наведеної новели, завжди отримувати дозвіл від іншого подружжя і, бажано, у письмовому вигляді, тому що межу між дрібними побутовими та іншими правочинами встановлювати суду не просто.

У СК України, так само як і в діючому раніше КпШС України, письмова згода одного з подружжя є необхідною, коли інший укладає договори щодо спільного майна, які потребують нотаріального посвідчення і (або) державної реєстрації.

¹⁰⁸ Христенко Н. Загальна характеристика спільної сумісної власності громадян // Підприємництво, господарство і право. – 2005. - № 1. – С. 34

Слід зазначити, що припинення шлюбу не припиняє права спільної сумісної власності на майно, набуте під час шлюбу, а право на поділ спільного майна подружжя має незалежно від припинення шлюбу. Подружжя може поділити майно в добровільному (шляхом укладення відповідного договору) або в судовому порядку. Частки вважаються рівними, якщо інше не визначено домовленістю між подружжям або шлюбним договором. Суд має право відступити від засади рівності часток за обставин, що мають істотне значення, зокрема, якщо один з подружжя не дбав про матеріальне забезпечення сім'ї, приховав, знищив чи пошкодив спільне майно, втрачав на шкоду інтересам сім'ї. Також дозволяється збільшення частки одного з подружжя за рішенням суду, якщо з ним проживають діти, а також непрацездатні повнолітні син, дочка, за умови, що розмір аліментів, які вони одержують, недостатній для забезпечення їхнього фізичного, духовного розвитку та лікування.

Таким чином, спільна сумісна власність виникає на підставі закону стосовно:

- 1) майна подружжя, набутого під час шлюбу, якщо інше не встановлено шлюбним договором (статті 60, 97 СК України);
- 2) майна батьків та дітей на підставі їхньої спільної праці (ст. 175 СК України);
- 3) майна інших членів сім'ї, що придбано на підставі спільної праці та за спільні грошові кошти, якщо інше не встановлено договором, укладеним у письмовій формі (ч. 4 ст. 368 ЦК України).

Виникають певні труднощі стосовно спільної сумісної власності членів сім'ї, оскільки в ЦК України положення стосовно цього виду спільної сумісної власності не конкретизуються¹⁰⁹. Спільну власність членів сім'ї можна поділити на окремі підгрупи: спільна сумісна власність фізичних осіб на майно, придбане внаслідок спільної праці, які об'єднались для спільної діяльності; спільна сумісна власність на квартиру чи будинок, які передані із державного житлового фонду при приватизації за письмовою згодою всіх членів сім'ї наймача в сумісну власність (ст. 8 Закону України «Про приватизацію державного житлового фонду»).

Згідно з Законом України «Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку» у спільній частковій власності перебуває загальне майно, а в спільній сумісній — неподільне майно співвласників багатоквартирного будинку (ст. 19 Закону України «Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку»).

У спільній сумісній власності перебуває земельна ділянка співвласників багатоквартирного будинку (п. 2 ст. 89 ЗК України).

Право спільної сумісної власності може виникати і на підставі договору. Договір про встановлення права спільної сумісної власності може укладатися суб'єктами, визначеними у ч. 2 ст. 368 ЦК України.

¹⁰⁹ Луць В. Окремі аспекти регулювання відносин спільної власності за цивільним та сімейним законодавством України/ В. Луць, А. Гриняк // Юридична Україна : Щомісячний правовий часопис/ Гол. ред. В.Д. Примак. - Київ : Юрінком Інтер, - 2008. -№8. - С. 34

ВИСНОВКИ З ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Таким чином, право спільної сумісної власності є правом двох або більше осіб разом за спільною згодою володіти, користуватись та розпоряджатись єдиним майном, що належить їм на праві власності, частки якого попередньо не визначено. Право спільної сумісної власності виникає лише у разі, якщо це прямо передбачено в законі. На сьогодні законодавець відзначає дві підстави виникнення права спільної сумісної власності: набуття майна подружжям за час шлюбу; набуття майна в результаті спільної праці та за спільні грошові кошти членів сім'ї.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Досить часто буває, що одне й те саме майно може належати на праві власності декільком особам (співвласникам). В цьому разі, виникає право спільної власності як право двох або більше осіб за спільною згодою володіти, користуватися та розпоряджатися належним їм майном, що становить єдине ціле.

Розрізняють такі види права спільної власності: право спільної часткової власності та право спільної сумісної власності.

Право спільної часткової власності — право двох або більше осіб разом за спільною згодою володіти, користуватись та розпоряджатись єдиним майном, що належить їм на праві власності, з виділенням долі кожного з них.

Визначаючи частки у праві спільної часткової власності, слід вважати, що вони є рівними, якщо інше не визначено за домовленістю співвласників або законом. Слід також враховувати і внесок кожного із співвласників у придбання (виготовлення, спорудження) майна.

Здійснення права спільної часткової власності відбувається за згодою співвласників, в тому числі шляхом укладення договору про порядок володіння та користування спільним майном. Причому кожен із співвласників має право на надання йому у володіння та користування тієї частини спільного майна в натурі, яка відповідає його частці у праві спільної часткової власності.

При здійсненні спільної часткової власності співвласники наділені правами та обов'язками щодо спільного майна, так само як при праві особистої власності, однак у відповідній частині. Наприклад, співвласники отримують право на плоди, продукцію та доходи від використання майна відповідно до їх часток. Однак співвласники відповідно до своєї частки зобов'язані здійснювати витрати на утримання спільного майна.

Окремо слід звернути увагу і на розпорядження спільним майном шляхом відчуження чи виділення.

Від виділення слід відмежовувати поділ спільного майна, тобто проведений за згодою усіх співвласників розподіл спільного майна в натурі між усіма співвласниками. При поділі, на відміну від виділення, відносини спільної власності припиняються.

Право особи на частку в спільному майні може бути припинено за рішенням суду на підставі позову інших співвласників, якщо: частка є незначною і її не може бути виділено в натурі; річ є неподільною; спільне володіння і користування майном є неможливим; таке припинення не завдасть істотної шкоди інтересам співвласника та членам його сім'ї (ст. 365 ЦК).

Право спільної сумісної власності є правом двох або більше осіб разом за спільною згодою володіти, користуватись та розпоряджатись єдиним майном, що належить їм на праві власності, частки якого попередньо не визначено. Право спільної сумісної власності виникає лише у разі, якщо це прямо передбачено в законі.

На сьогодні законодавець відзначає дві підстави виникнення права спільної сумісної власності: набуття майна подружжям за час шлюбу; набуття майна в результаті спільної праці та за спільні грошові кошти членів сім'ї.

Виділення майна, що є у спільній сумісній власності, здійснюється за бажанням співвласника. Поділ майна, що є у спільній сумісній власності, здійснюється за домовленістю між співвласниками цього майна.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

При самостійній підготовці до даної теми, варто звернути увагу на такі питання:

1. Ідеальна та реальна частка в праві спільної власності
2. Історія розвитку права спільної власності.
3. Порядок виділення майна із права спільної сумісної власності.

ТЕМА № 7. РЕЧОВІ ПРАВА НА ЧУЖЕ МАЙНО (2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Формування категорії речових прав
2. Розвиток речово-правових інститутів у законодавстві України
3. Поняття та види речових прав у сучасному цивільному праві України

РЕКОМЕДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV в ред. від 16.01.2007 р. // <http://zakon.rada.gov.ua>
2. Земельний кодекс України від 25.10.2001 року // <http://zakon.rada.gov.ua>
3. Земельне право України: Підручник / М. В. Шульга (кер. авт. кол.), Г. В. Анісімова, Н. О. Багай, А. П. Гетьман та ін.; За ред. М. В. Шульги. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — 368 с.
4. Земельний кодекс України: Науково-практичний коментар / За заг. ред. В.І. Семчика. — 3-е вид., перероб. і доп. — К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. — 896 с.
5. Основные институты гражданского права зарубежных стран: Сравнительно-правовое исследование / Рук. авт. кол. В. В. Залесский. — М.: НОРМА, 1999. — С. 220.
6. Науково-практичний коментар Земельного кодексу України // за ред. Медведчука В.В. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — с. 260-268.
7. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України // за ред. Дзери О.В., Кузнєцової К.С., Луця В.В. — К.: Юрінком Інтер, 2005. — Т. 1 — с. 673-683.
8. Рубаник В. Є. Інститут права власності в Україні: проблеми зародження, становлення й розвитку в період до 1917 року: Історико-правове дослідження. — Х.: Легас, 2002. — С. 339
9. Цивільне право України: В 2-х томах. Том 1: Підручник / За ред. д-ра юрид. наук, проф. Є.О. Харитоновна, канд. юрид. наук Н.Ю. Голубевої. — Х.: ТОВ «Одіссей», 2008. — 832 с.
10. Шевченко Я.М. Проблеми вдосконалення приватного регулювання права приватної власності. — К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. — с. 30-31.
11. Котелевець А.В. Деякі особливості розгляду спорів про земельні сервітути на основі практики розгляду справ в Апеляційному суді Харківської області // Вісник Верховного Суду України : Офіційне науково-практичне видання/ Голова редкол. П.П.Пилипчук. -Київ : Верховний Суд України. - 2007. -N11. - С. 45-48
12. Кулініч П. Особисті земельні сервітути за законодавством України // Юридичний журнал. — 2007. - №10

13. Кулініч П. Право земельного сервітуту: поняття, види та порядок реалізації // Юридичний журнал. – 2003. - №10
14. Матвійчик Л., Пімахов Д. Правовий статус сервітутів і обмежень прав на земельні ділянки // Юридичний вісник України, № 16, 2002.
15. Махінова А. Правове регулювання земельного сервітуту: колізії та прогалини, які існують у Земельному та Цивільному кодексі України // Юридичний журнал. – 2006. – №12
16. Мусіяка В.Л. Проблеми права власності, що впливають із прийняття нового Цивільного кодексу // Наукові записки. Том 20. – К.: НАУКМА, 2002. – с. 7-8.
17. Пікалов Є., Юрченко А. Договір про встановлення сервітуту // Юридичний журнал. – № 5(11)2003 – с. 63.
18. Фоміна К. Сервітут за примусом : Консультація // Юридичний вісник України. - 2007. - № 7. - С. 13
19. Черкашина М.К. Правові засади сервітутів при використанні природних ресурсів // Проблеми законності : Республіканський міжвідомчий науковий збірник/ Відп. ред. В.Я. Тацій. -Харків : Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. - 2008. -N95. - С. 116-120
20. Гупаловська О. Позов про визнання права власності як речово-правовий засіб захисту права власності // Вісник Львівського університету. - Серія юрид. 2010. - Вип. 50. - С. 161–165
21. Коструба А.В. Правоприпиняючі юридичні факти у правовідносинах сервітуту // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского Серия «Юридические науки». Том 24 (63). № 2. 2011 г. С. 96-103.
22. Пентела-Правдюк Н. Сервітут – це можливість використання чужої земельної ділянки або її частини // Землевпорядний вісник. – 2011. - № 2. – С. 42-44.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Мета лекції полягає в дослідженні речових прав в системі цивільного права.

ВСТУП

Традиційно вважається, що право власності є непорушним, що воно захищається законом, але саме поняття «право власності» за стереотипом пов'язується лише з такими його складовими частинами, як право володіння, розпорядження та користування. Однак звичні стереотипи завжди змінюються, коли більш прискіпливу увагу приділяють предмету дослідження. Так сталося й з правом власності після прийняття 01.01.2004 року нового ЦК. Новели ЦК, запропоновані видатними українськими науковцями, довели, що багато складових частин права власності, відомих в інших країнах, дотепер не досліджувались і ґрунтовно не регламентувалися в Україні. Тепер же в окремих випадках постає питання не про обмеження абсолютного права власності, а про

захист прав власників майна, оскільки законом іноді необґрунтовано надаються переваги речовим правам. Охорона і захист прав усіх суб'єктів правовідносин зумовлює необхідність їх визначення і конкретизації з метою забезпечення і гарантування їх реалізації.

Право власності в Україні пройшло незначний шлях розвитку і ще не набуло абсолютизації, особливо на об'єкти виробництва, тому своєчасним кроком є введення в юридичну практику інституту речових прав. Однак при значній теоретичній розробці права власності речові права на майно до останнього часу не піддавалися глибокому теоретичному аналізу. Тому в роботі акцентується увага на розмежуванні понять «право власності» та «речові права на майно», а також способах їх встановлення і, зокрема, на судовому захисті прав власників майна і суб'єктів речових прав.

Значні зміни в суспільних відносинах, які викликали введення в дію нового ЦК, нині потребують постійного наукового аналізу, узагальнення практики застосування вимог законодавства і на цій підставі вироблення рекомендацій по наступному вдосконаленню законодавства. Цей аспект зумовив необхідність аналізу всіх надбань провідних вчених, які займалися дослідженням права власності і речових прав, а саме: І. А. Безклубого, Н. В. Безсмертної, Р. Ф. Гонгало, В. Дзери, І. О. Дзери, І. В. Жилінкової, Н. С. Кузнецової, Р. А. Май-даніка, О. О. Михайленко, О. А. Підпригори, С. О. Погрібного, Ф. Севрюкової, Ю. К. Толстого, С. Я. Фурси, Є. О. Харитонова, Я. М. Шевченко, Г. Ф. Шершеневича Т. С. Шкрум, О. С. Яворської.

I. ФОРМУВАННЯ КАТЕГОРІЇ РЕЧОВИХ ПРАВ

Поняття речових прав як правової категорії почало складатися в часи формування римського приватного права. У цей період виникає розуміння речових прав як таких, що дають тим, хто ними володіє, безпосереднє панування над речами. При цьому речі трактувалися як обмежена певним місцем частина зовнішнього світу, що позбавлена спроможності бути суб'єктом права.

У період Римської Республіки з'являється поділ речей: на речі, вилучені з обігу (*res extra commercio*), і речі в обігу (*res in commercio*).

До перших відносили речі, що підлягають релігійній охороні (храми, вівтарі, міські стіни тощо), речі, що належать державі (в цей період держава розглядалася як суб'єкт тільки публічних прав), а також речі, що самою природою призначені для загального користування і тому не можуть належати приватній особі (повітря, море і його береги, проточна вода). Внаслідок своєї специфіки речі, вилучені з обігу, визнавалися об'єктами не приватного, а публічного права.

Речі в обігу поділялися на: *res mancipi* — найважливіші речі (землі в Італії, раби, тварини, що ходять під ярмом і під сідлом, сільські сервітути), які могли бути відчужені тільки шляхом особливого, урочистого, суворо формального акту, що називався «*mancipatio*», і *res pes mancipi* — речі,

передача яких могла відбуватися в спрощеному порядку, що називався «*traditio*».

Право власності в цей період ще тільки починає складатися, про що свідчить, зокрема, той факт, що в архаїчній латинській мові не існувало навіть окремих термінів, для позначення юридичних інститутів володіння і власності.

Поступово формується розуміння права власності як найбільш повного панування над річчю, що допускається цивільним правом.

Особа, що має таке право, може витребувати свою річ з чужого незаконного володіння будь-якої особи, подавши проти утримувача позов *rei vindicatio*. Крім того, власник вправі вимагати від будь-якої особи, щоб вона не перешкождала користуванню річчю. На цей випадок йому надавався *actio negatoria*.

Спочатку індивідуалізація власності мала місце тільки стосовно рухомих речей (*res mobiles*), оскільки нерухомість — земельні ділянки, капітальні будівлі тощо, знаходились у власності родових союзів, а в окремих осіб могли бути лише в тимчасовому користуванні.

Громадське землеволодіння ще довгий час залишалося основним видом власності на землю, і практично весь період Республіки точилася боротьба за зміну (або збереження) статусу цих земель.

Внаслідок природних процесів суспільного розвитку громадське землеволодіння з часом розпалося. Однак його заступила не індивідуальна приватна, а колективна власність, що мала родинний характер. Речі належали родині і не могли перейти до сторонніх осіб за заповітом, якщо були живі прямі нащадки спадкодавця. Пізніше власність індивідуалізувалася, внаслідок чого «батько родини» отримав право розпоряджатися своїми речами як за життя, так і шляхом заповіту, котрий складав на випадок смерті.

Сказане стосується землі та інших *res mancipi*. Щодо власності на *res pec mancipi*, яка конституювалася пізніше, то вона відразу виникала як індивідуальна, а тому родинного характеру не мала.

На ранніх етапах розвитку цивільного права не було практики визначення змісту права власності через установлення переліку повноважень, що належать власнику. Натомість, сутність права власності визначалася тим, що воно є найбільш повним пануванням над річчю з тих, які допускаються цивільним правом.

Слід підкреслити, що йшлося не про «абсолютне», а саме про «найповніше панування над річчю». Іншими словами, це означало можливість його обмеження в інтересах третіх осіб, зокрема у випадках, передбачених законодавством (Закони XII Таблиць. VII. 1-2, 9a—96). Однак характер захисту прав та інтересів власника був абсолютним — за допомогою віндикаційного і негаторного позовів він міг захистити свої права від порушень з боку будь-якої особи. Тому йшлося про «абсолютний характер» речових прав.

Придбання права власності було можливим з двох джерел: від держави і від приватних осіб, що було своєрідним прототипом більш пізнього поділу засобів придбання права власності на первісні і похідні.

Від держави власність могла бути отримана в результаті: розподілу громадських земель (*ager publicus*); розподілу земель, завойованих Римом, між його громадянами; розподілу рухомих трофеїв полководцем між солдатами; продажу трофеїв квесторами з аукціону.

Від приватних осіб право власності могло бути отримане шляхом: 1) *mancipatio* — урочистого обряду передачі права власності; *traditio* — простої передачі речі у фактичне володіння іншої особи, поєднане з вираженням волі передати право власності на цю річ; 3) *injure cessio* — фіктивного судового спору, в якому набувач заявляв про свої права на річ, а відчужувач визнавав заявлені вимоги; 4) *usucapio* — придбання добросовісним набувачем речі за давністю володіння; 5) спадкування — переходу за законом або за заповітом прав на речі від померлого спадкодавця до його спадкоємців.

Окрім права власності, цивільному праву були відомі: посідання (володіння) та сервітути.

Possessio (посідання) — це фактичне панування особи над річчю, пов'язане з наміром володіти цією річчю у своїх інтересах.

Інститут посідання виник раніше, ніж право приватної власності, оскільки спочатку право власності на громадські землі мало не приватноправовий, а публічний характер. Окремі громадяни могли отримати ні землі тільки в тимчасове володіння, але не у власність, поняття якої сформувалося значно пізніше.

Отже, схема розвитку цих інститутів виглядала так: спочатку виникає власність римського народу на землю, похідним від якої є приватне посідання (право приватного посідання) римських громадян (точніше — родин) на окремі ділянки; після цього з'являється приватна колективна власність (родинна), котра по закінченню досить тривалого періоду трансформується в індивідуальну приватну власність.

При цьому проблема співвідношення власності й посідання стосується, передусім, землі як основного об'єкта речових прав. Що стосується інших видів речей, то тут проблема співвідношення власності та посідання в площині визначення «першості» практично не існувала, а більш значущими були інші аспекти: законність і незаконність володіння, підстави передачі та ін.

Сервітутом називали абсолютне за характером захисту право користування чужою річчю.

Найбільш давніми є сільські предіальні інститути, суть яких полягає в тому, що вони належать власнику «панівної» ділянки. Першими з'явилися такі життєво важливі для сільського господарства сервітути: 1) право проходу через чужу ділянку (*iter*); 2) право проходу і прогону худоби через чужу ділянку (*actus*); 3) право проходу, прогону худоби і проїзду возом (*via*); 4) право провести воду з ділянки сусіда на свою землю (*aquaeductus*).

Дещо пізніше — в міру зростання міста Риму — з'явилися міські предіальні сервітути, першим з яких був *servitus cloacae mittendae* — право провести через чужу ділянку нечистоти зі свого двору в більшу міську клоаку.

Його Тит Лівій пов'язував з бурхливим і досить безсистемним будівництвом, а точніше — з відбудовою Риму після нашествия галлів.

Спочатку сервітутні права ще розглядалися надто спрощено — фактично під ними розуміли право на частину чужої речі (наприклад, на клаптик чужої ділянки, по якій прокладено стежку для проходу сервітуарія). Ситуація змінилася після появи у II ст. до н.е. персональних сервітутів, тобто таких, що пов'язані не з певною річчю, а належать певній особі. За недостатністю джерел неможливо точно визначити перелік сервітутів персонального характеру, що сформувалися в даний період. Однак з певністю можна говорити про існування *usus* — права особи довічно користуватися чужою річчю, а також плодами її для особистого споживання (але не відчужуючи їх).

Засобами встановлення сервітутних прав були: 1) договори — *mancipatio* — для сільських предіальних сервітутів; *in jure cessio* — для усіх сервітутів; 2) *deductio* — обумовлювання сервітуту на річ, що відчужується, на користь відчужувача при манципації або цесії (Д. 41.3. 4.28); 3) легат; 4) придбання сервітуту за давністю володіння.

Припинялися сервітути внаслідок: 1) загибелі однієї з речей, між якими існував «сервітутний зв'язок»; 2) смерті або *capitis deminutio* сервітуарія при персональних сервітутах; 3) поєднання в руках однієї особи права власності і сервітуту; 4) відмови сервітуарія від сервітутного права на користь власника «обслуговуючої» речі; 5) некористування сервітутом протягом одного року (для рухомості) або двох років (для нерухомості).

Захист здійснювався за допомогою *actio confessoria*: сервітуарій міг вимагати від будь-якої особи не перешкоджати йому здійснювати сервітутні права. Протилежним йому був *actio negatoria*, за допомогою якого власник міг доводити, що річ вільна від сервітутів.

Отже, категорія «речові права» досить чітко визначилася ще в часи формування римського права.

Римське право не знало розмежування прав на речові й зобов'язальні. Натомість, правознавці Стародавнього Риму розрізняли два види позовів: *actio in rem* (позов до речі) і *actio in personam* (позов до особи).

Це пов'язано з тим, що в римському праві існування позову виводилося не з наявності суб'єктивного цивільного права, а навпаки — залежно від того, є позов чи його немає, визначалася наявність чи відсутність цивільного права. Саме можливість звернутися з позовом свідчила про наявність суб'єктивного цивільного права.

Відповідно можливість подання «позову до речі» була ознакою існування речового права (права на цю річ), а можливість подання «позову до особи» була ознакою існування між позивачем і відповідачем зобов'язальних відносин.

На таких засадах з часом сформувалася ідея розрізнення речових та зобов'язальних прав та відповідних груп норм (інститутів), котра набула подальшого розвитку в сучасних європейських правових системах і відображена в основних актах цивільного законодавства (Кодексах тощо) багатьох європейських країн — як тих, що мають інституційну структуру

(наприклад, ЦК Франції 1804 р.), так і тих, що збудовані за пандектною (ЦК Німеччини 1900 р.) або модернізованою пандектною структурою (ЦК Нідерландів, ЦК Російської Федерації).

Так, у Кодексі Наполеона речове право включає право власності, а також узуфрукт, поземельні сервітути, право користування та мешкання, емфітевзис.

Французький Цивільний кодекс не дає ні визначення речових прав, ані якоїсь загальної наукової характеристики цієї категорії. Але аналіз сукупності конкретних норм, що містяться у відповідних статтях, свідчить про намагання авторів закріпити традиційне поняття речових прав. Речове право — це прерогатива, влада, котру носій відповідного права здійснює, безпосередньо впливаючи на матеріальну річ. Речове право є абсолютним у тому значенні, що його носій може протиставити своє право будь-якій іншій особі з метою здійснення цього права шляхом впливу на річ. З речовим правом пов'язане право переваги, а також право слідування.

Центральноєвропейська родина приватного права в якості речових прав розглядає посідання, право власності, заставу, обмеження, пов'язані з реалізацією речових прав, права на чужі речі.

Наприклад, за цивільним правом Німеччини речовими вважаються права, спрямовані безпосередньо на річ (наприклад, згідно з § 854 Німецького Цивільного кодексу володіння виникає шляхом встановлення фактичного панування над річчю). Панування над річчю означає право спричиняти вплив на річ або виключати чужий вплив на неї. Це панування може бути або повним (що містить у собі як користування, так і розпорядження), або обмеженим щодо розпорядження речами. У першому випадку панування поширюється на кожен акт користування або розпорядження, якщо закон або права інших осіб на річ (власність) його не обмежують. У другому випадку панування може бути повним або майже повним щодо користування річчю. Розпорядження або виключається, або може бути обмеженим певним видом користування (сервітути) чи певним видом розпорядження (заставні права і речові обтяження, якщо вони є речовими правами).

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Отже, категорія «речові права» досить чітко визначилася ще в часи формування римського права.

Римське право не знало розмежування прав на речові й зобов'язальні. Натомість, правознавці Стародавнього Риму розрізняли два види позовів: *actio in rem* (позов до речі) і *actio in personam* (позов до особи).

Це пов'язано з тим, що в римському праві існування позову виводилося не з наявності суб'єктивного цивільного права, а навпаки — залежно від того, є позов чи його немає, визначалася наявність чи відсутність цивільного права. Саме можливість звернутися з позовом свідчила про наявність суб'єктивного цивільного права.

II. РОЗВИТОК РЕЧОВО-ПРАВОВИХ ІНСТИТУТІВ У ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

На формування речового права в українському цивільному праві вплинув об'єктивні чинники, які пов'язані з геополітичним розташуванням України, її положенням між Сходом і Заходом. Внаслідок цього, розвиток речового права в українських землях на окремих відтинках часу відбувається з перемінним чергуванням то посилення, то послаблення державного втручання у майнові відносини. При цьому, найвищого розвитку українське суспільство досягало якраз у ті періоди, коли в основу системи врегулювання відносин власності в ньому покладался примат права приватної власності. Будь-яке відхилення від цього, надання переваги суб'єктам права державної чи колективної власності незмінно призводило до зниження темпів економічного і соціального розвитку, стагнації, посилення соціального напруження в суспільстві¹¹⁰.

Стан речей кардинально змінився з розпадом СРСР і початком розбудови в Україні незалежної держави.

Відображення згаданих процесів помітне і в динаміці розвитку українського законодавства, де доля речово-правових інститутів складалася по-різному.

У період формування українського цивільного законодавства (як власного звичаєвого, так і кодифікованого в сукупності з рецепованими з римського, німецького, литовського, польського та ін. права нормами) йому властиві були типові речово-правові інститути: право власності, посідання, застава тощо¹¹¹.

Так, при складанні проекту збірки «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. (фактично — першого українського Кодексу) було використано римські та німецькі джерела, Статути Великого князівства Литовського, польське законодавство, звичаєве право України і судова практика.

Вплив римського права, зокрема, відчувається в регулюванні відносин стосовно речей. У відповідних розділах розмежовувались володіння, право власності та сервітути. Різним був правовий режим рухомості та нерухомості, чітко визначалися первісні та похідні способи набуття права власності. Захищалося право власності за допомогою позовів. Допускався також посесійний захист.

Втім згаданий Проект так і не став законом (так само, як і «Зібрання прав малоросійських»), внаслідок чого в добу перебування України в складі Російської імперії застосовувалося законодавство останньої, хоча і визнавалася самотність регулювання речових прав на українських територіях (у Чернігівській та Полтавській губерніях).

¹¹⁰ Основные институты гражданского права зарубежных стран: Сравнительно-правовое исследование / Рук. авт. кол. В. В. Залесский. — М.: НОРМА, 1999. — С. 220.

¹¹¹ Рубаник В. С. Институт права собственности в Украине: проблемы зарождения, становления и развития в период до 1917 року: Историко-правовое исследование. — Х.: Легас, 2002. — С. 339

Разом із тим, попри певні специфічні риси речово-правових інститутів, в Україні в цілому система останніх була традиційною і включала: право власності, посідання та сервітути.

Така система речових відносин зберігалася аж до моменту встановлення радянської влади в Україні і проведення націоналізації землі та інших природних ресурсів, коли фактично були зруйновані традиційні підвалини існування речових прав, особливо в галузі земельних відносин.

Слід також зазначити негативну роль щодо речового права в СРСР, яку відіграла відмова від принципово важливого в цьому сенсі поділу речей на рухомі і нерухомі. Цей традиційний поділ було замінено іншим, скоріше соціально-політичним ніж правовим — поділом речей на засоби виробництва і продукти споживання.

Трансформації концепції речового права в Радянській Україні (так само як і в СРСР в цілому) простежимо за змінами норм чинного тоді законодавства.

Так, до складу речового права за ЦК УРСР 1922 р. входили право власності, право забудови і право застави.

Якщо поняття права власності трактувалося достатньо традиційно, то право забудови за своєю природою відповідало відомому ще з часів римського права інституту — суперфіцію. Надалі норми, що стосуються права забудови, ще до прийняття Основ цивільного законодавства 1961 р. були скасовані, і замість цього інституту аналогічні відносини регулювалися в межах земельного права за допомогою інституту землекористування.

Застава за ЦК УРСР 1922 р. за своєю сутністю була правом на чужі речі. Але з прийняттям Основ цивільного законодавства 1961 р. вона була віднесена до зобов'язально-правових категорій і надалі розглядалася лише як один із засобів забезпечення виконання зобов'язань.

Таким чином, з прийняттям Основ цивільного законодавства 1961 р. і розроблених на його підставі республіканських кодексів, від класичного (римського) речового права в СРСР залишився лише інститут права власності. Саме поняття «речове право» практично не використовувалося. У юридичній термінології воно згадувалося у зв'язку з характеристикою речово-правових засобів захисту і протиставленням їх засобам зобов'язально-правовим"¹¹².

Незважаючи на фактичне ігнорування радянською цивілістикою категорії речових прав, не можна не зазначити, що останні фактично продовжували проявлятися в різних інститутах.

Зокрема, радянською цивілістичною думкою були розроблені такі речово-правові інститути, як право повного господарського відання і право оперативного управління²⁹²; земельне право і право землекористування не можна уявити без земельних сервітутів. До речових за своєю сутністю прав пропонувалося віднести також право користування житлом наймача жилого приміщення у будинках державного і громадського фонду, право на жиле

¹¹² : Советское гражданское право. Часть первая / Под ред. В. Т. Смирнова, Ю. К. Толстого, А. К. Юрченко. — Изд-во Ленинград, ун-та, 1982. — С. 309.

приміщення членів сім'ї наймача, члена житлово-будівельного кооперативу, власника жилого будинку тощо¹¹³.

Основи цивільного законодавства Союзу РСР і республік 1991 р. містили розділ «Право власності. Інші речові права».

Серед речових прав розглядалися, крім звичних для радянського цивільного законодавства, права власності, права повного господарського відання і оперативного управління, також право довічного успадкованого володіння на земельні ділянки та інші природні об'єкти, фактично визнавався інститут посідання (володіння). Основами передбачався такий добре забутий радянським цивільним правом речово-правовий спосіб придбання права власності, як набувальна давність¹¹⁴.

Проте на території України ці Основи цивільного законодавства чинності не набрали. Тому їх можна розглядати лише як відображення загальних тенденцій розвитку речового права останніх років існування СРСР.

У проекті нового ЦК України питанням речового права була присвячена окрема книга. Стаття 308 Проекту ЦК України містила таке визначення: «Речовим визнається право, що забезпечує задоволення інтересів уповноваженої особи шляхом безпосереднього впливу на річ без сприяння інших осіб».

Варто зазначити також, що в проекті ЦК України було закріплене положення про речові позови, сформульоване ще римськими правознавцями, яке було викладене так: «Речові позови йдуть слідом за речами і подаються до того, хто на даний момент незаконно володіє річчю або перешкоджає користуватися нею» (ст. 313).

Проект ЦК України виходив з того, що речово-правовий захист може бути наданий будь-якому речовому праву, і цим певною мірою обмежував навіть право власності. Пункт третій статті 313 проекту ЦК України встановлював, що власник, чиє право власності обтяжене іншим речовим правом, зобов'язаний не перешкоджати суб'єкту цього права володіти і (або) користуватися і (або) розпоряджатися його майном відповідно до змісту цього права і згідно із законом та договором.

У тому разі, якщо власник своїми діями чинить перешкоди здійсненню речових прав, що обтяжують його право власності, до нього можуть бути заявлені позови особам, які є суб'єктами цих речових прав.

Перехід права власності на майно від власника до інших осіб не вважався підставою для припинення речових прав інших управомочених осіб на це майно, за винятками, встановленими законом або договором.

¹¹³ Венедиктов А. В. Государственная социалистическая собственность // Венедиктов А. В. Избранные труды по гражданскому праву. В 2 т. Т. 2. — М.: Статут, 2004. — С. 7—412; Венедиктов А. В. О государственной собственности в СССР и организации управления ею // Венедиктов А. В. Избранные труды по гражданскому праву. В 2 т. Т. 2. — М.: Статут, 2004. — С. 442—466.

¹¹⁴ Красавчиков О. А. Основы жилищного законодательства: предмет регулирования и юридическая природа // Основы советского жилищного законодательства: Межвуз. сб. науч. трудов. — Свердловск: УрГУ, 1981. — С. 20—21.

До речових прав проект ЦК України відносив: право власності, посідання (володіння), а також права на чужі речі (сервітути, емфітевзис, суперфіцій, застава тощо).

Відтак з'явилися підстави припускати, що речове право займе належне місце в законодавстві України, виступаючи як самостійний його розділ (підгалузь).

Проте в остаточному варіанті ЦК України концепція речових прав була змінена, що знайшло відображення навіть у назві його книги третьої, котра замість «Речове право» стала називатися «Право власності та інші речові права». Тим самим було зроблено звичний для пострадянського права акцент на праві власності, як основному виді речових прав.

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ

Таким чином, концепція регулювання речових відносин зазнала в новому ЦК України істотних змін, відображаючи загальну зміну концепції речових прав в українській цивілістиці.

ІІІ. ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ РЕЧОВИХ ПРАВ У СУЧАСНОМУ ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Під речовим правом у сучасній цивілістиці розуміють право, що забезпечує задоволення інтересів уповноваженої особи шляхом безпосереднього впливу на річ, що знаходиться у сфері її господарського панування.

Сутність протиставлення речових і зобов'язальних прав полягає в тому, що в галузі речових прав вирішальне значення для задоволення інтересів уповноваженої особи мають його власні дії, в той час як в сфері зобов'язальних прав задоволення інтересів відбувається, насамперед, у результаті дій зобов'язаної особи.

Оскільки набуття, перерозподіл, а також різноманітні видозміни прав стосовно майна та їхній захист є основним завданням приватного (цивільного) права, цілком природно, що речові права є центральним інститутом даної галузі.

Речові права належать до числа абсолютних. Це означає, що коли річ належить певній особі, то усі інші особи зобов'язані визнавати цю належність речі й не порушувати її.

Протилежністю речовому праву є зобов'язання, що належать до прав відносних, оскільки уповноваженій особі (кредитору) захист надається лише від порушень з боку конкретної особи — боржника.

Разом із тим, речові права не є однорідним поняттям, а відрізняються одне від одного характером, змістом, особливостями захисту тощо.

Залежно від значущості і характеру виникнення речові права можуть бути поділені на основні та похідні.

Основні речові права є визначальними в системі відносин з приводу речей. їхні властивості впливають із самого характеру присвоєння майна і

необхідності забезпечення використання цього майна. До них належить право власності, яке дає власнику повну владу над майном (речами) і абсолютний захист, тобто, можливість подання позову проти будь-якого порушника його прав власника.

Проте «повна влада над майном» не означає необмеженості прав власника. У даному випадку мається на увазі лише та обставина, що власник має щодо до конкретних речей більшу владу, ніж будь-хто інший. Але державні або суспільні інтереси можуть стати причиною обмеження повноважень власника.

При цьому слід сказати про таку особливість власності, як здатність до «самовідновлення». Суть цього явища полягає в тому, що у випадках припинення встановлених обмежень правомочностей власника, його право власності поновлюється «автоматично» у повному обсязі.

Наприклад, існував узуфрукт, що є довічним правом певної особи користуватися чужими речами та плодами, які ці речі дають. Своім існуванням узуфрукт обмежує (обтяжує) право власності. Але після смерті узуфруктарія право власності відновлюється в повному обсязі. Це і є характерне для права власності бажання «підвестися на повний зріст», котре іменують «принципом еластичності права власності» (Й. А. Покровський).

Похідними від права власності є права на чужі речі. У цьому випадку право власності належить одній особі, в той час як інша особа має на те саме майно таке саме безпосереднє речове право, тільки обмежене за змістом або обсягом правомочностей.

У свою чергу, права на чужі речі можна, з деякими застереженнями, розділити на чотири групи.

1. Універсальні права на чужі речі можуть бути майже такими самими широкими за обсягом правомочностей, як і право власності. Проте вони є похідними від останнього, оскільки мають своїм підґрунтям основні речові права, що зумовлює існування певних обмежень для їхнього використання. Вони виникають, оскільки існують перші, і не можуть існувати без них. До вторинних універсальних речових прав належать емфітевзис, суперфіцій, право повного господарського відання і право оперативного управління.

Емфітевзис — право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб з можливістю відчуження і передачі такого права в порядку спадкування.

Суперфіцій — право користування чужою земельною ділянкою для забудови з можливістю відчуження і передачі такого права в порядку спадкування.

Право повного господарського відання означає можливість володіння, користування і розпорядження майном у своїх інтересах, але на підставі надання цих повноважень власником.

Право оперативного управління — це право володіння, яке ґрунтується на праві власності іншої особи, що надала це повноваження, а також обмежені

правокористування і розпорядження майном з метою і в межах, установлених власником.

Право володіння чужим майном. Варто було б розрізняти «володіння (посідання)» і «право володіння». Відносити до речових прав фактичне володіння річчю не зовсім коректно, оскільки йдеться про фактичний стан речей, а не про право на річ. У той час як право володіння є елементом права власності, фактичне володіння на законних підставах означає, що особа, яка не є власником, володіє річчю з наміром володіти нею для себе.

Таким чином, точно кажучи, володіння (посідання) не є речовим «правом», оскільки йдеться не про «право на річ», а про фактичне перебування речі в певної особи. Проте, з міркувань практичної доцільності в сучасному українському цивільному законодавстві його відносять до розряду прав на чужі речі.

Права користування чужими речами. Це, передусім, сервітути, які можуть бути особистими (персональними) і майновими (предиальними). З урахуванням можливості існування начебто подвійного права володіння і користування речами (різними особами, але щодо однієї і тієї ж речі) свого часу виникла теорія «розділеної власності».

Права розпорядження чужими речами. До них належить застава, і зокрема, іпотека. Суть цього права в тому, що кредитор у випадку невиконання зобов'язання має право реалізувати заставлене майно для задоволення своїх майнових інтересів.

Наприклад, іпотека — застава нерухомості — є правом на чуже майно, оскільки, хоча воно й залишається у власності боржника, кредитор-заставодержатель може витребувати його від будь-якої особи для того, щоб продати і захистити свої інтереси.

Речові права і право інтелектуальної власності

Відповідно до Конституції України, кожен громадянин має право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності. У статті 54 Конституції України йдеться про те, що громадянам гарантується свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості. Держава гарантує захист інтелектуальної власності, авторських прав громадян, їхніх моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з інтелектуальною діяльністю.

Творчість визначається як цілеспрямована інтелектуальна діяльність людини, результатом котрої є що-небудь якісно нове, що відзначається неповторністю, оригінальністю і суспільно-історичною унікальністю.

Результати творчої діяльності об'єднані поняттям інтелектуальної власності (О. А. Підпригора).

Визначення поняття «інтелектуальна власність» поки що не досконале. Недосконалість його полягає в тому, що цей вид власності формується інтелектуальними зусиллями автора, але оформляється юридично за допомогою документів, що гарантують майнові права, які стають реальністю лише завдяки уведенню останніх у господарський обіг за допомогою системи спостереження, вимірювань і реєстрації господарських операцій і процесів матеріального

виробництва. Тільки в результаті такої сукупності дій об'єкт творчості перетворюється на особливий вид власності.

Країни з ринковою економікою давно усвідомили значення інтелектуальної власності для темпів промислового розвитку. В Україні інтелектуальна власність вперше була передбачена лише Законом України «Про власність», що не є чинним на цей час. Цим самим Законом були визначені суб'єкти й об'єкти права інтелектуальної власності.

Вважається, що інтелектуальна власність охоплює тільки майнові права: право використовувати самому ідею у своїй підприємницькій діяльності; право забороняти це робити іншим особам, за винятком тих випадків, коли законодавством встановлені обмеження; право дозволяти на підставі угод використовувати висловлені іншими особами ідеї, як правило, на платній основі у підприємстві. Разом із тим, до правоможностей особи, яка має права інтелектуальної власності, входять і особисті немайнові права. Цим право «інтелектуальної власності» суттєво відрізняється від «права власності» у його традиційному розумінні.

Загальні положення про інтелектуальну власність містяться у главі 35 ЦК України.

Згідно з нормами цієї глави Кодексу, до об'єктів права інтелектуальної власності належать: літературні та художні твори; комп'ютерні програми; компіляції баз даних; виконання; фонограми, відеограми, передачі (програми) організацій мовлення; наукові відкриття; винаходи, корисні моделі, промислові зразки; компонування (топографії) інтегральних мікросхем; раціоналізаторські пропозиції; виведені сорти рослин, породи тварин; комерційні (фірмові) найменування, торговельні марки (знак для товарів і послуг), географічні позначення; комерційні таємниці.

Права на об'єкти інтелектуальної власності виникають за фактом їхнього створення або ж внаслідок надання правової охорони уповноваженим державним органом.

Авторам результатів інтелектуальної діяльності належать щодо цих результатів особисті немайнові і майнові права.

Особисті немайнові права належать автору незалежно від його майнових прав і зберігаються за ним у випадках переходу його майнових прав на результати інтелектуальної діяльності до іншої особи.

Власникам права на засоби індивідуалізації учасників цивільного обігу, товарів і послуг (далі — засоби індивідуалізації) належать щодо цих засобів майнові права.

Право вважатися автором результату інтелектуальної діяльності (право авторства) є особистим немайновим правом, що не передається і не відчужується, і може належати тільки особі, творчою працею якої створено результат інтелектуальної діяльності.

Якщо результат створено спільною працею двох або більше осіб, вони визнаються співавторами. По відношенню до окремих видів результатів

інтелектуальної діяльності законом може бути обмежене коло осіб, що визнаються співавторами всього утвору в цілому.

Тому, хто володіє майновими правами на результат інтелектуальної діяльності або засобів індивідуалізації, належить виключне право правомірно використовувати цей об'єкт інтелектуальної власності на свій розсуд у будь-якій формі і будь-яким способом.

Використання іншими особами інтелектуальної власності, щодо якої правоволодільцеві належить виключне право, допускається тільки з дозволу правоволодільця.

Володілець виключного права на об'єкт інтелектуальної власності має право передати його іншій особі цілком або частково, має право дозволити іншій особі використовувати цей об'єкт і має право розпорядитися ним іншим чином, якщо це не суперечить законодавству.

Обмеження виключних прав, у тому числі шляхом надання можливості використання об'єкта інтелектуальної власності іншим особам, визнання цих прав недійсними і їхнє припинення (анулювання) допускається у випадках, порядку і межах, установлених законодавством.

Обмеження виключних прав допускається за умови, що воно не завдає шкоди нормальному використанню об'єкта інтелектуальної власності і не зачіпає безпідставно законних інтересів правоволодільців.

Майнові права, що належать володільцеві виключних прав на об'єкт інтелектуальної власності, якщо інше не передбачено законодавством, можуть бути передані правоволодільцем цілком або частково іншій особі за договором, а також переходять у порядку спадкування і внаслідок ліквідації юридичної особи-правоволодільця.

Передача майнових прав за договором та їх перехід у порядку спадкування не мають наслідком передання або обмеження права авторства й інших невідчужуваних і таких, що не передаються, виключних прав. Умови договору про передачу або обмеження таких прав є нікчемними.

Виключні права, що передаються за договором, мають бути визначені в ньому. Права, не зазначені в договорі як відчужувані, визнаються такими, що не передані, оскільки не доведено інше.

До договору, який передбачає надання виключного права в період його дії іншій особі на обмежений час, застосовуються правила про ліцензійний договір.

Виключне право на об'єкт інтелектуальної власності діє протягом строку, встановленого законодавством. Однак законом може бути передбачена можливість подовження цього терміну.

Особисті немайнові права на результати інтелектуальної діяльності діють безстроково.

У випадках, передбачених законом, дія виключного права може припинитися внаслідок невикористання цього права протягом певного часу.

Виключне право на результат інтелектуальної діяльності або засіб індивідуалізації існує незалежно від права власності на матеріальний об'єкт, у котрому такий результат або засіб індивідуалізації втілені.

Захист виключних прав здійснюється в порядку, встановленому для захисту цивільних прав та інтересів, а також за допомогою засобів, передбачених ст. 432 ЦК України.

ВИСНОВКИ З ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Володіння (посідання) не є речовим «правом», оскільки йдеться не про «право на річ», а про фактичне перебування речі в певної особи. Проте, з міркувань практичної доцільності в сучасному українському цивільному законодавстві його відносять до розряду прав на чужі речі. Права користування чужими речами. Це, передусім, сервітути, які можуть бути особистими (персональними) і майновими (предиальними). З урахуванням можливості існування начебто подвійного права володіння і користування речами (різними особами, але щодо однієї і тієї ж речі) свого часу виникла теорія «розділеної власності». Права розпорядження чужими речами. До них належить застава, і зокрема, іпотека. Суть цього права в тому, що кредитор у випадку невиконання зобов'язання має право реалізувати заставлене майно для задоволення своїх майнових інтересів.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

На відміну від зобов'язальних прав речові права оформлюють і закріплюють приналежність речей (об'єктів матеріального світу, тілесних об'єктів) учасникам цивільних відносин, тобто, статичні відносини майнові відносини. Зобов'язальні права оформлюють перехід речей та інших об'єктів цивільних правовідносин від одних учасників цивільних відносин до інших, тобто відображають динаміку майнових відносин, іншими словами, цивільний обіг).

Речовим правом визнається право особи на річ, за яким забезпечується задоволення її інтересів шляхом безпосереднього впливу на річ без сприяння інших осіб.

Ознаки речових прав: 1) абсолютний характер речових прав (одна із сторін у речовому право відношенні чітко невизначена, зобов'язаними щодо суб'єкта речового права є кожен учасник цивільних відносин; здійснення речового права забезпечується пасивною поведінкою зобов'язаних осіб, які повинні утриматися від вчинення певних дій; 2) об'єктами цих прав є лише речі (об'єкти матеріального світу); 3) наявність такої властивості як право слідування (з переходом одного речового права на річ не припиняються інші речові права на неї, іншими словами право слідує за річчю – ст. 659 обов'язок продавця попередити покупця про права третіх осіб на товар; ст. 769 права третіх осіб на річ, передану у найм; ст. 770 правонаступництво у разі зміни власника речі, переданої у найм; 4) вимоги, що впливають з речових прав, підлягають переважному задоволенню; 5) захист речових прав здійснюється за

допомогою особливих речово-правових способів захисту (віндикація, усунення перешкод у користуванні та розпорядженні майном, визнання права власності та ін.).

Види речових прав: речове право на своє майно (право власності); речові права на чуже майно: 1) право володіння; 2) право користування (сервітуту); 3) право користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис); 4) право забудови земельної ділянки (суперфіцій); 5) законом можуть бути встановлені інші речові права на чуже майно (право застави).

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

При самостійній підготовці до даної теми, варто звернути увагу на такі питання:

1. Історія розвитку речових прав.
2. Особливості спадкування сервітуту.
3. Види сервітутів.
4. Припинення права на суперфіцій.

ТЕМА № 8. ЗАХИСТ ПРАВА ВЛАСНОСТІ ТА ІНШИХ РЕЧОВИХ ПРАВ (2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Загальна характеристика захисту права власності
2. Основні цивільно-правові засоби захисту права власності
3. Окремі засоби захисту права власності

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бохан А.В. Власність як економічна основа активізації підприємництва // Формування ринкових відносин в Україні: Збірник наукових праць. – Вип.. 12 (43). – К., 2004. – С. 3
2. Господарський кодекс України від 16.01.2003 р.// ВВР, 2003, № 18, ст. 144.
3. Емельянов В.П. Гражданское право Украины: Практическое пособие. Изд. 3-е, стереотипное- Харьков: Консум, 2007. - 236 с
4. Заїка Ю.О., Співак В.М. Право власності. Спадкове право. – К.: Вентурі, – 272 с
5. Івершенко Л. Генезис права приватної власності на території української держави // Підприємство, господарство і право. - 2007.- №3. – С. 96.
6. Музика Л. Власність в економічному та правовому вимірі // Право України. – 2011. - №12. – С. 47
7. Новак А. Економічне майбутнє – в далекому минулому? // Річ. – 2011. - №1
8. Право власності в Україні / О.В. Дзера, Н.С. Кузнецова, О.А. Підпригора та ін.; За заг. ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. – К.: Юрінком Інтер, 2009. – 816 с
9. Усунення перешкод у здійсненні права власності (Судова практика) // Юридична Україна. - 2008. - №3. -с.84-85
10. Ушакова Ю.А. Наукове трактування права власності // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2008. - №4. – С. 122
11. Харитонов Е.О., Саниахметова Н.А. Гражданское право: Частное право. Цивилистика. Физические лица Юридические лица. Вещное право. Обязательства. Виды договоров. Авторское право. Представительство: Учеб. Пособие. - К.: А.С.К, 2011. - 832 с.
12. Цивільне право України / О.Г. Братель, С.В. Губарев, В.П. Мироненко та ін.: Посіб. для підготов, до іспитів. - К: Вид. Паливода А.В., 2005
13. Цивільне право України: Підручник / Є.О. Харитонов, Н.О. Саниахметова. – К.: Істина, 2013. – С. 263
14. Цивільне право України: Підручник:У 2 кн./О.В. Дзера (кер.авт.кол.), Д.В. Боброва, А.С. Довгерт та ін.: За ред. О.В. Дзери Н.С. Кузнецової. - 2-е вид., допов. і перероб. - К.: Юрінком Інтер, 2004. - Кн. 1. - 640 с

15. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. // ВВР, 2003, №№ 40-44 ст.356
16. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар: У 2 ч. / За заг. ред. Я.М. Шевченко.-К.: Концерн "Видавничий Дім "ІнЮре", 2004. -Ч. 1.
17. Гупаловська О. Позов про визнання права власності як речово-правовий засіб захисту права власності // Вісник Львівського університету. - Серія юрид. 2010. - Вип. 50. - С. 161–165
18. Поліщук Л.В. Охорона права власності за законодавством України. – 2011. - №3. – С. 146-152
19. Офіційний сайт Європейського суду з прав людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.echr.coe.int/NR/rdonlyres/596C7B5C-pdf>
20. О.А. Мірошніченко, канд. юрид. наук, доц., Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» / Право власності розумінні Європейського суду з прав людини(загальна характеристика), 2013. – С. 371
21. Часопис Київського університету права. - 2012/2 // Сичевська А. М. Способи захисту права власності: окремі питання теоретико-правового характеру. – 2012. – С. 231
22. Зорислава Ромовська. Українське цивільне право: Загальна частина. Академічний курс. Підручник,- К.: Атіка, 2005. – С. 493
23. Кучер В.О. Окремі способи захисту права власності: проблемні питання // Збірник наукових праць Львівського державного університету внутрішніх справ Випуск №1 (2009).
24. Бирюкова Н.Н. Теоретико-правовые аспекты определения понятия права собственности и права государственной собственности в Украине / Бирюкова Н.Н. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки. – 2012 – Т. , №2. – С. 121-128
25. Крисань Т.Є. Щодо законних гарантійреалізації права власності фізичних осіб.// Часопис Київського університету права. – 2013. – С. 164
26. Цивільне право: підручник: у 2 т. / В.І. Борисова (кер. авт. кол.), Л.М. Баранова, Т.І. Бегова та ін.; за ред. В.І. Борисової, В. Спасибо-Фатеевої, В.Л. Яроцького. - Х.: Право, 2012. - Т. 1.
27. Другова В. А. Позов про визнання права власності як засіб захисту майнових прав осіб, які не досягли повноліття / В. А. Другова // Форум права. – 2013. – № 2. – С. 116–122 [Електронний ресурс].
28. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Закон України від 01.07.2004 № 1952–IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2004. – № 51. – Ст. 553 (із змінами).
29. Порядок державної реєстрації прав на нерухоме майно та їх обтяжень і Порядок надання витягів з Державного реєстру речових прав на нерухоме майно, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 22.06.2011 № 703.

30. Сичевська А. М. Способи захисту права власності : окремі питання теоретико- правового характеру/ А. М. Сичевська // Часопис Київського університету права. – 2012. – №2. – С. 231–234.

31. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту): монографія. – К.: КНТ, 2008. – 626 с.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Метою лекції є розгляд положень українського законодавства стосовно способів та форм захисту права власності як правової категорії.

ВСТУП

Забезпечуючи захист відносин власності в Україні, право вирішує декілька завдань. По-перше, право забезпечує стабільність відносин власності у суспільстві, що досягається шляхом законодавчого врегулювання відносин власності. По-друге, воно забезпечує відновлення порушених відносин власності, якщо таке трапляється, та притягнення до відповідальності осіб, винних у таких порушеннях. Таким чином, захист права власності розуміють як ряд передбачених законодавством заходів, які застосовуються у випадках порушення цього права та спрямовані на захист і відновлення відносин власності.

Відповідно до вказаних завдань права захист відносин власності у тісній взаємодії забезпечують усі галузі права України, зокрема: державне, адміністративне, кримінальне, цивільне, земельне та ін. Предметом правового регулювання цивільного права є регулювання особистих (немайнових) та майнових відносин (ст. 1 ЦК України). Оскільки останні насамперед є відносинами власності, то їх захист є одним з найважливіших завдань цивільного права.

I. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗАХИСТУ ПРАВА ВЛАСНОСТІ

Можливість захисту права власності є однією із гарантій його недоторканності.

"Всі народи, що живуть на світі, завжди боронили і боронитимуть вічно життя своє, свободу і власність", - з промови Богдана Хмельницького перед реєстровими козаками.

Захист права власності - це реакція на правопорушення, вчинена самим власником або уповноваженим на це державним органом, що привела до реституції, тобто відновлення попереднього юридичного і фактичного стану речі. Як зазначено у частині 1 статті 15 ЦК, особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання чи оспорення. Такими є передумови захисту і права власності [31].

Слід зазначити, що термін «власність» нерідко вживається для позначення приналежності комусь речей. Тобто, власність трактується як присвоєння

засобів і продуктів виробництва за до допомогою певної суспільної форми, що відображає таке ставлення особи до речі, коливона вважає річ своєю, за умови, що інші вважають цю річ чужою. Отже, власність характеризується наявністю такої влади особи над річчю, яка визнана суспільством і регламентована соціальними нормами. Власник розпоряджається річчю своєю владою й у своїх інтересах. Для нього річ – своя, для не – власників, відповідно, – чужа.

Оскільки влада особи (власника) над річчю неможлива без того, щоб інші особи (які не є власниками речі) ставилися до неї як до чужої, власність означає відношення між людьми з приводу речей. На одному полюсі цього відношення— власник, що ставиться до речі як до своєї, на іншому – невластники, тобто, всі інші особи, що зобов'язані ставитися до неї як до чужої. Це означає, що вони зобов'язані утримуватися від будь-яких зазіхань на чужу річ, а, отже, і на волю власника мати цю річ.

Таким чином, власність – це суспільні відносини, що характеризуються двома основними ознаками: 1) вони виникають з приводу речей (майна); 2) вони мають вольовий зміст. З першої ознаки випливає, що власність – це завжди майнове відношення.

Наявність другої ознаки зумовлює необхідність врахування значення такої категорії як «воля власника», встановлення меж волевиявлення власника [33].

Розглядаючи питання захисту права власності, насамперед необхідно звернути увагу на те, що в літературі йдеться як про захист права власності¹¹⁵, так і про його охорону¹¹⁶.

При визначенні співвідношення цих понять, очевидно, доцільно виходити з того, що «охорона права власності» є поняттям більш широким і охоплює усю сукупність норм права, які передбачають підстави набуття права власності та його припинення, обсяг правомочностей власника, порядок та межі здійснення права, правовий режим окремих видів об'єктів права власності, а також сукупність організаційних і правових заходів, спрямованих на забезпечення реалізації і відновлення порушеного права власності. Загалом, цілком припустимим є визначення охорони права власності як «захист права власності у широкому сенсі».

З урахуванням значення права власності, воно охороняється нормами цивільного, кримінального, адміністративного, конституційного та інших галузей законодавства. При цьому норми права, спрямовані на охорону права власності, створюють передумови для забезпечення захисту права власності у спеціальному (вузькому) значенні цього поняття.

Поняття «захист права власності» у спеціальному значенні охоплює комплекс правових засобів, які застосовуються судом, уповноваженими на те органами держави або самим власником для забезпечення реалізації і відновлення порушеного суб'єктивного права власності. За своєю суттю захист права власності забезпечується нормами саме цивільного права і саме тими, які спеціально призначені для цього.

¹¹⁵ Дзера І.О. Цивільно-правові засоби захисту права власності в Україні. — К., 2001.

¹¹⁶ Венедиктов А.В. Гражданско-правовая охрана социалистической собственности. — М., 1954

У зв'язку з цим слід зазначити, що чільне місце серед інших актів законодавства, котрі визначають засади, підстави та порядок захисту права власності, належить Конституції. Відповідно до ст. 13 Конституції держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності. Це означає, що кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, і ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності (ст. 41 Конституції).

Законом України у 1997 році було ратифіковано Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Перший протокол та протоколи № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції [1]. Таким чином, за 16 років можна говорити про існування чималого досвіду українських громадян у стосунках із європейською системою захисту прав людини.

При цьому, крім практичного досвіду звернень українських громадян із захистом до Європейського суду та зовнішньої політики європейського спрямування, українська наука також безперечно спрямована та багато зробила за ці часи для того, щоб наблизити різні правові системи та навчити суспільство поваги до прав людини. Так, праці М. Буроменського, О. Гончаренко, Ю. Зайцева, М. Козюбри, Г. Куця, О. Онуфрієнко, В. Паліюка, П. Рабіновича, Ф. Фаткуліна, С. Шевчука, О. Шупінської, С. Шимон та А. Яковлева не тільки містять цікаві теоретичні дослідження, але й ґрунтуються на практиці (прецедентах) європейського суду, українських судів та нормах українського законодавства.

Однак, на жаль така «співпраця» науковців та українських громадян, поки ще не здатна вивести Україну з «лідерів» за кількістю порушень прав людини.

Так, Україна за даними Європейського суду з прав людини (далі – ЄСЗПЛ) за 2012 рік займає 4 місце за кількістю скарг після Росії, Туреччини та Італії. При цьому, сьогодні державами-учасницями Європейської конвенції є всі 47 держав-членів Ради Європи. Так, українськими громадянами було подано 10450 скарг проти держави Україна протягом тільки 2012 року [2]. Кількість скарг щодо захисту права власності (всіх держав-учасниць) у ЄСЗПЛ сягає 13,35 % (за період з 1959 року по 2012 рік). Захист цього права посідає 2 місце після скарг щодо справедливого судового розгляду (ст.6 ЄКПЛ), які займають 45,01 % від всіх скарг, які надійшли до суду протягом періоду 1959–2012 рік.

Якщо конкретизувати ці дані, то протягом 1959–2012 рік проти України було подано 305 скарг громадян на підставі ст.1 Додаткового протоколу. Для порівняння: 310 скарг – проти Італії, 441 скарга – проти Румунії, 456 скарг – проти Росії та 611 скарг – проти Туреччини.

Отже, згідно статистики за перші три місяці 2013 року у порівнянні із таким же періодом 2012 року кількість скарг виросла на 8 %. Враховуючи ці статистичні дані, виникає враження, що ситуація з правами людини в Україні погіршується з року в рік.

Однак з точки зору практичного забезпечення здійснення права власності та його захисту головна роль відводиться цивільному праву та цивільно-правовим засобам захисту права власності. Це пов'язано з тим, що вони спрямовані, насамперед, на відновлення того становища, яке існувало до

порушення, а також на припинення дій, котрими порушується право власності. Тим самим ці норми покликані відновити порушене право власності, а також ліквідувати наслідки такого порушення та відшкодувати збитки, заподіяні інтересам власника.

Засади цивільно-правового захисту права власності визначені ст. 386 ЦК, котра в розвиток положень ст. 13 Конституції встановлює, що держава забезпечує рівний захист прав усіх суб'єктів права власності.

Отже, характерними рисами цивільно-правового захисту права власності є:

- 1) його гарантованість державою;
- 2) його загальність (можливість отримати такий захист існує для усіх суб'єктів права власності (на це вказує і ст. 13 Конституції));
- 3) його рівність для усіх суб'єктів;
- 4) повнота захисту (власник, права якого порушені, має право не лише вимагати відновлення стану, який існував до порушення та припинення порушення, але також й право на відшкодування завданої йому майнової та моральної шкоди на підставах, встановлених ст.ст. 22, 23 ЦК).

Цивільно-правові засоби захисту права власності можуть бути поділені на легітимовані (публічні) і самоврядні (приватні). Легітимовані (публічні) — це ті, що здійснюються на підставі припису закону за допомогою суду та інших державних органів, а самоврядні (приватні) — це ті, що здійснюються самими власниками без звернення до суду та інших державних органів — самозахист; захист на підставі норм, встановлених договором, тощо.

Найбільше практичне значення мають легітимовані засоби захисту права власності. Вони поділяються на судові та адміністративні.

Цивільно-правові легітимовані (судові) засоби захисту права власності у вітчизняній цивілістиці у свою чергу поділяють на 2 групи: речово-правові та зобов'язально-правові¹¹⁷.

Речово-правові засоби захисту права власності спрямовані безпосередньо на захист права власності як абсолютного суб'єктивного права, забезпечення реалізації здійснення правомочностей власника (володіння, користування, розпорядження тощо) стосовно речі, що йому належить.

До них належать:

- 1) позов власника про витребування майна з чужого незаконного володіння (віндикаційний позов);
- 2) позов власника про усунення перешкод, що заважають нормальному здійсненню права власності (негаторний та похідні від нього позови — про визнання незаконним правового акту, який порушує право власності, тощо);
- 3) позов про визнання права власності. Деякі цивілісти відносять позови про визнання до негаторних або віндикаційних, але більшість вважає, що це самостійні речово-правові позови (В.А. Рясенцев, Ю.К. Толстой). Остання позиція знайшла підтримку і в ЦК, де цьому позову присвячена ст. 392.

¹¹⁷ Цивільне право України. Підручник: У 2-х кн. / За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. - К., 1999. - С 527.

Зобов'язально-правові засоби захисту права власності характеризуються тим, що спрямовані проти порушення прав власника певною особою. При цьому самої речі в натурі вже не існує або вона пошкоджена й існує потреба у відновленні її якості. До таких засобів захисту належать, наприклад, вимоги з відшкодування заподіяної майнової шкоди; вимоги про виконання договору і передачу боржником кредитору (власнику) речі, що йому належить; вимоги про повернення безпідставно одержаного за рахунок власника майна тощо.

Оскільки цивільне законодавство передбачає можливість захисту від дій, що порушують право власності, не лише з боку суб'єктів цивільного, але й публічного права (наприклад, при визнанні недійсним правового акту органу державної влади), очевидно, логічним буде вести мову не лише про «зобов'язально-правові засоби захисту», а взагалі про «інші засоби захисту права власності». Останні застосовуються як при порушеннях зобов'язань, так і в усіх інших випадках порушення права власності.

Недоліком терміна «інші засоби захисту права власності» є те, що він не несе в собі змістовного навантаження, характеризуючи лише засоби захисту, котрі належать до цієї групи, як «такі, що не є речовими». У зв'язку з цим доцільним здається використання ідеї римського права про поділ позовів на «actio in rem» (позов щодо речі або «речовий позов») та «actio in personam» (позов щодо персони або «персональний позов»).

Поділ засобів захисту права власності на «речові» та «персональні» є виправданим з тих міркувань, що, по-перше, віддзеркалює провідне значення наявності речі, яка є предметом позову, або особи, до якої можна подати позов, а, по-друге, дозволяє об'єднати в цих категоріях усі можливі варіанти цивільно-правового захисту права власності.

Крім того, постає питання про доцільність виокремлення цивільно-правових засобів захисту права власності, які самі по собі не належать ні до речово-правових, ні до персональних (зобов'язально-правових тощо) позовів і впливають з різних інститутів цивільного права. Такими, наприклад, є правила про захист майнових прав власника, визнаного в установленому порядку безвісно відсутнім або померлим, у разі його явки, про захист інтересів сторін у разі визнання правочину недійсним тощо¹¹⁸. Статтею 1 Першого (або Додаткового)

Протоколу до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, прийнятого у Парижі 20.03.1952 р., було гарантовано захист права власності. Згідно з нею кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений свого майна інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом або загальними принципами міжнародного права. Проте, попередні положення жодним чином не обмежують право держави вводити в дію такі закони, які, на її думку, є необхідними для здійснення контролю за користуванням майном відповідно ©

¹¹⁸ Харитонов Е.О., Саниахметова Н.А. Гражданское право: Частное право. Цивилистика. Физические лица. Юридические лица. Вещное право. Обязательства. Виды договоров. Авторское право. Представительство, Учебное пособие. - К., 2002. - С. 278.

Мірошниченко О.А., 2013 ISSN 1995-613437 2 до загальних інтересів або для забезпечення сплати податків чи інших зборів або штрафів [3].

Цікавою є сама історія появи Першого Протоколу. Так, під час підписання тексту Конвенції несподівано Комітет міністрів Ради Європи вирішив вилучити з тексту проекту Конвенції трьох прав: «права на особисту власність, права батьків мати вибір стосовно тієї освіти, яку вони хочуть дати своїм дітям, і права на проведення вільних виборів». При цьому представники Постійного комітету від Франції і ФРН на знак протесту відмовилися бути присутніми під час підписання Конвенції через це. Противники включення цих правдо положень Конвенції вважали, що таке право власності не може бути абсолютним, його не можна проголошувати без розумних обмежень і перш ніж декларувати право кожного на власність, слід закріпити права на зайнятість та працю, без чого не буде і власності. Після тривалих дискусій усі три зазначені права з редакційними уточненнями були внесені до додаткового Протоколу до Конвенції, відкритого для підписання 20.03.1952 року [4].

Таким чином, ст.1 Першого протоколу до Європейської конвенції звучить сьогодні наступним чином: «Кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений свого майна інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом або загальними принципами міжнародного права». Протоколом № 11 до Конвенції було внесено зміни до вказаної статті 1, яка одержала назву «Protection of property» (захист власності), а її зміст в офіційному перекладі набув дещо іншого формулювання: «Кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений своєї власності...» [5]. При цьому у оригінальному англійськомовному тексті Конвенції використовується наступна формула: «Every natural or legal person is entitled to the peaceful enjoyment of his possessions. No one shall be deprived of his possessions...». Таким чином, такі розбіжності між термінами «майно» та «власність» існують тільки у перекладах на слов'янську мову.

Аналізуючи практику Європейського суду, у контексті Європейської конвенції, можна зробити висновок, що розуміння «власності» («майна») постійно розширюється. Цьому, безумовно, сприяє позиція Європейського суду, який постійно повторює, що «власність» у розумінні Конвенції та Протоколу до неї – це автономне явище, яке жодним чином не пов'язане із національним його розумінням та має тлумачення незалежне від національного.

Як свідчить аналіз практики застосування ст.1 Першого Протоколу Європейської конвенції до майна, крім рухомих і нерухомих речей, відносяться:

- позови про відшкодування збитків за внутрішнім законодавством [6];
- право на пенсію (якщо протягом якогось періоду робилися внески до пенсійного фонду або інші соціальні внески) [7];
- акції компанії (пояснення Європейського суду у скаргах № 8588/79 та № 8589/79 «Бреймлід і Мальстром проти Швеції») [8];
- господарські інтереси, пов'язані з управлінням бізнесом, а також управління клієнтурою (ділова репутація, нематеріальні активи тощо), клієнти

компанії (завдяки власній праці була створена клієнтська база компанії, яка є активом, відповідно є «майном» в сенсі ст. 1) [9];

- законні розрахунки щодо настання певних обставин [10];
- рішення арбітражного органу в зв'язку зі спором [11].

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Зазначені відносини, на перший погляд, дійсно не пов'язані безпосередньо з жодним зі вказаних вище випадків. Проте у виокремленні цих ситуацій необхідності нема, оскільки залежно від виду і джерела порушення права власності можуть бути застосовані речові або персональні засоби його захисту. Наприклад, якщо порушене право розпорядження майном особи, визнаної померлою, застосовується речово-правовий засіб захисту (подається негативний позов). Якщо неналежним чином здійснюється опіка над таким майном, і воно внаслідок цього пошкоджене, то до порушника подається персональний позов про відшкодування завданої шкоди.

II. ОСНОВНІ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВІ ЗАСОБИ ЗАХИСТУ ПРАВА ВЛАСНОСТІ

Цивільно-правовий захист права власності — це система активних заходів, що їх застосовують власник, компетентні державні чи інші органи, спрямована на усунення порушень права власності, покладення виконання обов'язку з відновлення порушеного права на порушника.

В юридичній науці немає однозначного погляду на поділ засобів захисту права власності.

Існує низка позицій вчених щодо захисту прав та законних інтересів. Зокрема, одні науковці ведуть мову про захист цивільних прав і охоронюваних законом інтересів як про передбачену законом для боротьби з правопорушеннями систему заходів, які опираються на державний примус і які направлені на забезпечення недоторканості права й ліквідацію правопорушення, або як про сукупність заходів правоохоронного характеру, які направлені на застосування у відношенні до правопорушника примусового впливу з метою визнання чи відновлення оспорюваного чи порушеного права. Слід звернути увагу на неузгодженість термінології у сфері досліджуваної проблематики, а саме: понять «засіб» та «спосіб» захисту права власності. У ст. 55 Конституції України закріплено право кожного після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна. Тут же зазначено, що кожний має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань.

І.О.Дзера відзначала, що термін «засоби» в процесуальному законодавстві означає, що (які докази) має встановити суд для обґрунтування чи заперечення вимог сторін, а термін «способи» забезпечення доказів дає відповідь на питання, яким чином (тобто яким способом) суд може забезпечити зібрання

необхідних фактів (доказів). О.С. Харченко, аналізуючи співвідношення понять «підстава» і «спосіб» прийшла до висновку, що якщо підстава виникнення чи припинення права власності базується на юридичному факті, який забезпечує виникнення чи втрату суб'єктивного права, то спосіб указує як на відповідний юридичний факт, так і на його певну якісну характеристику чи умову реалізації. Як бачимо, у правовій науці дискусія щодо застосування і співвідношення термінів «засіб» і «спосіб» точиться уже давно і цілком слушною видаються розглянуті позиції, однак доречно виходити із термінології, закріпленої чинним цивільним законодавством. Тим більше, що аналіз тлумачних словників щодо цих понять не дає їх чіткого розмежування.

Так, спосіб визначають як: напрям, характер дій, метод, засіб для здійснення, досягнення чогось; особливість, манера виконання чого-небудь; встановлений порядок чогось; певна дія, прийом або система прийомів, яка дає можливість зробити, здійснити що-небудь, досягти чогось; те, що служить знаряддям, засобом у якій-небудь справі, дії. Засіб визначають, як: 1) спосіб, прийом, захід, якась спеціальна дія, що дає можливість здійснити щось; 2) те, що служить знаряддям у якійсь дії, справі.

Спроби сформулювати визначення способам захисту мають місце у правовій науці. Так, на думку Г. Єрьоменко, способи захисту цивільних прав та інтересів-закріплені законодавством матеріально-правові заходи примусового характеру, за допомогою яких здійснюється вплив на зобов'язану особу щодо встановлення, визначення порушених, невизнаних або оспорюваних цивільних прав. З урахуванням вищевикладеного, пропонується авторське визначення способів захисту права власності як заходів впливу, які направлені на захист права власності у разі його порушення, невизнання або оспорювання, вибір яких здійснюється самим власником, встановлюється договором чи актами цивільного законодавства в порядку та на умовах, визначених законом.

Найпоширенішим є поділ цивільно-правових засобів захисту права власності на речово-правові і зобов'язально-правові.

Речово-правові засоби захисту спрямовані на захист суб'єктивного права власності як абсолютного цивільного права громадян чи організацій, які на момент порушення права не перебувають у договірних чи інших зобов'язальних відносинах з порушником¹¹⁹.

Зобов'язально-правові способи захисту мають на меті захист інтересів власника як учасника зобов'язальних відносин.

На думку багатьох авторів, речово-правовими способами захисту є витребування майна з чужого незаконного володіння (віндикаційний позов) та усунення перешкод у здійсненні власником права власності (негаторний позов).

Способи захисту права власності можна класифікувати наступним чином: Основні речово-правові засоби:

- віндикаційний позов;
- негаторний позов.

¹¹⁹ Емельянов В.П. Гражданское право Украины: Практическое пособие. Изд. 3-е, стереотипное- Харьков: Консум, 2000. – С. 218

Допоміжні речово-правові засоби захисту:

- позов про визнання права власності;
- позов про виключення майна з опису;
- позови про захист прав співвласника у разі виділу, поділу та продажу спільного майна.

Зобов'язально-правові засоби:

- способи захисту права власності в договірних відносинах (відшкодування збитків, заподіяних невиконанням чи неналежним виконанням договору; повернення речей, наданих у користування за договором);
- способи захисту права власності в деліктних зобов'язаннях;
- повернення безпідставно отриманого чи збереженого майна.

Спеціальні засоби захисту:

- позови про визнання правочину недійсним;
- способи захисту права власності померлих та осіб, визнаних безвісно відсутніми або оголошених померлими;
- способи захисту прав власників від неправомірного посягання.

У статті 16 ЦК закріплено десять способів захисту права, більшість яких може бути застосована до захисту права власності.

З-поміж них два способи захисту: припинення дії, яка порушує право, та відновлення становища, яке існувало до порушення права,- мають універсальне застосування. Конкретним виявом припинення такої дії буде, наприклад, заборона спорудження будівлі у недозволеній близькості від межі, припинення скидання виробничих відходів у водойму, припинення виробничого чи побутового шуму тощо. Виявом відновлення становища як способу захисту стане зобов'язання повернути річ, провести відновлення родючості ґрунту, знести загороду тощо.

Способи захисту права власності в літературі прийнято поділяти на речові, зобов'язальні та спеціальні.

Речовими вважаються ті, які спрямовані безпосередньо на захист права власності, що існувало в абсолютних правовідносинах, а зобов'язальними - ті, що спрямовані на захист прав власника, який був стороною договору стосовно свого майна, а також прав власника у разі пошкодження його майна.

До зобов'язальних способів захисту права власності зараховують також повернення речі від особи, яка тримає її у себе після закінчення строку договору (оренди, зберігання тощо).

Проте немає щонайменшої підстави для протиставлення цих двох груп способів захисту. Якщо у договірні зобов'язання особа вступає як власник, здійснюючи тим самим своє право на розпорядження річчю, її статус як власника не перекреслюється статусом кредитора, а лише доповнюється ним.

Тому, вимагаючи повернення речі від боржника після закінчення строку договору або у разі незабезпечення ним умов для її схоронності, позивач у судовому процесі діє, насамперед, як власник і, доповнюючи цей статус, діє уже - як кредитор.

Спеціальними способами захисту вважають визнання права власності, визнання недійсними актів органів державної влади, звільнення майна з-під арешту [31].

За Ст. 16 Цивільного Кодексу України до способів захисту цивільних прав і інтересів відносяться:

1. визнання права;
2. визнання правочину недійсним;
3. припинення дії, яка порушує право;
4. відновлення становища, яке існувало до порушення;
5. примусове виконання обов'язку в натурі;
6. зміна правовідносин;
7. припинення правовідносин;
8. відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди;
9. відшкодування моральної (немайнової) шкоди;
10. визнання незаконним рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб.

Крім того ЦК передбачає захист права власності шляхом витребування майна яка без відповідної правової підстави заволоділа ним.

Особа може заволодіти чужим майном, як добросовісний набувач або недобросовісний набувач.

Добросовісний набувач - це особа, яка придбала за відплатним договором майно у особи, яка не мала права відчужувати таке майно, про що набувач не знав і не міг знати.

Недобросовісний набувач - це особа, яка знала або могла знати, що вона володіє майном незаконно.

Якщо майно за відплатним договором придбане в особи, яка не мала права його відчужувати, про що набувач не знав і не міг знати (добросовісний набувач), власник має право витребувати це майно від набувача лише у разі, якщо майно: було загублене власником або особою, якій він передав майно у володіння; було викрадене у власника або особи, якій він передав майно у володіння; вибуло з володіння власника або особи, якій він передав майно у володіння, не з їхньої волі іншим шляхом¹²⁰.

¹²⁰ Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар: У 2 ч. / За заг. ред. Я.М. Шевченко.-К.: Концерн "Видавничий Дім "ІнЮре", 2004. -Ч. 1.

Якщо майно було набуто безвідплатно в особи, яка не мала права його відчужувати, власник має право витребувати його від добросовісного набувача у всіх випадках.

Гроші, а також цінні папери на пред'явника не можуть бути витребувані від добросовісного набувача.

Власник майна має право вимагати від особи, яка знала або могла знати, що вона володіє майном незаконно (недобросовісного набувача), передання усіх доходів від майна, які вона одержала або могла одержати за весь час володіння ним.

Добросовісний або недобросовісний набувач (володілець) має право вимагати від власника майна відшкодування необхідних витрат на утримання, збереження майна, здійснених ним з часу, з якого власникові належить право на повернення майна або передання доходів.

Добросовісний набувач (володілець) має право залишити собі здійснені ним поліпшення майна, якщо вони можуть бути відокремлені від майна без завдання йому шкоди. Якщо поліпшення не можуть бути відокремлені від майна, добросовісний набувач (володілець) має право на відшкодування здійснених витрат у сумі, на яку збільшилася його вартість.

Власник майна може пред'явити позов про визнання його права власності, якщо це право оспорується або не визнається іншою особою, а також у разі втрати ним документа, який засвідчує його право власності.

Власник земельної ділянки, житлового будинку, інших будівель має право на компенсацію у зв'язку із зниженням цінності цих об'єктів у результаті діяльності, що призвела до зниження рівня екологічної, шумової захищеності території, погіршення природних властивостей землі.

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ

Підводячи підсумок питанню слід зазначити, що в цивільному законодавстві передбачено ряд норм, які встановлюють способи захисту прав власності і дозволять власнику майна, вільно володіти, користуватись і розпоряджатись своєю власністю.

Таким чином, виходячи з відсутності єдності в поглядах юристів на досліджувану проблему, доцільно будувати класифікацію засобів захисту права власності з урахуванням їх традиційного поділу на речово-правові і зобов'язально-правові та спеціальні. Найбільш сприятливою класифікацією способів захисту права власності на наш погляд є така:

- основні речово-правові засоби (віндикаційний позов, негаторний позов);
- допоміжні речово-правові засоби захисту (позов про визнання права власності, позов про виключення майна з опису, позови про захист прав співвласника у разі виділу, по ділу та продажу спільного майна);
- зобов'язально-правові засоби (способи захисту права власності в договірних відносинах,
- способи захисту права власності в деліктних зобов'язаннях, повернення безпідставно отриманого чи збереженого майна);

спеціальні засоби захисту (позови про визнання угоди недійсною, способи захисту права власності померлих та осіб, визнаних безвісно відсутніми або оголошених померлими, способи захисту прав власників від неправомірного чи правомірного втручання державних органів).

III. ОКРЕМІ ЗАСОБИ ЗАХИСТУ ПРАВА ВЛАСНОСТІ

Процес реформування українського законодавства, пов'язаний із гармонізацією публічно-правових та приватноправових засад, насамперед стосується відносин власності. Зміни у правовому регулюванні відносин власності є неминучим наслідком впливу на нього комплексу правових механізмів, передбачуваних суміжними інститутами договірної, корпоративної, конкурентної, природоресурсової права та інших. Це викликає необхідність переосмислення не лише поняття права власності загалом, а й розуміння таких правових феноменів, як способи захисту права власності.

Виникла потреба у з'ясуванні цивільно-правових засобів захисту права власності. На поновлення становища, яке існувало до порушення, на припинення дій, якими порушується право власності, вказують речово-правові (віндикаційний, негативний позови, позов про визнання права власності) та зобов'язально-правові засоби захисту права власності (позов про визнання правочинів недійсними, повернення безпідставно набутого чи збереженого майна, відшкодування збитків тощо). Коли захищається право власності, може виникнути проблема конкуренції позовів, оскільки власник (титульний володілець) вправі самостійно вибрати спосіб захисту порушених цивільних прав, але у межах ст. 12 ЦК України. Якщо передане за недійсним правочином майно є індивідуально визначене і збереглося у набувача у натурі, власник майна може пред'явити до набувача позов про витребування майна з чужого незаконного володіння в порядку віндикації, а також в порядку реституції. При цьому існує ряд застережень застосування цих засобів.

Цивільним кодексом України передбачено ряд способів захисту права власності. Найбільш розповсюдженими способами захисту права власності є:

віндикаційний позов;

негативний позов;

позов про виключення майна з опису (звільнення майна з-під арешту);

позов про визнання права власності¹²¹.

Одним із найдавніших і ефективних речово-правових засобів захисту права власності є витребування майна з чужого незаконного володіння. Цей засіб дістав назву віндикація (від лат. — захищаю, заявляю претензію, вимагаю). Її застосовують тоді, коли у власника зберігається право власності, але він не може його здійснювати, оскільки річ вибула із його володіння і перебуває у неправомірному (незаконному) володінні іншої особи. Тобто віндикаційний позов — це позов неволодіючого власника до незаконно

¹²¹ Цивільне право України: Підручник: У 2 кн./О.В. Дзера (кер.авт.кол.), Д.В. Боброва, А.С. Довгерт та ін.: За ред. О.В. Дзери Н.С. Кузнецової. - 2-е вид., допов. і перероб. - К.: Юрінком Інтер, 2004. - Кн. 1. - С. 323

володіючого невластника з метою відновлення порушеного володіння річчю шляхом вилучення її у натурі.

Віндикаційний позов має багатовікову практику застосування і є універсальним захисним інструментом права власності в суспільстві будь-якої суспільно-економічної формації. Нормативне закріплення він дістав і в цивільному законодавстві радянського періоду, хоч і з певними особливостями встановлення пільгових умов захисту соціалістичної власності.

При вирішенні справ за віндикаційними позовами суди нині застосовують ЦК України, конструкція якої виявилася юридичне досить вдалою, а відтак і придатною для захисту права власності і в умовах ринкової економіки¹²².

Віндикаційний позов базується на визнанні права власності абсолютним правом, яке не втрачається з незаконним вибуттям речі з володіння власника і переходом у володіння інших осіб. За таких умов право власності начебто слідує за річчю, що забезпечує абсолютність і непорушність цього права.

Позивачем за віндикаційним позовом може бути неволодіючий власник (фізичні і юридичні особи, держава і територіальні громади в особі уповноважених ними органів). Водночас законодавство надає право звертатися з вимогами про витребування майна з чужого незаконного володіння не лише власникам, а й іншим особам, у яких майно власника перебувало у законному володінні за відповідною правовою підставою ("титулом"),

Титульними володільцями вважаються особи, які володіють майном за цивільно-правовими договорами (майнового найму, підряду, зберігання, застави та ін.), особи, які володіють майном на праві повного господарського відання, оперативного управління або на іншій підставі, передбаченій законом. Зрозуміло, що позивач має підтвердити своє право власності на витребувану річ або інше титульне право на річ, посилаючись на ті чи інші докази (свідоцтво про право власності, свідоцтво про право на спадщину, технічний паспорт на автомашину, довіреність на розпорядження майном, договір тощо). Не є безспірним доказом належності майна юридичній особі на праві власності, на праві повного господарського відання чи праві оперативного управління перебування майна на її балансі, оскільки останній є формою ведення бухгалтерського обліку, а не правостановлюючим документом, що безпосередньо засвідчує право власності. Однак факт перебування майна на балансі підприємства (організації) суди можуть розглядати як один із доказових засобів з урахуванням правової підстави зарахування його на баланс, особливостей майна та інших обставин.

Відповідачем за віндикаційним позовом має бути незаконний володілець майна власника, який може і не знати про неправомірність свого володіння та утримання такого майна. При цьому незаконними володільцями вважаються як особи, які безпосередньо неправомірно заволоділи чужим майном, так і особи, які придбали майно не у власника, тобто у особи, яка не мала права ним розпоряджатися.

Юридична наука виділяє два основні елементи, що визначають сутність будь-якого позову — предмет і підставу. Предметом позову є матеріально-правова вимога позивача до відповідача, а підставою — посилення на належне йому право, юридичні факти, що призвели до порушення цього права, та правове обґрунтування необхідності його захисту.

Таким чином, предмет віндикаційного позову становить вимога неволодіючого майном власника до незаконно володіючого цим майном невідомця про повернення індивідуально-визначеного майна з чужого незаконного володіння.

Підставою віндикаційного позову є обставини, які підтверджують правомірність вимог позивача про повернення йому майна з чужого незаконного володіння (це факти, що підтверджують право власності на витребуване майно, вибуття його з володіння позивача, перебування його в натурі у відповідача та ін.). З позицій процесуального права ці та інші обставини становлять предмет доказування.

Важливою умовою звернення з віндикаційним позовом є відсутність між позивачем і відповідачем зобов'язально-правових відносин, що однак не завжди враховується у судовій практиці.

Задоволення віндикаційного позову залежить від кількох умов, які належить встановити суду.

За віндикаційним позовом може бути витребувана лише індивідуально-визначена річ, оскільки призначенням такого позову є повернення лише такого майна, яке було у власності особи, що неможливо у разі вибуття з володіння власника речей, визначених родовими ознаками. У такому випадку інтереси власника можна захищати іншими засобами (наприклад, позовами про повернення безпідставно придбаного майна, про відшкодування шкоди). Унеможлиблюється також з цих же міркувань звернення з віндикаційним позовом у тих випадках, коли майно незаконним володільцем було спожите, втрачене, зіпсоване тощо.

Для вирішення віндикаційного позову істотне значення має добросовісність (недобросовісність) незаконного володільця, яка характеризує його суб'єктивне ставлення до обставин вибуття майна з володіння власника та правомірності його придбання.

Законодавець передбачає можливість витребування власником свого майна за певних обставин і від добросовісного набувача. Витребування майна від добросовісного набувача залежить від обставин вибуття майна з володіння власника та оплатності (безоплатності) придбання цього майна набувачем¹²³.

Від добросовісного набувача, який оплатно придбав майно у особи, яка не мала права його відчужувати, власник має право витребувати це майно лише у разі, коли майно було загублене власником або особою, якій майно було передане власником у володіння, або викрадено у того чи іншого, або вибуло з їх володіння іншим шляхом поза їх волею.

¹²³ Цивільне право України: Підручник / Є.О. Харитонов, Н.О. Саніахметова. – К.: Істина, 2003. – С. 263

Отже, у разі вибуття майна з володіння власника за вищезазначених обставин, законодавець надає переваги у захисті власнику, а не добросовісному набувачеві. Очевидно законодавець не вбачає тут підстав, щоб дорікати власника у вибутті його майна за таких обставин. Однак це не означає, що добросовісний набувач взагалі позбавлений можливостей захисту своїх інтересів, адже він може звернутися з відповідним позовом (залежно від підстав придбання майна) до особи, яка відчужила майно власника. Тим самим утверджується певна система врівноваження інтересів власників і добросовісних набувачів.

Важливим для практики є питання розмежування поняття добросовісності і недобросовісності набувача.

Такі понятійні критерії як "знав" і "повинен був знати" можуть дістати неоднозначне тлумачення, а відтак це може мати юридичне значення для кваліфікації особи добросовісною чи недобросовісною.

Відмінність між цими поняттями, очевидно, полягає в ступені обізнаності про неправомірність відчуження і придбання, а також у ступені вини набувача. В першому випадку дії набувача містять ознаки умислу, в другому — необережності в здійсненні дій, що порушують інтереси інших осіб.

У цивільному праві, як відомо, необережність має дві форми — проста і груба. Отже на практиці може постати питання про те, який набувач має вважатися таким, що повинен був знати про неправомірність свого володіння, тобто чи достатньо для цього встановити хоч би просту необережність набувача. Іноді вважають, що для визнання набувача недобросовісним, досить лише грубої необережності з його сторони. На думку В. Ф. Маслова для визнання особи недобросовісним набувачем в одних випадках достатньо встановити її звичайну необачність, а в інших — грубу необережність.

Звичайно, на це питання дуже важко дати однозначну відповідь, адже ступінь вини має визначатися в кожному конкретному випадку з урахуванням обставин укладення угоди, її умов, а також юридичної обізнаності набувача. Але за загальним правилом, цивільне законодавство у зобов'язальних правовідносинах обсяг відповідальності порушника зобов'язання не ставить у залежність від форми його вини. Такий підхід може бути застосований і при визначенні недобросовісності набувача чужого майна.

За законом, як добросовісний, так і недобросовісний володілець має право вимагати від власника відшкодування зроблених ним необхідних витрат на майно з того часу, з якого власникові належать доходи від майна.

Правила про ввідикацію однаковою мірою стосуються усіх форм власності, оскільки держава забезпечує усім власникам рівні умови для захисту.

Особливий порядок ввідикації встановлюється щодо грошей і цінних паперів. Відповідно до ст. 389 ЦК України гроші, а також цінні папери на пред'явника не можуть бути витребувані від добросовісного набувача. Встановлення такого посиленого захисту цих об'єктів зумовлено їхньою особливою роллю у цивільному обороті.

Поряд з віндикаційним позовом не менш ефективним речово-правовим засобом захисту є негаторний позов.

Цей засіб захисту являє собою вимогу власника (або титульного володільця) усунути порушення у здійсненні його права, які не пов'язані з позбавленням володіння майном.

Отже, негаторний позов пред'являється у випадках, коли власник має свою річ у володінні, але дії інших осіб перешкоджають йому вільно її використовувати або розпоряджатися нею. Характерною особливістю цього позову, як правило, є відсутність спорів з приводу належності позивачеві майна на праві власності чи іншому титулі.

Позивачем цього позову може бути власник або титульний володільця, у якого перебуває річ, щодо якої відповідач ускладнює здійснення повноважень користування або розпорядження, а відповідачем — лише особа, яка перешкоджає позивачеві у здійсненні його законного права користуватися чи розпоряджатися річчю.

Речово-правовий характер негаторного позову полягає в тому, що цей вид позову може бути поданий лише щодо індивідуально-визначеного майна, яке є об'єктом права власності як абсолютного права, від порушення якого повинні утримуватися усі оточуючі особи.

Характерною ознакою негаторного позову є протиправне вчинення третьою особою перешкод власникові у реалізації ним повноважень розпорядження або (та) користування належним йому майном. Крім того, негаторний позов має на меті усунути тривалі порушення зазначених повноважень власника, а не ті, що мали місце у минулому, що зумовлює непоширення на вимоги за негаторним позовом строків позовної давності.

Таким чином, триваючий характер правопорушення та наявність його в момент подання позову є однією з умов подання негаторного позову. Якщо ж на час подання позову порушення припинились, то відпадає підстава для пред'явлення негаторного позову. Власник має право в даному випадку вимагати лише відшкодування збитків або застосувати інший спосіб захисту свого права.

Потреба у застосуванні власником засобів негаторного захисту виникає тоді, коли, наприклад, інші особи зводять споруди, саджають дерева, чим унеможливають підходи і під'їзд до будинку власника, спричиняють зсуви і обвали; одноособово займають приміщення, що мають перебувати у спільному користуванні всіх співвласників; здійснюють ремонт своєї квартири чи частини будинку таким чином, що це спричиняє перешкоди чи небезпеку для проживання інших співвласників. Безперечно, позов власника (титульного володільця) може бути задоволений лише тоді, коли такі дії відповідача є неправомірними (наприклад, коли все це вчинялося без належного дозволу, з порушенням правил забудови).

Негаторний позов може бути поданий на осіб, які самовільно зайняли нежилі чи жилі приміщення власника або які продовжують їх займати після

припинення правової підстави, що раніше давала їм можливість користуватися ними.

Наприклад, 3 АТ "Надія" звернулося з позовом до Товариства покупців кафе "Україна" про усунення перешкод у користуванні приміщенням кафе. 6 травня 2005 р. Товариство покупців придбало за договором купівлі-продажу цілісний майновий комплекс кафе "Україна" в порядку приватизації. Згодом за рішенням Господарського суду Івано-Франківської області цей договір було визнано недійсним¹²⁴.

Предметом негаторного позову може бути також вимога про виселення особи, яка безпідставно займає житлові приміщення власника (співвласника).

В судовій практиці позивачі, як правило, не називають позов про усунення перешкод у здійсненні права власності негаторним, а лише зазначають конкретний зміст вимог, що не перешкоджає розгляду їх судом. Однак важливо, щоб позов про усунення перешкод у здійсненні власником правомочностей користування чи розпорядження відповідав вимогам цивільного процесуального законодавства, тобто щоб він відповідав усім формальним вимогам процесуального права і містив усі основні елементи цивільно-правового позову, якими, як вже зазначалося, є його предмет і підстава.

Таким чином, предмет негаторного позову становитиме вимога володіючого майном власника до третіх осіб про усунення порушень його права власності, що перешкоджають йому належним чином користуватися, розпоряджатися цим майном тим чи іншим способом (шляхом звільнення виробничих приміщень власника від неправомірного перебування у них майна третіх осіб, виселення громадян з неправомірно займаних жилих приміщень власника, знесення неправомірно збудованих споруд, накладення заборони на вчинення неправомірних дій щодо майна власника тощо).

Підставою негаторного позову слугують посилення позивача на належне йому право користуватися і розпоряджатися майном та факти, які підтверджують дії відповідача у створенні позивачеві перешкод щодо здійснення ним цих правомочностей.

Накладення арешту на майно застосовується як спосіб забезпечення цивільного позову (ст. 151-155 ЦПК).

У відповідності із статтею 151 ЦПК України суд за заявою осіб, які беруть участь у справі, може вжити заходи забезпечення позову. Забезпечення позову допускається на будь-якій стадії розгляду справи, якщо невжиття заходів забезпечення може утруднити чи зробити неможливим виконання рішення суду. Позов забезпечується:

1. накладенням арешту на майно або грошові кошти, що належать відповідачеві і знаходяться у нього або в інших осіб;
2. заборонаю вчиняти певні дії;

¹²⁴ Харитонов Е.О., Саниахметова Н.А. Гражданское право: Частное право. Цивилистика. Физические лица Юридические лица. Вещное право. Обязательства. Виды договоров. Авторское право. Представительство: Учеб. Пособие. - К.: А.С.К., 2001. - С. 84

3. встановленням обов'язку вчинити певні дії;
4. заборонаю іншим особам здійснювати платежі або передавати майно відповідачеві чи виконувати щодо нього інші зобов'язання;
5. зупиненням продажу описаного майна, якщо подано позов про право власності на це майно або про виключення його з опису;
6. зупиненням стягнення на підставі виконавчого документа, який оскаржується боржником у судовому порядку;
7. передачею речі, яка є предметом спору, на зберігання іншим особам.

Найбільш розповсюдженим способом забезпечення позову є накладання арешту на майно.

Іноді виникають ситуації коли накладається арешт на майно яке не належить відповідачу. Тоді виникає необхідність у захисті права власності.

Позивачами за таким позовом можуть бути особи, які вважають, що описане майно належить їм, а не боржникові, можуть звернутись до суду з позовом до стягувача і боржника про визнання права на описане майно і про виключення цього майна з опису. Потреба у поданні такого позову виникає тому, що накладення арешту на майно та включення його до опису супроводжується встановленням обмежень у його правовому режимі і, нарешті, може призвести до звернення стягнення на нього, конфіскації тощо. Ці обмеження можуть полягати у наступному.

По-перше, власник може бути позбавлений на певний період можливості здійснювати усі правомочності (володіння, користування і розпорядження), якщо майно вилучене у боржника, обвинувачуваного, підсудного чи інших осіб і передане на зберігання стороннім особам або спеціальним організаціям.

По-друге, описане майно, наприклад, жилий будинок, може бути залишене у володінні та користуванні боржника, обвинуваченого, підсудного із застосуванням заборони на здійснення розпорядження цим майном.

По-третє, може бути накладена заборона на користування і розпорядження описаним майном без вилучення із володіння боржника чи інших уповноважених осіб.

З позовом про виключення майна з опису мають право звертатися особи, дії яких не спричинили накладення арешту на майно, але, на думку яких, до опису включено належне їм майно. Ними можуть бути члени сім'ї боржника, обвинуваченого, інші особи. Щодо самого боржника, обвинуваченого, то вони можуть захистити свої інтереси та оспорити законність опису майна в ході розгляду справи, порушеної у зв'язку з їх діями.

У судовій практиці особливо поширені позови про виключення з опису майна, яке становить спільну власність позивача і відповідача. У таких випадках суду належить визначити частку позивача в спільному майні і вилучити її з опису, оскільки зверненню стягнення чи можливій конфіскації підлягає лише те майно, яке є власністю боржника, обвинуваченого, засудженого.

Розглядаючи такі справи, важливо враховувати як загальні положення матеріального права про власність і її захист, так і ті положення, які регулюють відносини спільної власності.

При розгляді справ про виключення майна з опису має враховуватися також джерело створення спільної власності.

У справах про виключення майна з опису завжди залучається два або більше відповідачів: боржник; особа, в інтересах якої накладено арешт на майно, в необхідних випадках — особа, якій було реалізовано майно. Коли ж опис проводився для забезпечення конфіскації чи стягнення майна на користь держави, відповідачем притягується відповідний фінансовий орган

У юридичній науці немає єдності щодо правової природи позовів про виключення майна з опису (звільнення майна з-під арешту). В одних випадках такий позов розглядають як різновид віндикаційного, в інших — як негаторний позов. Іноді його відносять до позову про визнання права власності.

Виходячи з вищенаведеного аналізу, можна зазначити, що кожна з наведених точок зору може бути правильною, але лише в певній ситуації, тобто залежно від змісту обмежень, встановлених щодо описаного майна. Так, якщо позивач внаслідок опису майна позбавлений усіх трьох правомочностей, то позов може мати ознаки віндикаційного позову (наприклад, у разі вилучення описаного майна і передачі його на зберігання спеціальним охоронцям). Якщо ж щодо описаного майна застосовано заборону на його використання чи розпорядження, то позов матиме ознаки негаторного позову.

Щодо визнання позову про виключення майна з опису самостійним речовим позовом про визнання права власності, то для такого твердження немає достатніх підстав, оскільки звернення до суду лише з вимогою про визнання права власності на описане майно не може забезпечити виключення його з опису. Тому, як правило, в позові мають міститися дві вимоги: про визнання права власності (володіння) на описане майно та виключення його з опису.

Останнім найбільш розповсюдженим способом захисту права власності є позов про визнання.

Цей позов є спеціальним або допоміжним речово-правовим засобом захисту права власності. У юридичній літературі існують різні погляди на правову природу цього позову. Так, вважається, що позов про визнання права власності є: позовом, що супроводжує віндикаційний позов; видом негаторного позову; самостійним позовом¹²⁵.

Висловлені погляди свідчать про неоднозначність правової природи позову про визнання права власності. Усі вони можуть бути певною мірою прийнятними, але залежно від конкретних обставин справи. Насамперед важливо зазначити, що позов про визнання права власності на майно необхідний позивачеві тоді, коли у інших осіб виникають сумніви у належності

¹²⁵ Харитонов Е.О., Саниахметова Н.А. Гражданское право: Частное право. Цивилистика. Физические лица Юридические лица. Вещное право. Обязательства. Виды договоров. Авторское право. Представительство: Учеб. Пособие. - К.: А.С.К, 2001. - С. 85

йому цього майна, створюється неможливість реалізації позивачем свого права власності у зв'язку з наявністю таких сумнівів чи втратою належних правовстановлюючих документів на жилий будинок, автомашину тощо. За таких обставин, коли суб'єктивне право власності ще безпосередньо інші особи не порушили, особа може звернутися до суду з позовом про визнання права власності, який матиме самостійне правове значення і не вимагатиме винесення якогось зобов'язуючого рішення для інших осіб, оскільки у такому випадку навіть відсутня така сторона, як відповідач.

Водночас можливі позови про визнання права власності, в яких є конкретні відповідачі. Такими можуть бути позови одного з подружжя про визнання права роздільної чи спільної власності на те чи інше майно, позови про визнання права власності на майно, створене відповідно до договорів про сумісну діяльність, якщо це право не визнається співвласником (співвласниками), учасником (учасниками) такого договору.

Необхідно зазначити, що вимоги про визнання права власності у переважній більшості випадків не є самоціллю позивачів, а відтак — єдиним предметом позову. Як правило, такі вимоги супроводжують позови про витребування майна з чужого незаконного володіння, про усунення порушень права власності, не пов'язаних з порушенням володіння, про виключення майна з опису та ін.

Речово-правові засоби захисту спрямовані на захист суб'єктивного права власності як абсолютного цивільного права громадян чи організацій, які на момент порушення права не перебувають у договірних чи інших зобов'язальних відносинах з порушником. Характерними ознаками таких засобів є те, що вони покликані захистити право власності, а також інше речове право на майновий об'єкт, що є індивідуально визначеним і зберігся в натурі. Зобов'язально-правові засоби захисту мають на меті захист інтересів власника як учасника зобов'язальних відносин і розраховані на випадки порушення цих прав особою, яка знаходиться із власником чи іншим носієм цивільного права в договірних чи інших зобов'язальних правовідносинах. Зобов'язально-правові засоби відзначаються відносним характером взаємовідносин сторін, а також тим, що об'єктом захисту можуть бути будь-які речі та майнові права. Наприклад, якщо права вимоги не можуть бути об'єктом речово-правових засобів захисту, то цю проблему можна вирішити за допомогою зобов'язально-правових засобів. Однак, незважаючи на усталеність такої класифікації, єдності щодо входження до неї конкретних засобів захисту не існує.

ВИСНОВКИ З ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Отже, за таких умов, вимоги про визнання права власності є лише передумовою для досягнення позивачем кінцевої мети позову (повернути майно у своє володіння, усунути перешкоди у користуванні чи розпорядженні майном тощо). Звичайно, спеціальне визнання судом права власності на майно необхідне тоді, коли щодо його належності у позивача відсутні правовстановлюючі документи, коли це право оспорує відповідач.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Сучасні умови творення української правової системи, цивільного законодавства, у тому числі законодавства про власність, процеси становлення й розвиток яких, у силу ряду чинників, то уповільнюючись, то набираючи обертів, значно відрізняються від умов, існуючих у країнах Європи, як у плані ретроспективи, так і ще більше через призму сьогодення та у перспективі.

Норми права стосовно права власності в писаному законі повинні відповідати нормам реального життя. Іншими словами, необхідно, щоб зміст права власності максимально відображав реалії сучасного життя у сфері майнових прав громадянина. Як це не дивно, але у протиріччі із цим правилом знаходиться відомий консерватизм права взагалі. Право власності має змінюватися одночасно із потребами життя у XXI ст., хоча сам цей інститут розвивався разом із цивільним правом від дня його формування.

Задеклароване Україною на найвищому рівні прагнення увійти повноправним членом до Європейського Союзу зумовлює визнання, прийняття та запровадження нею тих інституціональних засад, принципів, приписів і законів, які давно вже є нормою у країнах - членах ЄС, і приведення національного законодавства у відповідність з ними. Визначальними напрямками у цій багатоплановій і складній роботі було створення нового цивільного законодавства, його систематизація (перш за все кодифікація), у тому числі тих нормативно-правових актів, якими врегульовуються правовідносини власності, що виступають основою й основним об'єктом цивільно-правового регулювання. На жаль, теперішня ситуація в Україні докорінно відрізняється від тієї, яка мала і має місце в європейських країнах, коли внаслідок спільного для всіх них високого рівня економічного та соціально-політичного розвитку стало можливим утворення єдиної сім'ї правових систем - континентального права. Як вважає Я. Шевченко, для тих правових систем є характерним високий рівень нормативних узагальнень, які, у свою чергу, відповідно сприймаються людьми як приписи, що виступають у вигляді та на рівні закону, що і є стверджуючим началом.

Норми інституту права власності мають відповідати також міжнародно-правовим стандартам про права людини. Під правами людини, як правило, розуміють права, що містяться у Конституції кожної конкретної держави, а також у міжнародно-правових документах з прав людини, зокрема у Загальній декларації прав людини (1948 р.), Європейській конвенції про захист прав людини та основних свобод (1950 р.), Європейській соціальній хартії (1961 р.) та ін. При цьому визнання права власності як одного з основних прав людини є фундаментом і передумовою для набуття кожною людиною економічної свободи, без якої неможлива політична свобода індивіда. Формування економічно і юридично вільної та самостійної особи пов'язано насамперед з визнанням людини суб'єктом відносин права власності.

Власність відіграла велику роль у суспільному процесі. Історія більшості європейських країн свідчить, що багато з них досягли високого рівня свободи особи лише шляхом визнання людини суб'єктом права й володарем власності.

Європейські країни досягли значного прогресу у розбудові правової держави саме через розвиток інституту власності. У своїх конституціях чимало держав нарівні з такими правами й свободами, як право на вільний розвиток особи, рівність перед законом, свобода віросповідання, совісті та переконань, ставлять гарантоване право власності, право успадковувати майно. А тому наша держава також повинна намагатися не тільки гарантувати, а й надавати реальні засоби реалізації та захисту права власності.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

Важливим елементом для успішного навчання слухачів з дисципліни «Правове регулювання відносин власності» є самостійне опрацювання навчального матеріалу. Воно сприяє виробленню у слухачів вольових якостей, самостійності у роботі над навчальним матеріалом і забезпечує закріплення знань, отриманих на лекції, підготовку до сприймання нового навчального матеріалу під час самостійної роботи тощо.

Для підготовки до групового заняття слухач повинен використовувати рекомендовану літературу, яка знаходиться у бібліотечному та у кафедральному літературному фондах. Також допускається використання інформації, яка знаходиться в мережі Інтернет, із зазначенням певного режиму доступу (адреси) тощо.

При самостійній підготовці до даної теми, варто звернути увагу на такі питання:

1. Особливі способи захисту права власності.
2. Класифікація способів захисту права власності.
3. Відшкодування моральної шкоди як спосіб захисту права власності.